

TAKÁCS PÉTER

DEÁK FERENC

POLITIKAI PÁLYÁJA

1849 – 1865

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

508444

MÁGYAR
TUDDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

ISBN 963 05 5686 3

Kiadja az Akadémiai Kiadó, Budapest

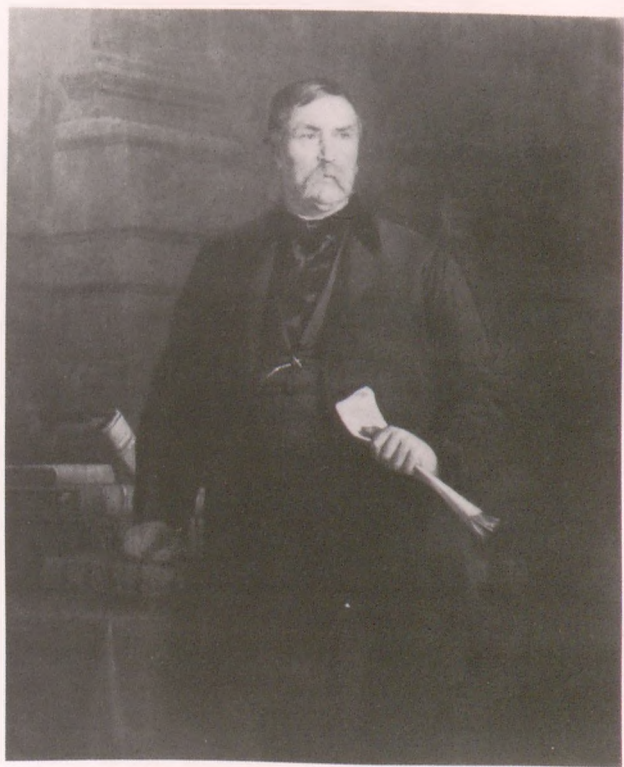
Első kiadás: 1991

© Takács Péter, 1991

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás,
a rádió- és televízióadás,
valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

Printed in Hungary

M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
Könyvtári szám: 5707/1991

Önzetlen segítségéért köszönettel tartozom Hanák Péternek,
Szabad Györgynek, Somogyi Évának, Sándor Pálnak,
Szász Zoltánnak, Für Lajosnak, Sashegyi Oszkárnak,
Diószegi Istvánnak és Gergely Andrásnak

A szerző

TARTALOM

Deák alkata és politikai nézetei	9
Út a passzív ellenállásig	20
Régi politikus az abszolutizmus idején	33
A kiúttalannak ítélt szituáció	52
Deák és az októberi diploma	65
Schmerling és az alkotmányos összmonarchia	104
Deák nemzetiségi politikája	111
Az 1861-es országgyűlés	120
A kényszerű várakozások perspektívái	148
A polgárosodás és a magyarországi társadalom	181
A deáki koncepció győzelme	195
Rövidítésjegyzék	221
Irodalom	223

DEÁK ALKATA ÉS POLITIKAI NÉZETEI

Deák Ferenc (politikusi) személyisége mindmáig rejtély a magyar államférfiak XIX. századi sorában. Horváth Mihály írja: „E hatalmas szellemben... nincs semmi hiúság, semmi nagyravágyás”, nála „mind a szellemi, mind az erkölcsi tulajdonok fő jellegét a higgadt nyugalom, mérséklet képezi”. De hozzáteszi: benne nincsen „semmi ambitio; s ezért a tettvágy s tevékenység is sokkal kevesebb benne, mint ily gazdag s erős szellemnek legtöbb esetben sajátja”.¹

Az orvospszichológus Horánszky Nándor Deák alkotását elemezve arra a következtetésre jut, hogy Deák karaktere — a Kretschmer-féle tipológia szerint — cyklothym vonásokat mutat fel.² Ha igaza van Horánszkynek, és a rosszállásoktól depresszióra hajlamos Deák pszichikumát uralták a cyklothym vonások, akkor a politikusnak vissza kellett volna vonulnia a közéletből. Mi marasztalta mégis? Önfegyelem, kötelességtudat, vagy a mellőzhetetlenség képze? Nem tudhatjuk pontosan. De az bizonyos, hogy Deák nemzedéke a felvilágosodás optimizmusán iskolázódott: valóság és történelem összefüggéseit e nemzedék számára a ráció fénye világította meg. Deák az illúziókat távol tudta tartani magától: érveit, ideáit, politikai eszméit szembesítette a földhöztapadt realitásokkal.³ Kevesen voltak a kortársi politikusok között, akik történelmi, gazdaságtani, jogi, filozófiai és természettudományos ismeretekkel felvértezettebbek lettek volna, mint ő. Pedig tudását csak részben a könyvekből szerezte: annál többet merített az emberi elmék társalgás közbeni „letapogatásából”; baráti köréhez tartoztak a legkiválóbb magyar tudósok, költők, publicisták.⁴

¹Horváth, *Huszonöt év...*, I. 350—351.

²Horánszky, *Deák*, 21—25.

³Mindezekre Csengery jegyzetei: *OSZK Kt. Fol. Hung.* 1661. 24. és 35. f.; *Wlassics, Deák*, 116.

⁴Bizonyítékul elegendő forrásadatolás nélkül megemlíteni néhányat azok közül, akikhez közismerten a legbensőségesebb barátság fűzte Deákat: Vörösmarty Mihály, Stettner,

Személyét az 1830-as évek közepétől — annak ellenére, hogy sosem törekedett vezérségre — mellőzhetetlennek tartották minden fontosabb politikai kérdés megvitatásánál.⁵ Amikor Magyarország polgári átalakulása forradalmi útra terelődött, üzentek érte Pozsonyból: mérce volt az ő álláspontja. Félszáznál többen bizonyították aláírásukkal, hogy a polgári átalakulás alaptörvényeinek megszerkesztésénél elengedhetetlenek tartják mérlegelő, elemző vénáját.⁶

Vívódó ember volt. De kevesen voltak, akik következetesebben és az övét meghaladó bátorsággal néztek volna szembe hagyományainkkal, a magyar társadalom nemzetiségi és osztályviszonyaival. Ugyanakkor: mértéktartó is volt. Ha eredményeket ért el, sohasem törekedett több vívmány szentesítésére, mint amennyit az adott pillanatban a társadalom megrázkódtatás nélkül be tudott fogadni.⁷

Kifinomult történelmi érzékéből fakadt ragaszkodása a jogfolytonossághoz. Meggyőződése volt, hogy az országgyűlésen a király és a nemzet kölcsönös megegyezésével hozott törvények tükrözik a nemzet önállóságát, politikai törekvéseit, gazdasági, társadalmi erejét, és hogy

Zádor György, Wesselényi Miklós, Klauzál Gábor, Bezerédj István, Szalay László, Kemény Zsigmond, Arany János, Csengery Antal, Gyulai Pál stb.

⁵Néhány közismert tény említése önmagában bizonyító erővel bír: 1832/36-ban az országgyűlési ifjak Kölcsey és Wesselényi mellett Deákot bálványozzák; Kossuth — saját öregkori vallomása szerint — Deák ösztönzésére és példája nyomán ismerte fel kora legégetőbb kérdéseként a jobbágyfelszabadítás problémáját (*Kossuth: Magány és emlékezés. PN*, 1883. jún. 15. 163. sz.); az 1839/40-es országgyűlés hangadó politikusa Deák, aki a kivívott önkéntes örökváltást Kölcsey emlékének ajánlotta; az 1939/40-es országgyűlés alsóháza által a büntető- és polgári kódex kidolgozására delegált testület legexponáltabb egyénisége Deák lett, ekkor szövődött életre szóló barátság közte és Szalay között; az 1843/44-es országgyűlésről Klauzál tanácsára Deákhoz utazik néhány követ, mikor elakadnak a törvényszerkesztésben; a védegyeleti vita során Deák tekintélyére és zalaszentgróti beszédére hivatkozva veri vissza Kossuth Széchenyi újabb támadását; Széchenyi mindenáron Deák vezetésével óhajt Kossuth ellen tábort kovácsolni; a liberális és radikális nemesi ellenzék nézeteit ő egyeztetni az Ellenzéki Nyilatkozat formába öntésével; 1848 márciusában 50 követ aláírásával bizonyítja, hogy személyét mellőzhetetlenek tartják a polgári Magyarország alaptörvényeinek kidolgozásában; Batthyány nem hajlandó nélküle minisztériumot alakítani.

⁶*Kónyi, Deák*, II. 195.; *Wlassics, Deák*, 134—135., 166—168.

⁷Deáknak ezt a képességét hangsúlyozták zalai barátai 1848 márciusában: „Deák... azon legfőbb egyik egyén, ki rendíthetetlen jelleme, tiszta hazafiúsága, mély belátása, a múltat, jelent és jövőt összefüggeszteni képes ítélő tehetsége által a haza javára leg többet eszközölhet.” *K. jkv. 1343/1848. ZML; Kónyi, Deák*, II. 200.

mindezek szükségből fogalmazódnak meg. Létezésük befolyásolja a cselekvést, s amellet, hogy állapotot tükröznek, tendenciát is kifejeznek. Ezért kereste kitartó szorgalommal a közjogi törvények előzményeit a magyar jogalkotás múltjában.

Politikusi pályáján saját személyének tulajdonította a legkevesebb fontosságot. Anyagi előnyöket sohasem fogadott el: a politikát szolgálatnak tekintette. Meggyőzni akart; tartózkodott a frázisoktól, a korábban divatos szóképek, romantikus metaforák használatától. „Szónoklátának főeleme az erős logika volt — állította Gyulai Pál —, gondolatainak, kifejezéseinek bizonyos plasztikája” volt, nyelve a „népnyelvben gyökerezett”, és beszédeit körülöngte valamiféle „nemes méltóság”: az egyszerűség és közérthetőség méltósága.⁸ Ezért nem avasodtak meg szónoklatai, országgyűlési felszólalásai máig sem.

Deák, érényivel és hibáival együtt, azért emelkedett a XIX. századi magyar történelem jelentős személyiségei közé, a magyarság jövőjére döntő befolyást gyakorló politikussá, mert a társadalmi törekvések felemáságára, derékatörtségére talán ő reagált a legérzékenyebben.

A polgárosodásért folytatott küzdelem legkiemelkedőbb egyéniségeitől — Széchenyitől, Kossuthtól, Wesselényitől — Deák több tekintetben különbözött. Konceptióban, elméleti felkészültségben elmaradt Széchenyi mögött; „kezdeményező tetterőben, forradalmi elszántságban és demokratizmusban” nem ért föl Kossuthal, Telekivel;⁹ filozófiái, eszmei vértettségben Kölcsey mögött állt. Különbözött tőlük abban is, hogy a magyar gazdasági és társadalmi élet hosszú távon ható erőit ő a hagyományokhoz kapcsolta: a tradíciót következetesen bekalkulálta a politikai törekvések folyamatába. Nemcsak stratégiáját, de taktikáját is hozzáigazította a nemzet adottságaihoz. Deák tehetsége leginkább a liberális eszmék és a valóság egyeztetésében tűnt ki. A társadalmi és közjogi forradalmat — osztálykorlátai miatt — következetesen végigharcolni képtelen nemesség Magyarországon benne találta meg azt a politikai személyiséget, akinek a fejlődéskonceptiója és közjogi meggyőződése a leginkább harmonizált osztálytörekvéseivel.

Sok kérdés, és a kérdésekre sokféle válasz fogalmazódott meg már azzal kapcsolatban, hogy Deákot alkata, meggyőződése, vagy a hatal-

⁸Gyulai, *Bírálatok*, 255. Lásd még: *Wlassics, Deák*, 162—164.; *Csengery*, 106.

⁹Hanák, *A dualizmus korának...*, 21. Lásd még: *Wlassics, Deák*, 146.

mi-történelmi körülmények tartották-e vissza 1848/49 következetes vállalásától. Ferenczi Zoltán elsősorban a körülményekre fogja, amiért Deák nem követte az országgyűlést Debrecenbe. Horánszky szerint Deák „psychés tempója” a „depresszív eltolódások időszakában... lelassult. Ugyancsak ilyen gátlón hatottak nála az elkedvetlenítő, lehangoló események is... Ez a sajátosság ... különösen a forradalom idején érvényesült” — írta —, mert ő „mindenkor a higgadt, békés megoldások híve. Az erőszaktól, vérontástól visszaborzad. Amint a helyzet úgy alakul, hogy — érzése szerint — szolgálatot nem tehet a jó ügynek, visszavonul a tevékenységtől.”¹⁰

Sok igazság van Horánszky állításában. De tegyük hozzá: ha a szükség úgy kívánta, és meggyőződésével sem ellenkezett, Deák cselekvő részvételével mutatott példát. Politikusi elkötelezettsége fölé kerekedik minden esetben alkati sajátosságainak. A félreállítás akkor következik be, amikor meggyőződése kerül konfliktusba a történelmi folyamattal. Erről maga vallott sógorának egy levélben: „Én a miniszteriumból kiléptem, midőn az felbomlott, mert az udvarnak (a miniszterium megkérdézése nélkül, s ismételt előterjesztése ellen) követett politikája mellett, hacsak részese nem akart lenni azon politikának, fenn nem állhatott... Most már miként lehessek én azon hatalomnak minisztere s eszköze, mely hazám ellen háborút folytat... Azt mondanád, legyek minisztere az országnak; de monarchiában az országnak külön, a fejedelemtől elvált s azzal ellentétben álló minisztériuma képzelhetetlen. Lehet provisorius kormánya, dictatúra, revolútio alkalmával; de ily provisorius országos kormány nálunk nincs, nem is lehet, mert ennek első feltétele volna: kijelentett fellépés a király ellen, ez pedig nálunk balgatag, sükertelen lépés volna.”¹¹

Már 1848 márciusában konfliktusba került a történelmi helyzettel: szeptemberig mégis vállalta a forradalmat: mert meggyőződése volt, hogy a polgári átalakulás létfeltétele a magyarságnak: kötelességtudatból — kedve ellenére — a forradalom szolgálatába állította képességeit. Hivatalt is vállalt, amit sem korábban, sem később soha, mert az éppen alkatával nem akart összeférni.

¹⁰Horánszky, *Deák*, 23. Megerősíti ezt Deák vallomása: „... gyermekkoromtól fogva epedtem a dolgok átalakulása után — mondotta 1848 áprilisában —, de ha ez anarchiával jár, elfordulnék tőle”. *Kónyi, Deák*, II. 213.; *Wlassics, Deák*, 142.

¹¹*Kónyi, Deák*, II. 320—321.

Viszont feltétlenül összefügg alkati sajátosságával, hogy zaklatott időkben, forradalmi szituációban, gyors elhatározást és cselekvést követelő pillanatokban sohasem volt ura igazán a helyzetnek. Ilyenkor átengedte a politikai élet irányítását egyéniségüknél fogva arra alkalmasabb személyeknek. Tisztában volt önmaga korlátaival, ezért nem törekedett történelmi eseményekben gazdag, hosszú élete során senki ellen táborot kovácsolni. Ha egy-egy politikus elképzelésével nem értett egyet, kapkodás, irigykedés és minden keserűség nélkül visszavonult meggyőződése sáncai mögé. Alaptermészete volt a táblabírói tempósság, a kényelemszeretet, melyet szívesen nevezett — öngúnnyal — lustaságnak. Viszolygott a mindennapi robottól. Az ilyen munkát tanácsadóira bízta. Nyugalmából az események vészajtósló sodra csak ritka esetben mozdította ki. A kortársak mindössze néhány esetet jegyeztek fel, amikor ingerültnak látták: igaz, akkor az ország polgárosodása forgott kockán.¹²

Szerényen, és az anyagi javakat tekintve igénytelenül élt. Mintha megérezte volna, hogy századának egyetlen történelmi személyiségén sem fog annyit számonkérni a saját és az elkövetkező generációk sora, mint rajta. Ezért, vagy mert alaptermészete volt, ügyelt annyira emberi és politikusi hírnevének kikezdetettségére; meg talán azért is, mert viszolygott kortársai cím- és rangkórságától, a népszerűséghajhásztól. Máníája volt a nemesi párbajkodexen túlmutató becsületesség. Vörösmarty írta róla: „Ilyen emberre szükség van a világon, nem csak az országért, hanem azért is, hogy rossz óráinkban meg ne tagadjuk azon állítást, hogy az ember isten képére alkotott.”¹³ Legnagyobb ellenfele, Kossuth mondta róla: „republikai jellem volt a monarchiában”.¹⁴ Ennek a jellemszilárdságnak és puritánságnak köszönhető, hogy a latin auctorokon nevelkedett középnemesi származású politikusok olyan nagyra becsülték, és bizonnyára erre vezethető vissza, hogy a francia

¹²1848-as ingerültségére: *Széchenyi, Napló*. 1223., 1259., 1262., 1317. Az országbírói értekezleten: *Ráth, Az Országbírói Értekezlet*, II. 76.

¹³Vörösmarty Wesselényinek, 1846. okt. 11. *Vörösmarty Levelezése*, 18. 187.

¹⁴*Deák Ferenc emlékezete*, 235. Kossuth levelét elemezte *Gyulai, Emlékbeszéd*, II. 23—41. Deák feltűnően puritán életéről vallanak különböző időből származó levelei is, amelyekben anyagi helyzetét ecseteli: Ismeretlen orvoshoz, 1867. márc. 15.; Vachott Sándoménak, 1868. márc. 12.; 1868. dec. 26.; Szekulicsnak, 1860. nov. 10.; Kertbeny Károlynak, 1868. aug. 19. Valamennyi *OSzK Kt, Lt.*; lásd még: *Wlassics, Deák*, 114.

orientációjú ifjúság könnyedebb eleganciája, elvi, eszmei következetessége és reménygazdagsága kevésbé méltányolta személyét és politikai törekvéseit.

A becs- és közlési vágy teljes hiánya távol tartotta Deákot a sikertelennek ígérkező politikai lépések forszírozásától. Elveivel és meggyőződésével össze nem egyeztethető politikai lépéshez soha nem adta nevét. Hallatlan erőfeszítéssel megharcolt nyugalmaival, derűs életszemléletével, kedélyes humorával, amelybe, ha néha elhagyta türelme, olykor irónia is vegyült, szuggesztivitásával, következtességével, az ellenségeskedéseket mindig csitító józanságával hatalmas táborát gyűjtötte maga köré tisztelőinek.

Amint a szobrász vagy az építész alkotja a maga remekét, olyan gonddal és igénnyel végezte Deák államférfiúi tevékenységét. Soha sem improvizált. Ezt érezhette meg Ady, amikor „profán gesztusú nagy poétának” nevezte, aki „legjózanabbnak látszó alkotásai közben is az állandó poéta”.¹⁵

Különleges értéke magatartásának, hogy a tudást és a szakértelmet többre becsülte a pusztá lelkesedésnél. Magyarországon Széchenyi után ő az a politikus, aki szakemberekkel, kora legszélesebb látókörű és legműveltebb tudósaival konzultált rendszeresen. Szalay, Csengery, Kemény Zsigmond voltak a tanácsadói és vitapartneri.

A korán érő politikusok típusához tartozott. Eszme- és gondolatrendszerét már az 1832/36-os országgyűlésre kiforrottan vitte. Ezt követően kevésbé módosultak nézetei. Amennyiben módosultak, nem az újabb olvasmányok, eszmék hatására, sokkal inkább a történelmi változások nyomán. Liberális reformterveit fokozatosan szerette volna megvalósítani, hogy a megalkotott joggal lehetőséget és kényszert is teremtsen mindenki számára a feudális társadalmi mentalitásról a polgári életformára való áttéréshez. Egyetlen fegyvere volt: a jog; a megalkotott és a megalkotandó törvényeket sohasem kizárólag az elvekhez, hanem a valósághoz mérte.

Mint jelleme, életmódja is szokatlan és feltűnést keltő volt a maga idejében. Külsőre ez az életforma leginkább a francia romantikus regények életjáradékot élvező, panziólakó polgáraiéhoz hasonlított. A gazdálkodáshoz Deák sohasem vonzódott annyira, hogy örömét lelte

¹⁵Ady: Petőfi nem alkuszik. *AE ÖPM*, X. 75—95.

volna benne. Panaszra okot adó nyűg volt számára birtoka ügyeinek intézése. Polgári vállalkozásokhoz sem volt kedve, igaz, tőkéje sem. A hétköznapi élet praktikus oldalai nem vonzották. Passziómentes élete felfoghatatlan lehetett a kor nemesi származású magyarja előtt, aki leginkább mulatozással, vendégeskedéssel csapta agyon idejét. Ezt a réteget sem az iparűzés, sem a gazdálkodás, sem a kereskedés nem tudta lázba hozni. A presztízséhez ragaszkodó, vagy a tőkefelhalmozódás folyamatába magát csak beleártó polgárság volt a másik hangadó réteg. Az összképből Deák, a maga puritánságával mindenhonnan kilógott.

Az 1832/36-os országgyűlésre készülődés izgalmait, és 1833 tavaszát—nyarat leszámítva, a politikai életben való forgolódáshoz nem volt kedve. Részéről nem szerepjátszás a magánleveleiben minduntalan visszatérő panasz és bosszankodás, amiért belekényszerült a politikai élet forgatagába.¹⁶ Ha más korban születik, vagy a történelem nem kényszeríti magát reá, egy anekdotázó, jó kedélyű, duhajkodástól és szélsőségektől mentes társasági ember vált volna belőle, akit humanizmusáért, mértékletességéért és életvidámságáért kedvel a környezete.¹⁷ Vagy jogi szakíró lett volna, bár a tudományos pályához hiányzott belőle a kellő szorgalom. Egyetlen önmagából fakadó motívum, melyet politikai pályája inspirálójaként felismerhetünk: a hazaszeretet. Érdekes azonban az ő hazaszeretetét összehasonlítani kortársaiéval. Deák hazafisága a legtöbb rokonvonást a tépelődő, önmagát a kétségbeesésig hajszoló Kölcsey patriotizmusával őrzi.¹⁸ Mentessé Kossuth műtszépítő, nagy jövőt álmodó hitétől; mentessé Széchenyinek a jelenen kétségbeeső, a múltra nem figyelmező, mégis jövőt álmodó vívódásaitól, mint ahogyan Vörösmarty romantikus vagy-vagy választást kínáló apokaliptikus vízióitól is. Deák úgy érzi, a haldokló történelmi magyarság végóráit hivatott késleltetni: életigenlő derűjével a haláltól visszahódítani nemzetét — tisztességből és becsületből. Igazolással szóljanak a

¹⁶Erről tanúskodnak az 1832/36-os országgyűlésről sógorához írott levelei. *OSzK Kt. Lt*; másolatai: *MOL, Deák iratok*, R. 22.

¹⁷„Ha ő egy alkotmánytalan, kényuralmi kormányú államnak született volna polgárává — jellemezte a kortárs Horváth Mihály —, hol őt a polgártársainak bizalmából eredő kötelességérzet nyilvános pályára nem kényszerítheti, s magányából választása által ki nem ragadhatja: ő kevesektől ismerve, csak legközelebbi környezetétől csodálatva, minden kitűnés, minden hímév nélkül szálland volna sírjába.” *Horváth, Huszonöt év...*, I. 351.

¹⁸*Takács, Deák—Kölcsey*, 183—196.

magyarság múltját és jelenét európai távlatból megítélő mondatai: „A magyarnak honszeretetét se a múltnak lelkesítő emlékezete, se a hiúság, se az önzés nem támogatják annyira, mint más nemzetekét. A hatalmas Rómának, s a szabad Görögországnak szabad polgárai lelkesedést meríthettek hazájuk történeteiből: büszkék valának nemzetök nagyságában és dicsőségében, s érezték, hogy az ő hazájuk a legjobb, a legboldogabb. A francia, az angol szintén lelkesedve tekintenek vissza történetükre, szintén érezték, hogy Európában nincs haza, mely annyi biztonságot nyújtana, mint az övék. A lánglelkű olaszt, feldúlt szabadsága romjai közt, a classicai hajdankor tüze lelkesíti; az orosz legalább hazájának óriási nagysága emeli. De a magyarnak mindezekből igen kevés jutott. Történeteink csak átokszülte viszálykodásokra, csak életért és megmaradásért vívott harcokra mutatnak. Kevés azokban a polgári erények tiszta példája, kevés a fénypont, mely forró önérzettel keblünket emelje. Hiúság nem kecsegtethet bennünket. Hisz Európa alig tudja létünket, s Afrikának számos coloniája tán ismeretesebb más nemzetek előtt, mint hazánk, melyet Ausztria termékeny, de míveletlen gyarmatának tekint a külföld. Jelenünk nem fényes, s nem annyira boldogító, hogy e részben más nemzetekkel vetélkedhetnénk. Jövendőnk Isten kezében vagon, de hogy igen fényes kilátásokat ígérne, azt elhinni, csakugyan optimizmus kell, ámbár a jelennél jobbat nem reméllenünk lehetetlen.”¹⁹

Reményeivel kapcsolatban teszi föl a kérdést, inkább csak önmagának, mint másoknak: miért bajlódni a fénytelen jövőjű haza ügyeivel? S a válasz: „Van az embernek keblében egy tiszta, forró érzés, mely mindazon segítségék nélkül buzgón ragaszkodik a hazához; s nem tartom jó embernek, nem tartom magyarnak, ki e szegény, ki e szenvedő hazát jobban nem szeretné, mint akármely fényes országot Európának!”²⁰ Az önzetlen hazaszeretet tehát az a motiváció, mely Deákot a politikusi pálya kellemetlenségeinek vállalására kényszerítette. S e vállalásból fakadó cselekvéseit három alapelvnek rendelte alá. Taktikája és stratégiája mindvégig követte azt az elvet, amit 1832. február 24-én fogalmazott meg Vörösmartynak.²¹ Ugyanez az elv cseng

¹⁹Kónyi, *Deák*, I. 364

²⁰Csengery: *Összegejtött Munkái*, III. 13.

²¹Deák Vörösmartynak, 1832. febr. 24. *Vörösmarty Levelezése*, 18. 33.

vissza 1861-es második feliratának befejező mondataiból.²² Másik meghatározó motívum, mely kulcsot ad tettei, nézetei és jelleme harmóniájának megértéséhez, hogy a „haza sorsát a szeretet óvatosságával kell őrizni; kockáztathatunk mindent a hazáért, de a hazát kockáztatnunk nem szabad”.²³ Ebből fakadt szállóigévé nemesedett politikai vezérelve: „A hazát jobban kell szeretnünk, mint gyűlölnünk ellenségeinket.”²⁴

Liberalizmusának korai kiteljesedése, meggyőződésének stabilitást tükröző állandósága azonban nem jelentett elméleti bezárkózást. Bizonyítékaink vannak arról, hogy az utópista szocialisták társadalomelmélete sem volt ismeretlen előtte. 1848. szeptember 22-én mondotta: egy „jól organizált államban — szögezte le — kettő lehet a tulajdon iránti fogalom: vagy a tulajdonnak sérthetlensége, vagy az egyéni tulajdonnak megszüntetése; az első az egész civilizált Európában eddig fennáll; a másik azon teoriák egyike, melyek felett igen sok eszes fő sokat írt, s melyek létesítése után sokan ábrándoztak, de mely nem hozatott még eddig létre; mely lehet, hogy majd egykor mint státusforma megállapodik, t. i. a communismus. De Európában a tulajdon sérthetlensége még fennáll; a communismusnál nincs egyéni tulajdon, minden tulajdon az államé, s annak minden haszna az államot illeti. Ezen teoriák egyike tisztán a gyakorlatnak felel meg; másika megfelel a philosophia fogalmának, hanem gyakorlati nehézségekre ütközik, melyeket még eddig senki elhárítani nem tudott.”²⁵

Az utópista szocialisták nézeteivel a márciusi fiatalok radikalizmusát tapasztalva kényszerült szembenézni; de, mivel azok megvalósulását lehetetlennek és időszerűtlennek tartotta Magyarországon, nem foglalkozott velük többé.

Szembenézett Deák a legkülönbözőbb közjogi nézetekkel, eszmékkel és vágyakkal, a Kossuth-féle konföderációs tervekkel is.²⁶ Mindezeket

²²Kónyi, *Deák*, III. 272.

²³Kónyi, *Deák*, II. 59.; *Gyulai, Bírálókat*, 261.

²⁴Deák eredeti szavait: „jobban tudom szeretni e hazát, mint gyűlölni ellenségeinket”, a fenti módon idézi: *Gyulai, Bírálókat*, 261. Az eredeti: *Kónyi, Deák*, III. 59.

²⁵Kónyi, *Deák*, II. 328.

²⁶Deák a Dunai Konföderációról: „Ha... kisebb keleti szomszédainkkal kívánnánk szövetségbe lépni, hazánk területi épsége miatt saját szövetségeseinkkel jöhetnénk oly sűrűlódásokba és küzdelembe, mely magát a szövetség célját is megghiúsítaná.” *Kónyi, Deák*, V. 322.

a magyarságra hátrányosnak ítélte, ezért ifjúkorában megfogalmazódott közjogi elképzelése mellett tört lándzsát, melyet ilyenformán tömörített gyakorlati politikája alapelvevé: *ha Ausztria nagyhatalmi állása többé nem is szükségszerű Európa számára, feltétlenül szükséges Magyarország számára, és hogy ez fennmaradjon, azért ha szükséges, áldozatot is kell hoznunk.* Deák politikájának legfontosabb célkitűzése volt: a viszonyok és a körülmények engedte lehetőségek között, a politikai és polgári szabadságjogok biztosításával és állandó szélesítésével a társadalom legszélesebb rétegeit megnyerni a történelmi Magyarország, és benne a magyarság megőrzésére. Pályafutásának évtizedei alatt azonban éppen ezen a téren kellett megélnie a legtöbb kudarcot. Deák egy hanyatló birodalom, egy történelmileg defenzívában lévő osztály uralma alatt élő ország politikusa volt. Egy olyan birodalomé, amelyet a történelem más államalakulatokkal helyettesíthetővé degradált; olyan ország politikusa, melyben a rendi mentalitású és szemléletű nemesség középbirtokosi rétege volt képes a polgári átalakulásért folytatott küzdelmet megharcolni. Deák életében Magyarországon nem volt olyan polgárság, de semmilyen más társadalmi réteg sem, amelyik a nemességet felválthatta volna a törvényhozói vagy végrehajtói hatalom gyakorlásában. A meglévő kis számú, és nem is magyar etnikumú polgárság gazdasági erőtlensége, presztízs-orientáltsága,²⁷ vagy politikai tájékozatlansága és jogfosztottsága miatt nemcsak a polgári Magyarország megteremtésére és vezetésére, de még a polgárosodásért folytatott küzdelem aktív és következetes támogatására sem volt alkalmas. A születőben lévő plebejus értelmiség még annyira kis számú, olyan fiatal és tapasztalatlan, hogy nemcsak az ország vezetésére, de 1848. március 15-ét követően még a forradalom irányítására sem mert egyedül vállalkozni. A magyarországi jobbagység és zsellérség pedig sem politikai tájékozottságát, sem műveltségét tekintve nem jöhetett számításba ilyen történelmi feladat megoldásában.

²⁷Max Weber szóhasználat. A magyar polgárságról: Mérei, *Átfogó liberális... reformprogram...*, 171—179.; Vörös, *A magyarországi társadalom*, 547—600; Szabad, *A önkényuralom kora*, 589—593.; Katus, *A tőkés gazdaság...*, 1119—1147.; Vörös, *Budapest legnagyobb adófizetői*; Balogh István, *A cívisek...*; Spira, *A magyar forradalom*, 10—15.; Szabad, *Forradalom és kiegyezés...*, 174—177., 185—188., 346—351., 357—368.; Oszetzky, *A hazai polgárság...*; Mérei, *Magyar iparfejlődés...*; Eperjessy, *Mezővárosi és falusi céhek...*; Vörös, *Petőfi*; Arató, *A nemzetiségi kérdés...*, I. 29—30., II. 7—23.; Ungár, *Szemponatok...*; Kósa, *Pest és Buda...*

Sors, jellembeli adottság, történelmi látásmód, meggyőződés és származás egyformán a közjogi küzdelmeknek élére állította Deákot; és ha voltak is e küzdelmeknek nélküle megvívott szakaszai, a történelem kényszerű logikája és sok esetleges, véletlen mozzanat összejátszása mégis úgy hozta, hogy a magyar liberálisok vezérkarából egyedül az ő cselekvő jelenléte fogta át az 1849 utáni jellegzetes folyamatot a kezdeteitől a lezárultáig. Történelmi értékeinknek tehát éppúgy részese Deák, mint ahogyan leginkább az ő nevéhez kötődik a kortársaknak és az utókornak minden fenntartása és kritikai észrevétele a magyar polgári átalakulás folyamatának társadalompolitikai és közjogi értékelésében.²⁸

²⁸Deák karakterének megrajzolásához használtam még: *Horváth, Huszonöt év...*, I. 350—354., II. 110—111.; *Pulszky, Deák*; *Gyulai, Vörösmarty*, 69—70.; *Csengery, Deák*; *Egry Irén, Deák*; *Gyulai, Bírálatok*, 252—261.; *Ferenczi, Deák*, I—III.; *Áldor, Deák*; *Kónyi, Deák*, I—VI.; *Tóth Lőrinc, Deák*; *Asbóth, Három nemzedék*; *Deák*; *Deák Ferenc emlékezete*; *Salamon*; *Pálffy, Magyarországi és erdélyi urak*, 118—127.; *Sinkay, Deák*; *Lenhossék, Deák*; *Nedeczky, Deák*; *Dobránszky, Deák*; *Arnold-Foster, Deák*.

ÚT A PASSZÍV ELLENÁLLÁSIG

Hogy megértsük Deáknak — a passzív ellenállástól az aktív egyezkedésig ívelő — politikai pályáját, vissza kell tekintenünk reformkori politikai meggyőződésének és tevékenységének néhány olyan mozzanatára, melyek döntően motiválták 1849 utáni tevékenységét. Szükség van erre azért is, mert e sorok szerzője egy történelmi személyiség életpályájának csak egyetlen szakaszát óhajtja megvilágítani. Azt kívánja hangsúlyozni, hogy Deák törekvései összhangban voltak azokkal a politikusi, államférfiúi és nemzeti törekvésekkel, melyeknek a célja Magyarország polgárosítása volt. Ennek a folyamatnak a kezdetét történetírásunk a könnyebb tájékozódás végett 1825-tel datálja, mely dátum majdnem pontosan megegyezik Deák pályakezdésével.

Amikor Deák Ferenc az 1820-as évek közepén előbb Zala megyében, majd 1833-tól a rendi országgyűlésen¹ bekapcsolódott a politikai életbe, a liberális nemesi reformmozgalom már a kibontakozás és fellendülés szakaszában volt.² Az 1832-ben megnyíló országgyűlésre már többé-kevésbé szervezett liberális erők gyülekeztek.³ A legkiválóbb elmék

¹Deákot 1824. aug. 9-én nevezte ki „becsületbeli tiszti alügyésznek” gróf Batthyány Imre, Zala megye főispáni helytartója. *K. jkv.*, 1824. aug. 9. ZML; Deák megyei tevékenységéről: *Ferenczi, Deák*, I. 64—65., 68—72.; *Nedeczky, Deák*, 12—15. Deák Antal lemondásáról, Ferenc követé választásáról: *K. jkv.*, 1022/1833. sz. ZML; *Kónyi, Deák*, I. 7—10.; *Ferenczi, Deák*, I. 76—80.; *Eötvös Károly, Deák*, II. 15., 230—250.; *MK*, 1833. ápr. 30. 282.

²*Barta, Kölcsey*, 252—302.; *Barta, Kossuth; Gergely, Széchenyi; Szekfü, Három nemzedék; Horváth, Huszonöt év...*; *Takács Mária, Társadalmi állapotok...*; *Mályusz, A reformkor nemzedéke; Fenyő, Haza és tudomány; Mérei, Átfogó liberális... reformprogram...*, 120—205., 261—299.; *Gergely, reformellenzék*, 669—787.; *Vörös, A magyarországi társadalom*, 855—975.; Deák reformkori szerepéről: *Tanulmányok Deákról; Ferenczi, Deák*, I. 97—456. és II. 1—214.; *Szabad, Deák*, 675—679.

³Az 1790. évi 67. tc.; 1827. évi 8. és 9. tc. A bizottsági munkálatok törvényhatósági vitájáról: *Barta, Kossuth*, i.h.; A reformbizottságok munkálatainak Zala megyei vitásában

felismerték, önmaguk és a politika iránt fogékony társadalmi rétegek számára pedig tudatosították, hogy Magyarország nemzeti léte, ezzel együtt a magyar nemesség jövője szorosan összefügg a polgári Magyarország megteremtésével.

A feudalizmus mélyülő válsága következtében megélnékült politikai tevékenység eredményeként szintézisbe fogalmazódott a *haza és haladás* ügye, jövőt formáló ideológiává vált a liberalizmus.⁴ A reformnemzedékből egyre többen jutottak el a felismerésig, és az ebből fakadó politikai feladatok megoldásának következetes vállalásáig, hogy Magyarország törvényekben deklarált önállóságát, nemzeti létét csak úgy mentheti át a jövő számára, ha a feudalizmus szülte rendi kiváltságot és jogfosztottságot felszámolja, ha a *nemzet* — a liberális szabadságjogok biztosításával — *400 ezer nemes helyett 12 millió polgárt számlál majd.*⁵

Hogy ez a felismerés a saját helyzete tarthatatlanságára döbrent nemességben fogalmazódott meg, és hogy a felismerés által determinált cselekvés irányítását is a nemesség sajátította ki, a magyar polgárosodásnak sajátos, a klasszikus európai modelltől eltérő tulajdonságát mutatja. Miközben nacionalizmusában megőrizte és felerősítette ez a folyamat *magyar és nemesi* jellegét, liberalizmusa gátat emelt a társadalmi demokratizmus mindenféle megnyilvánulása elé.

A feudalizmus hazai válsága szülte egyéni és kollektív szorongás feltűnő gyorsasággal és intenzitással telepedett rá a politizáló magyar középnemességre. Ennek a társadalmi közérzetromlásnak egyszerre többen is hangot adtak. Az elsők között Kölcsey,⁶ aki felismerte, hogy a nemzeti „fennmaradás és kiemelkedés”⁷ csak a nemesi privilégiumokkal való következetes szembefordulás esetén biztosítható: csak „a társaság tagjait egyformán... a hazához” kapcsoló „szabadság és

Deák Ferenc is részt vett. *K. jkv.*, 4/1831. sz. és 2165/1832. sz. ZML.; *Gergely, reformellenzék*, 690—696.

⁴*Kölcsey*, II. 164—166.; *Barta, Kossuth*, 7.; *Gergely, reformellenzék*, 742—744.

⁵*Kölcsey*, II. 161.; *Kónyi, Deák*, I. 276—277.; *Szabad, Deák*, 676.; *Barta, Kölcsey*, 301—303.; *Barta, Kossuth*, 117—119.; *Szaunder, Kölcsey*, 175—177.; *Takács, Deák—Kölcsey*, 156—166.; *Kardos, A szentkoronaeszmé...*

⁶*Kölcsey*, II. 40—42., 164—166., 343—629.

⁷*Kölcsey*, II. 42.

tulajdon" eszméjének honosítása mentheti meg „a hazát és a nemzetet” a süllyedéstől és a megsemmisüléstől.⁸

Ebben kezdettől osztozott Kölcseyvel Deák, aki vele egyidőben fogalmazta meg, hogy „csak ott igazán boldog és virágzó a haza, hol a földet szabad kezek művelik; ott erős a nemzet, hol szabad kezek védik a tulajdont és függetlenséget.”⁹ Az összecsendülő felismerésből táplálkozott a magyar liberálisok politikai programja, amely Deák Ferenc ajkáról 1836-ban a következőképpen hangzott: „Ha... hazánkat szabadnak, erősnek és virágzónak óhajtjuk,... gondoskodni kell... a ... törvényhozásnak oly törvényekről, melyek személyt, vagyont és a szorgalomnak gyümölcseit minden önkény ellen biztosítva just adjanak a népnek, hogy fekvő tulajdont szerezhessen, és szabadságot adjanak a jobbágnak, hogy szabad alku mellett minden jobbágyi tartozásoktól örök szerződés által megválthassa magát; mert tulajdon és szabadság... azon édes kötelékek, melyek a polgárt a legszorosabban kötik hazájának sorsához.”¹⁰

Az 1830-as és 40-es években a politikai és polgári szabadságjogok törvényesítése a szükségesnél vontatottabban haladt. Egy új, a közép-nemességnél radikálisabb plebejus értelmiségi réteg felnövekedésével a történelmi feladatok értelmezése körül a haladás ritmusát illetően jelentős eltérések voltak nemcsak az egyes társadalmi rétegek képviselőinek nézetei, de az ugyanazon réteghez tartozó vezető személyek elképzelései között is.¹¹ Néhány, a magyar liberalizmus korlátaival összefüggő motívum azonban 1848 nyaráig, mindenféle nézetkülönbség ellenére, egy táborba kényszerítette a magyar polgárosodás politikai vezérkarát.¹²

A plebejus rétegek vágyaiból táplálkozó, a népek egyenlőségét és testvériségét ígérő világforradalomban kivándó, a társadalmi demok-

⁸Kölcsey, II. 152—163.

⁹Kónyi, Deák, I. 122.

¹⁰Kónyi, Deák, I. 276. Kézirata: OSzK Fol. Hung. 1661., 80—126. f.

¹¹Lackó, Széchenyi és Kossuth, 157—300.; Szabad, Deák—Széchenyi—Kossuth, 244—277.; Mérei, Átfogó liberális... reformprogram..., 261—278., 324—331. és 337—344.; Beksics, A magyar doktrénerek; Kónyi, Deák, II. 1—175.; Ferenczi, Deák, I. 307—456., II. 1—70. Lásd még: Viszola, Kossuth—Széchenyi.

¹²Ennek az egységnek a dokumentuma az *Ellenzéki Nyilatkozat*, Kossuth, XI. 152—157.; Kónyi, Deák, II. 157—169.; A konzervatív és ellenzéki programok szövege: OSzK Kt, Quart. Hung. 3106. 166—177. f.; Vörös, A magyarországi társadalom, 959—964.

ratizmussal társuló teljes nemzeti függetlenség eszménye idegen volt a magyar liberálisoktól, idegen Deáktól is, mert ez aláásta volna a magyar nemesség nemzeti és osztályhegemóniáját, csorbította volna a történeti Magyarország politikai és területi integritását. A nemzetiségi és külpolitikai megfontolások egyformán arra ösztönözték Deáket és a vezető liberálisokat, Nyáryt, Klauzált, Beöthyt, Bezerédyt, Szemerét, Wesselényit, Batthyányt, 1848 nyaráig Kossuthot is, hogy ragaszkodjanak a történelem során a Habsburg-házzal kialakult dinasztikus kapcsolathoz, államiség terén a birodalmi keretekhez.¹³

Feudális viszonyok között a birodalmi keret őrzése és fenntartása az állandó sérelmi politika mellett sem okozott volna megoldhatatlan feladatot. A rendi nemzeti önállóság összegegyeztethető volt az uralkodói felségjogokkal. A polgári átalakulásért folytatott küzdelem előrehaladtával azonban egyre sürgetőbbé vált, hogy Magyarország ne csak királyával, hanem az örökös tartományokkal is polgári szintre emelje közjogi kapcsolatát. Ez a felismerés már az Ellenzéki Nyilatkozatban is megfogalmazódott, és a liberálisok vezérkara a *pragmatica sanctio*t jelölte meg a kölcsönös viszonyok rendezésének alapidokumentumául.¹⁴ A kérdés megoldását elodázhatalanul napirendre tűzte az 1848-as bécsi és pesti forradalom, amely polgári alkotmányossággal ajándékozta meg a birodalom mindkét felét. A magyar forradalom liberális vezetői és a pozsonyi követi kar ismét a *pragmatica sanctio*ban jelölték meg a közjogi viszony kölcsönös rendezésének történeti és államjogi alapelveit.¹⁵

1848 azonban — összefüggésben az európai forradalmakkal, különösen a német egység forradalmi kivívásának lehetőségével — felviláglantotta a teljes függetlenség lehetőségét Magyarország számára. Az európai forradalmak 1848-ban reális lehetőségként hordozták magukban Európa térképének árajzolását. A forradalmi korszak a vezető magyar politikusoknak elvileg három lehetséges megoldást kínált, melyeket személyekhez kötve Kossuth, Teleki és Batthyány—Deák képviseltek.

¹³Hajnal, *A Batthyány-kormány...*; *Diószegi, Nemzet, dinasztia...*, 10—26.; *Arató, A nem magyar népek...*, 977—1053.

¹⁴Kossuth, XI. 152—154.; *Könyi, Deák*, II. 163—164.; *OSzK Ki, Quart*, Hung. 3106. 172—173. f.

¹⁵1848. évi törvénykönyv *Előbeszéde*, a III. tc. 2. és 13. § és a XVIII. tc. 6. §.

Kossuth a forradalom felívelő szakaszában jutott arra a meggyőződésre,¹⁶ hogy a Habsburg-abszolutizmus ellen fellépő forradalmak és nemzeti mozgalmak összefogásával, majd az Ausztria ellen fellépő nagyhatalmak támogatásával megvalósítható Magyarország teljes nemzeti függetlensége.¹⁷

Teleki László az európai — elsősorban a lengyel — emigrációval folytatott gondolatcsere során Párizsban, 1849-ben fogalmazta meg a maga alternatíváját, mely szerint az osztrák beolvasztási és Habsburg abszolutisztikus törekvésekkel szemben Magyarország a közép-európai kis népek nacionalizmusának kompromisszumával, egy dunai konföderáció megszervezésével és a hazai nemzetiségek autonóm törekvéseinek kielégítésével biztosíthatja történelmi távlatokban függetlenségét.¹⁸

Deák és Batthyány, a mérsékelt liberálisokkal együtt, a forradalom legsikerdúsabb periódusában is ragaszkodtak az Ausztriával kialakult történelmi kapcsolatokhoz, mert csak így érezték biztosítottnak a magyarság hatalmi pozícióját és létét István király Magyarországon.¹⁹

A forradalom bukása közös táborba sodorta Telekit és Kossuthot, Deák pedig vallotta korábbi meggyőződését.

Deák reformkori és 1848-as küzdelmeit a történelmi szakirodalom reálisan értékelte már.²⁰ Kutatásunk azonban kevesebb figyelmet

¹⁶Szabad György szerint Kossuth „a sajtótörvény egyik túltó rendelkezésébe” a birodalmi kapcsolat olyan értelmezését iktatta be, „ami az államjog gordiusi csomója feloldásának, sőt átvágásának elvi lehetőségét foglalta magába”, amennyiben „Magyarország és az örökös tartományok kapcsolatát nem személyes, hanem csupán dinasztikus uniónak nyilvánította. Ezzel annak államjogi megalapozását kísérte meg, hogy Magyarországon a Habsburg-dinasztia olyan tagja is trónra juthasson, aki személyében nem azonos az osztrák császárság urával.” (Szabad, Kossuth, 129.) 1848. március végén talán korai még Kossuthról ilyen tudatos előrelátást feltételezni, a szakirodalomnak is pontosan tisztázni kellene, hogy mennyi köze volt Kossuthnak a sajtótörvény végleges megfogalmazásához. Károlyi Árpád 1848 szeptemberének első napjaira datálja ezen kossuthi gondolat megszületését. Károlyi, Batthyány, I. 110.; Kossuth, Irataim, II. 265—269.

¹⁷Ennek a meggyőződésnek a dokumentuma a Függetlenségi Nyilatkozat, 1849. ápr. 14. Steier i.m.; Ballai Károly: A magyar függetlenségi nyilatkozatok története. Bp. 1935.

¹⁸Teleki Kossuthnak, 1849. máj. 14., Teleki válogatott munkái, II. 25—29.

¹⁹Károlyi, Batthyány, I. 392—406.; Kónyi, Deák, II. 305—309. és 316—322.; Spira, Polgári forradalom, 232—259.; Urbán Aladár, Kormányválság..., 139—1092.; Hajnal, A Batthyány-kormány...

²⁰Sarlós Márton, Deák, 193—212.; Sarlós, Deák és Vukovics; Sarlós, A... szabadságharc büntetőjoga; Szabad, Deák, 675—679.; Szabad, Deák—Széchenyi—Kossuth,

fordított sajátos taktikájára, egyéniségének a korszak nemesi és mozgalmi politikájával nehezen összehangolható jellegzetességeire. Egy-két kivételtől eltekintve, adós történetírásunk a korszak szereplőinek politikai jellemzésével is.²¹ A kutatási hiányosságokból is fakad, hogy mindmáig éles vitát provokál Deák kiegyezéshez vezető politikájának értelmezése. A vitát élezi, hogy Deák csak az 1840-es évek derekáig állt a reformküzdelmek élén. 1843-tól előbb morális, később egészségi okokra hivatkozva, a közélet perifériájára húzódott.²² Csak az 1848-as események kényszerítő hatalma sodorta a forradalom vezérkarába; azonban a polgári forradalom szabadságharcba torkolló periódusa elől kitért: de megőrizte politikai és morális tisztaságát.²³

1849 után a hazai polgárosodásért folytatott küzdelem vezetői közül cselekvőképes politikusként egyedül Deák maradt itthon, így az ő nevéhez kötődött a magyarországi polgárosodásért folytatott küzdelem lezárása. Ennek következtében a korabeli publicisztika, sokáig kurucos ihletésű történetírásunk is, őt, illetve a kiegyezést okolta a hazai gazdasági és társadalmi fejlődés minden torzulásáért,²⁴ a nyugat-európai modelltől eltérő sajátosságaiért.

247—275.; Sándor Pál, *Deák és a jobbágykérdés...*, 125—173.; *Degré, ... követválasztás*, 217—243.; *Király, Deák*, 100—138.; *Takács, Deák—Kölcsey*, 177—214.; *Csizmadia, Deák*, 11—58.; *Nizsalovszky, Deák*, 61—82.; *Takács, Deák*, 85—104.; *Degré, Zala megye...*, 143—162.

²¹Nemcsak Szemerének, Tánccsicsnak, Klauzálknak, Batthyány Lajosnak, Csányi Lászlónak, Madarász Lászlónak, Mészáros Lázárnak, Nyáry Pálnak hiányzik a korszerű életrajza, hanem az 1848/49-es katonai vezérkar tagjainak éppúgy, mint a radikális politikusok többségének. Arról nem is szólva, hogy a másodvonalba tartozó politikusok személye teljesen a homályba vész, és alig-alig megfogható a megyei és törvényhatósági autonómia keretei között bonyolódó történelmi és társadalmi valóság. Teljes homályban tapogatódzunk a kismemesség 1848/49-es társadalmi és politikai mozgását illetően. Ez utóbbi hiány mélységére vetett egy pillantást az 1980. november 17—18-án Szécsényben rendezett tudományos konferencia.

²²*Deák levelei, OSzK Kt, Oct. Hung.* 1321.; másolatai: *MOL, Deák iratok*. R. 22. 1256—1265. p.; *OSzK Kt, Fol. Hung.* 1661. 241—246. f. A Deák elleni korteskedés pénzelője, Kopáchy primás, veszprémi püspök, aki gróf Zichy Domokost bűjtatta fel Deák ellen. *OSzK Kt, Fol. Hung.* 1661. 256. f.; lásd még: *OSzK Kt, Quart. Hung.* 3106. 114—221. f.

²³*Szabad, Deák*, 679—682.

²⁴Különösen felnagyítja ezt a szemléletet *Mód Aladár*: 400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért című könyve. Ez az írás 1951-ben már 6. kiadásban látott napvilágot, és 50 ezer példányban átkozta Deákot a kiegyezésért. Mód téves szemléletén nemzedékek

A történeti folyamat nem korlátozható egyetlen lehetséges eseménysorra. Az adott történelmi szituációk, ha nem is korlátlan, de többesélyes fejlődési lehetőséget tartogatnak, és a nemzet vezető politikusainak tehetségétől, tájékozottságától, valóságérzékétől és egyéb racionális és irracionális motívumoktól, még inkább a mindenkori uralkodó osztály erejétől, történelmi hagyományaitól, célkitűzéseitől függ, hogy a reális lehetőségek közül melyik valósul meg. Csakhogy a reális tendenciák száma korántsem olyan nagy, mint az gondolható. Minél mélyebben tárjuk fel a gazdasági, társadalmi és nemzetközi viszonyok rövid- és hosszútávú fejlődést meghatározó összefüggéseit, annál inkább megfoghatoznak a választási lehetőségek. Különösen így van ez kis népek esetében.

A történetírás számára azonban nemcsak lehetőség, hanem szép kötelezettség is, hogy medítálgjon a megvalósult és az elvetélt alternatívákról.

Ennek kapcsán az első kérdés, melynek megválaszolása elől nem térhet ki a történetírás, hogy Magyarország polgári átalakulása megvalósulhatott-e volna nyugat-európai mintára?! Az összehasonlító gazdaságtörténeti vizsgálódások meggyőzően bizonyították, hogy Közép-Európa gazdaságtörténeti fejlődése a XV—XVI. század fordulójától nemcsak mennyiségi mutatóiban tért el, hanem minőségileg is más utat járt be, mint Nyugat-Európáé.²⁵ Erre az eltérő modellre minőségileg különböző osztályrétegződés épült, s a kettő együtt a XIX. század közepére, amikor a közép-európai térség polgárosodását napirendre tűzte a történelmi fejlődés, olyan társadalmi, strukturális, mentalitásbeli és ideológiai különbséget eredményezett, amely folyamatában és végkifejletében egyaránt alkalmatlanná tette a közép-európai térséget a nyugat-európai polgári fejlődési modell „utánzására vagy másolására”. Ami Magyarország esetében legalább annyit jelent, hogy akár forradalmi

nevelkedtek, s gondolatai nemcsak történelemtanításunkat, történetírásunkat is alaposan „megtermékenyítették”. Minderről bővebben: *Takács Péter*, Deák Ferenc történelmi szerepéről alkotott ítéletünk változásai a közoktatásban. A Bessenyei György Tanárképző Főiskola Füzetei, Tom. 5., 5—19.; lásd még: *Bibó*, *Eltorzult magyar alkotás...; Németh László* i.m.; *Vita...*

²⁵*Berend T.—Szuha*, *A tőkés gazdaság...; Hanák*, *A dualizmus korának...; Vita...; Berend T.—Ránki*, *Közép-Kelet-Európa...; Berend T.—Ránki*, *Gazdaság és társ...; Berend T.—Ránki*, *Gazdasági elmaradottság; Katus*, *A tőkés gazdaság...*, 913—1038.; *Hanák*, *Magyarország a Monarchiában*.

úton, akár reformokkal és kompromisszumokkal valósítják meg a polgári társadalom- és államberendezkedést, a modern, tőkeerős polgárság hiányában elmarad a hatalmi struktúraváltás, a nemesség — önmagát polgárosítva és a polgárságot önmagához hasonlítva — továbbra is megőrzi politikai hatalmát, s ennek alapfeltételeként hosszú ideig gazdasági pozícióját is.

Ennek a kényszerű igazságnak a mérlegelése és megfontolt elemzése nélkül publicisztikai, ideológiai és politikai viták kereszttüzébe kerülnek a korszak történeti szereplői, és tevékenységük valós értékelése helyett az ideálisnak tekintett francia modellhez való viszonyulásuk szerint jut osztályrészükül érdem és átok.

Általános igazságtévés helyett ebben a dolgozatban csak arra vállalkozhatom, hogy a Deák választotta megoldás társadalmi és szubjektív indítékait elemezzem: szembesítsem azt a hazai és nemzetközi erőviszonyokkal; feltárjam: milyen társadalmi és emberi indítékok kényszerítették Deákot arra, hogy elforduljon a forradalom idején és az emigrációs évek során a Kossuth és Teleki választotta, a magyarság jövője szempontjából kedvezőbbnek látszó közjogi megoldástól. Arra keresem a választ, hogy mennyiben tagadta meg Deák 1848-at, mennyiben korábbi önmagát 1849 után, és mennyiben volt összhangban az ő elképzelése a történelmi nemzet és az egész magyarság érdekeivel, még inkább: *lehetőségeivel*.

Nyomon követve Deák útját az 1848. évi III. törvénycikkben jogerőre emelt közjogi törvénytől az 1865-ben felvázolt közös-ügyes dualizmus meghirdetéséig, jelzésszerűen utalnom kell 1848 előtti társadalmi, politikai és közjogi meggyőződésére, az általa választott taktikára.

Deák Magyarország belső fejlődését, a forradalmi módszerek melldözésével ugyan, de következetesen liberális,²⁶ az igazságszolgáltatás és polgári viszonyokat szabályozó törvénykezés terén pedig egyenesen „demokratikus szellemben” óhajtotta elősegíteni.²⁷

A közjogi kérdést illetően azonban nemcsak politikáló módszerében és taktikájában, hanem a tartalmat illetően is megfontolt, a „hagyományokhoz” ragaszkodó volt. 1833-ban a legnagyobb határozottsággal

²⁶Szabad, *Deák* 675—679.; *Király, Deák* 37—89.; 117—137.

²⁷Sarlós, *Deák és Vukovics* 50—77.; *Sarlós, Deák* 300.; *Sarlós, A... szabadságharc büntetőjoga; Wlassics, Deák*, 145—146.

szögezte le, hogy bár „Magyarország... királya ugyanazon fejedelem, ki egyszersmind Ausztriának is uralkodója”, azt azonban „a szóló és mindenki, aki magát magyarnak vallja, örökkön örökké kereken fogja tagadni”, hogy Magyarország „egészítő része... az 1805-ben alkotott ausztriai császárságnak”. Magyarország nemcsak független — bizonygatta —, „de semmi tekintetben sem része az ausztriai császárságnak.”²⁸ Itt körvonalazott közjogi meggyőződését többször megismételte,²⁹ de az Ausztriához fűződő viszonyunkat a magyarság létérdekeivel kényszerűen összefüggőnek véleményezte élete végéig, és az ezzel kapcsolatos szubjektív meggyőződését 1842 novemberében vallotta meg sógorának. Érdemes ezt a dokumentumot megszólaltatnunk.³⁰ (Elhagyom a levél magánjellegű közléseit, a magyar nemességet ostromozó bekezdéseit, az osztrák diplomaták és államférfiak, az uralkodóház tagjainak a bírálatait, csak a közjogi töprengések legjellemzőbb mozzanatait emelem ki):

„Az austriai Monarchia nem egy magában álló nemzet, hanem több apróbb nemzetek aggregatuma — állapította meg —, mellyet a sors kénye, haragja vagy kedvezése egy csomóba öszve vetett, s... részeit, csak egyedül az tartja öszve, hogy egy uralkodónak hatalma alatt állanak.” Együttmaradása is csak az uralkodóház érdeke, mert ha az egység megbomlik, „... megszűnik hatalmas fejedelmi ház lenni”. A főhercegek között azonban „egy sincs, aki elég lelki erővel bírna bélátni, vagy ha bélátja meg tenni a mit az idők s körülmények parancsoló szava megkíván”. A tanácsadók „nagy részben csehek, vagy legalább is a csehekkal tartanak”, akiknek nem érdekük „a Monarchia fentartásáért erőt, tehetséget s értéket áldozni”. Csehország ugyanis a birodalom felbomlásával visszanyeri nemzeti létét, mert sem az orosz nem képes fölötte uralkodni, sem az európai érdekek nem engednék, hogy orosz provinciává váljon.³¹

²⁸Kónyi, Deák, I. 200—202.

²⁹Szabad, Deák, 697.

³⁰Deák Oszterhueber Józsefnek 1842. nov. 10—16. *OSzK Kt. Lt.*; Másolatai: *MOL, Deák iratok*, R. 22. Legutóbb kiadta Sándor Pál, *TSz.* 1979. 2. sz. 262—282.

³¹Itt jegyezném meg, hogy Deáknak a cseh liberális törekvésekről alkotott ítélete nincs összhangban azok törekvéseivel. A csehek legalább annyira félték a poroszok növekvő hatalmától, mint a magyarok a cárizmustól. Nem szabad azonban szem elől tévesztenünk, hogy az ausztrioszlávizmus és az ausztróhungarizmus csak egyetlen ponton

Ennél a pontnál érkezett el Deák ahhoz, hogy „a nemzeti elv” egyetemes térhódítását figyelembe véve, jóslásokba bocsátkozzon a birodalom felbomlását illetően: „Nézzünk bár az ausztriai birodalomnak földabroszára — invitálta sógorát a töprengéshez — ... Egy felül Cseh- és Morvaország, a magyarországi tótok, Galiczia és Lodoméria együtt gyönyörű ország lenne, mellynek népesége 13 milliót aligha meg nem haladna, más felül Carinthia, Carniolia, Dalmátia, a tenger mellék, a határ őrseg, Horvátország a Magyar országnak alsó részein egy csomóban lakó rácok és egyéb szlávok 4 millió felül ütnének, az első meg haladná, vagy legalább megközelítené a porosz birodalom nagyságát, a másik Poroszországon kívül bármelyik német tartománnyal felérne s é kettő, ha külön ország volna is, egymással szövetségben állana...”

Szembenéz Deák azzal az ellenérvvel is, hogy Európa nem engedné a birodalom felbomlását, mert „ennek fentartását Európa érdeke... megkívánja”. Meglehet — mondotta —, de csak akkor, ha ezt „könnyű szerrel” tehetné, mert „harczra szállni egy nemzetnek napjainkban, hol minden status elvan adósodva, hol a szabad alkotmánnyal bíró népeknél a háború nem egészen, s nem egyedül a kormánytól függ, idegen földön elvesztegetni a nemzetnek véréit és vagyonát, nem olly könnyű s nem olly hamar történhet...” Ausztria pedig képtelen magát megvédeni egy orosz támadással szemben, mert „szláv és rác katonáira nem számolhat, sőt még talán az oláhokra sem... a határőrségre az orosz inkább támaszkodhatik...” Az európai hatalmak pedig könnyen belátnák, hogy a birodalom helyén keletkező új államok éppúgy, sőt jobban megfelelnek az orosz elleni egyensúlyt biztosítani, mint a birodalom.

Az „ausztriai Monarchia” felbomlásával tehát mindent a területén élő nép nyerne, még az osztrákok sem veszítenének, mert nemzeti létüket megőrizhetnék a német államok között. „Igaz — tért rá Deák Magyarország jövőjére —, hogy Magyarországnak magyar tartományai semmivé lennének önállósulásukra s nemzetiségökre nézve, de hiszen

találkozott: a birodalom létének szükségességében. A csehek magyarellenessége mindenkor erőteljes volt, és ez nemcsak az 1848-as prágai szláv kongresszuson nyilvánult meg, hanem még inkább az októberi diploma után, majd az 1865/67-es események során. A cseh liberális törekvésekről: *Diószegi, Nemzet, dinasztia...*, 56—73.; *Benedek, Palacky*, 81—88.; *Kovács Endre, Szemben a történelemmel*, 74., 79—81., 110., 214.; *A Habsburgok*, 173—176., 266—269.; *Kovács Endre, Magyar—cseh... kapcsolatok*, 329—337.

ezekkel Európa mit gondolna? Sem számuk, sem politikai fontosságuk, sem műveltségük, sem kereskedésük nem olyan, hogy ezáltal más nemzetek simpathiáját bírnák, — s valamint most Európa nem igen törődik azzal, hogy az Európában lakó 6 millió oláh miképpen van szétszórva, s eldarabolva, úgy akkor az ezen számnál is kevesebb és már eddig is elszórt magyarok sorsának tekintete Európát éppen nem gátolná meg politikai számolásában, úgy bánának velünk, mint tört számokkal s oda vetnének bennünket, hová mintegy adjustatio gyanánt jobbnak látnák.” Mindezek ábrándozások — hessegette el magától a rémképeket —, de „arról megvagyok győződve: hogy azon cseheknek, akik a cseh nemzet fényes felvirágzását óhajtják”, nem áll érdekükben ragaszkodni a birodalom létehez. Árulóként bizonyára nem fognak fellépni, „de nyugodtan várják el az események bé következését, melly nekik veszélyt hozó nem lehet, sőt fényesebb jövőőknek vetheti meg talpkövéit. — Megvagyok arról is győződve: hogy a Monarchiát veszély, Magyar ország önállását s nemzetiségét halál fenyegeti, — nem az illyr és pánszláv mozgalmak azok mik veszélyesek, ezek csak kórjelek, előpostái öszve vonuló zivatarnak, s bizonyosságai annak: hogy a nemzet test szilárdul meg nem áll a veszélyben, mert semmi öszve nem tartja. — *Ha van még eszköz ami a veszélyt egykor elháríthatja, csak egyetlen egy van, s ezen eszköz: a népet, mellyet e nemzethez ezen nemzeti önálláshoz sem szeretet, sem nemzetiség, sem bizalom, sem anyagi s erkölcsi jólét nem kötnek, a polgári jogok megosztásával kapcsolni e hazához, hogy oka legyen védelmezni ezen állapotot, mellynek változásával, ő is csak veszthetne, de semmit nem nyerhetne.*”³²

A magyar liberálisokat gyötrő történelmi gondok, melyeket Kölcsey a filozófiai általánosítás síkján fogalmazott elvi programmá, és amelyeket Deák a harmincas évek derekán a törvényhozás praktikus oldaláról közelített meg, most diplomáciai és államelméleti érvekkel

³²Kiemelés — T. P. Itt kell megjegyeznem, hogy a Deák által levélben foglaltak nem egyéni nézetek. Ha mások nem is foglalták össze ilyen tömören és egyértelműen a birodalom politikusait, közöttük elsősorban a magyar liberálisokat fojtogató dilemmákat, Magyarországon az említett félelmek a legtöbb politikusban gyökeret vertek, és a tragédia ellenszerét a liberálisok a polgárosításban, a konzervatívok a birodalom berendezésének, államrendjének és feudális struktúrájának megmerevítésében keresték.

megerősödve törtek ismét felszínre, számos helyes és néhány helytelen logikai következtetés kísérletében.

Az államférfiúi gondok legmélyén ezúttal is a magyar nemzet és államalakulat jelene és jövője fészkel, ami mindenféle történeti cselekvés alfája és omegája a magyar liberálisok számára. Ehhez társul az a helyes felismerés, hogy a XIX. században államrendező elv a nacionalizmus, mely tagadva megszünteti a dinasztikus államszervezeti formákat és kereteket.

Helyesen visszhangozta Deák a kortársait gyötrő dilemmát, mely szerint a „nemzeti elv” térhódítása egyre határozottabban megkérdőjelezi a Habsburg Birodalom és a történeti Magyarország létét, s azt is, hogy e birodalomban roppantul sok divergáló erő működik. Ezek közül ő a birodalom irányításában jelentős szerepet vállaló cseh származású államférfiak tevékenységének a bírálóira helyezi a hangsúlyt, közönyüket és tehetetlenségüket összefüggésbe hozza a cseh nacionalizmus vélt érdekeivel. Az illírizmus és pánszlávizmus kevésbé riasztja. Veszélyesebbnek tartja a cseh nacionalizmust, melynek megítélésében tévedett. A cseh liberálisok ugyanis ragaszkodtak Ausztria fennmaradásához,³³ de polgári államszervezetét a föderalizmusban jelölték meg, ami a magyar liberálisok képzeletében Magyarország politikai és területi integritása megbontásának rémképét, ezzel együtt a magyar nemzeti elv és az országon belül a magyar történeti-nemzeti hegemonisztikus törekvések csorbulását idézte fel. Az ausztróslávizmus és az ausztróhungarizmus csak egy ponton találkozott: a birodalom fennmaradásának szükségességét hangsúlyozó célkitűzésében, de mereven eltértek az elképzelések a birodalom belső, polgári szerkezetét illetően.

A nemzeti veszélytudat erősen foglalkoztatta Deákot. Ez a tudat motiválta politikai nézeteit és cselekvéseit. Magyarország létét-kényszerűen kapcsolta össze Ausztria léteivel. A magyar liberálisok közös meggyőződése a reformkorban, hogy a birodalmi keretek megbomlása az integer Magyarország halálát jelenti.

A kényszerű helyzetből fakadó egyetlen lehetőség — ahogyan a vélt vagy valós szükségét önmaga és nemzete számára tisztázta Deák —, megmaradni a birodalomban, megőrizni és növelni annak a stabilitását, hogy történeti-nemzeti létét fenntarthassa a magyarság; de ennek az

³³*Diószegi, Nemzet, dinasztia...*, 56—73.; *Palacký*.

az előfeltétele, hogy liberális reformokkal kedveltesse meg az uralkodó osztály minden nemzetiséggel és a polgárivá emelt nemzet minden rétegével az „együtt-maradás kényszerét.” Az ehhez a gondolatsorhoz fűzött érvek és célkitűzések élete végéig meghatározták Deák politikai cselekvéseit. Kár, hogy a kényszer diktálta szükséges tennivalókat sohasem fogalmazta rendszerbe szedett nemzeti és társadalmi programmá.

Deák politikusi és államférfiúi tevékenységének ugyanis van egy másik jellemző és állandó mozzanata: „úgy politizál, hogy a megvalósítandó reformokat mindig a megvalósíthatóság éppen adott gyakorlati feltételeivel vetette és egyeztette össze”.³⁴

Az általa ideálisnak tartott taktika és politizáló módszer a következetes, szigorú sorrendet tartó, minden megrázkódtatást kerülő, érvelő, sohasem kényszerítő evolúció volt. Messzemenően figyelembe vette a magyarországi társadalmi, történelmi és nemzetiségi fejlődés hagyományait, megőrizte annak értékeit, és igyekezett a legkevesebb érdeket sérteni a jelenben. Még országos szereplésének megkezdése előtt vallotta meg Vörösmartynak politikai taktikája élete végéig megőrzött lényegét: „ne akarjuk a százados tölgyet éles nyelvünk egy vágásával ledönteni, mert a mértékletes erőlködés szándékunk tisztaságát ejtené gyanúba, s az ohajtott cél helyett el szánt ellenkezést szülhet. — Idő kell mind ezekhez és békességes tűrés, felette hibázik... azon hatalmas, ki Nemzetének szellemén fellyül emelkedve mindent egyszerre kívánna eszközlésbe venni, a mit fellengző láng elméje jónak lát,... nem figyelmezve sok ezer másokra, kiket az önhaszon még most földhöz láncol...”³⁵ A megvallott taktikai elképzeléshez társult Deák politikai pályáján az a meggyőződés, hogy „a haza nagyságának s a nép szorgalmának kifejtésére” minden alkalmat fel kell használni, mert „melyet erre használni elmulasztunk, minden pillanat, melyben ezt eszközölni késünk, visszahozhatatlanul elmerül az örökkévalóság tengerébe, s minden helytelen halasztás valóságos tolvajlás, mellyel a haza szent ügyét meglöpjük”.³⁶

³⁴Sándor Pál, *Deák levele 1842-ből*, 277.

³⁵Vörösmarty *Levelezése*, 18. 33.; lásd még: *Kónyi, Deák*, I. 281.

³⁶*Kónyi, Deák*, I. 128.

RÉGI POLITIKUS AZ ABSZOLUTIZMUS IDEJÉN

A világosi fegyverletétel záróakkordja volt az 1848 első hónapjaiban kirobbanó európai forradalmaknak, amelyek megkísérelték a Szent Szövetség által 1815-ben dinasztikus és konzervatív alapokon megmevített hatalmi, birodalmi és társadalmi szférákat polgári, nemzeti és polgári demokratikus szellemben átrendezni a kontinensen. A liberális, demokratikus és nemzeti eszmék veresége a konzervatívizmus szellemét élesztette újjá, ami Magyarország számára annyit jelentett, hogy megtört a magyar társadalmi és politikai fejlődés forradalomba torkolló lendülete, megsokasodtak a nemzeti függetlenség hiányának fejlődést akadályozó korlátai. A győztes ellenforradalom a konzervatív államelméleti törekvések felelevenítésével rátelepedett az osztrák birodalom soknemzetiségű társadalmára, megvalósította a neoabszolutizmust, félredobta az alkotmányosságnak még a látszatát is. A liberális társadalmi, történelmi és nemzeti tendenciákat alárendelték a birodalmi egység doktrínájának. Teljessé vált a centralizáció. Az új Ausztriát megtervező államférfiak egyértelműen szembehelyezkedtek a birodalom történelmi hagyományaival. Sem a társadalmi, sem a nemzeti struktúra egyetlen komponensére nem építettek. Mindenféle hatalmi pozíciót a személyükben is a központi akarattól függő bürokrátákra bíztak; a társadalmi, nemzeti, de még a magánemberi vágyak, akaratok kikémlését is a nagy költséggel kiépített titkosrendőri hálózat kapta feladatul; az abszolutizmussal társult centralizációnak a külső és belső védelmét a császár iránti hűséget érdekből, meggyőződésből vagy kényszerből vállaló hadseregre testálták.

A fiatal császárnak tetsző Schwarzenberg-féle elképzelések gyakorlati átültetésére vállalkozó Alexander Bach legsúlyosabban a magyar uralkodó osztály érdekeit sértette. A reformtörekvésekkel rokonszenvező kis- és középnemesség teljes félreállítására mellett a magyar arisztokrácia zömét is kiszorította mindenféle hatalomból. Magyaror-

szág önállóságát teljes mértékben felszámolta, 1848-ban létrejött egységét újra megbontotta.

A forradalom és szabadságharc bukása az adott történelmi pillanatban minden korábbi eseménynél mélyebben érintette a magyar uralkodó osztályt. Gazdasági hatalmának a jobbágyfelszabadítás és közteherviselés által történt megingásához társult a politikai és végrehajtói hatalom gyakorlásából való, korábban soha nem tapasztalt mértékű kiszorulása. Ugyanakkor a forradalom és szabadságharc bukása fizikailag megsemmisítette, emigrációba kényszerítette, vagy börtönbe zárta ennek az uralkodó osztálynak a társadalmi akaratát irányító, a történelmi és osztályérdekeit hosszabb távon is leginkább szem előtt tartó politikusi vezérkarát, amit nemcsak a nemesség sínylett meg, hanem az ország egésze is.

A reformkor és a forradalom liberális nemzedékének politikusi vezérkarából egyedül Deák maradt az országban tekintélyként, akire a pozícióitól és politikai vezéreitől megfosztott magyar uralkodó osztálynak, és az új berendezkedést tervező államférfiaknak egyformán érdemes volt figyelni. Deák kehidai magányát nem kerülte el egyik fél tájékozódása sem. Először a győztes ellenforradalom kísértette meg. 1850 áprilisában Schmerling birodalmi igazságügy-miniszter az új Ausztriát tervezők akaratából invitálta Bécsbe, hogy „a magyar magánjog körébe tartozó több kérdés iránt” egyeztessék nézeteiket,¹ de a neoabszolutizmust és centralizációt ekkor még csak tervező udvarnak a „magyar magánjog” vitatásán túlmenő szándékai is voltak. Személyén keresztül vélték megszerezni a magyar nemesség mérsékeltebb rétegeinek támogatását politikai célkitűzéseik megvalósításához.²

Deák határozottan visszautasította az udvar közeledését. Nem titkolta döntésének politikai indítékát sem. „A közelmúlt idők gyászos eseményei után olyan állapotok között, melyek még jelenleg is uralkodnak, lehetetlenség, hogy én nyilvános ügyekben közreműködhessenek — üzenete — tisztelettel bár, de egészen határozottan” Bécsbe.³ Nemcsak megtagadta a magyar nemzeti és társadalmi törekvésekkel összeegyez-

¹Kónyi, Deák, II. 382.; Deák Emlékezete, 211—213.

²Wertheimer, Andrássy, I. 117—118.; Beksics, Ferenc József, 470.; Berzeviczy, Az abszolutizmus... I. 158.; Áldor, Deák, 186.; Ferenczi, Deák, II. 222.; Wlassics, Deák, 74.; Kónyi, Deák, II. 382.

³Deák Emlékezete, 211—213. Kónyi, Deák, II. 382.

tethetetlen centralizáció támogatását, hanem szokásától eltérően beleegyezett, hogy a kéziratban an.úgy is terjedő elutasító válasza sajtónyilvánosságot kapjon.⁴ Ezzel a lépésével döntően hozzájárult a magyar nemesség abszolútizmus kori politikai magatartásformájának, a passzív rezisztenciának a kialakításához.

Az 1850-es évek Deákra vonatkozó forrásanyagának szűkös volta ellenére sem járunk messze a valóságtól, ha feltételezzük, hogy liberális politikai meggyőződése, a reformkori és 1848-as eszméihez való hűség miatt tagadta meg a Schmerling igazságügy-minisztersége idején még alkotmányos centralizmust ígérő berendezkedési munkálatok támogatását. Nem kizárólag érzelmi és morális okok motiválták tettét, sokkal inkább politikaiak. Jelleméből természetesen következett, hogy elzárkózott Schmerling kérésének teljesítésétől, de abból, hogy hasonló elzárkózásra biztatta a magyar társadalom politizáló rétegeit, szükség-szerűen következik, hogy bíznia kellett egy, a magyar liberalizmus korábbi célkitűzéseivel jobban harmonizáló berendezkedés jövőjében, ezzel együtt a centralizáció csődjében. Hasonló hitek táplálására az osztrák—magyar közjogi viszony történetének alakulása bőven szolgáltatott ösztönző példát.⁵

Ezt a história táplálta hitet felerősíthette annak tudatosítása, hogy a birodalmi centralizmussal párosult neoabszolútizmus nemcsak a történelmi hagyományokat tagadta, hanem ellentmondott az európai gazdasági, társadalmi és eszmei törekvéseknek éppúgy, mint a birodalom társadalmi és nemzetiségi struktúrájának. Társadalmi támaszt nélkülöző fenntartása pedig fölöttébb költségesnek ígérkezett a már amúgy is eladósodott államkincstár számára. Nem volt tehát nehéz megjósolni a csődjét a forradalmak által felvetett, de megoldatlanul maradt európai társadalmi és nemzeti kérdések rengetegében, melyek közül éppen a legsúlyosabbak és legsürgősebben megoldásra várók, mint az olasz és német egység, összefüggtek az osztrák császárság jövőjének alakulásával. Deák már 1850-ben úgy ítélte: csupán türelemre van szükség, hogy — egy kedvezőbb szituációban — a magyar nemesség újrakezd-

⁴Deák válasza az *Ost Deutsche Post*-ban jelent meg, de az országban is elterjedt „ezer és ezer kézírásban” — írta *Beksisz*, Ferenc József, 470.

⁵Nem véletlen, hogy Deák II. József korához hasonlítja a neoabszolútizmust, és az 1790/91-es szituációhoz majd az 1860/61-es ellenállást. Formailag sok hasonló mozzanatot őriztek. *Kónyi, Deák*, II. 533—541.

hesse törvényes politikai küzdelmét a liberális nacionalista célkitűzések megvalósításáért. Az abszolutizmussal és centralizációval mindig rokonszenvező Habsburg-dinasztia történetében arra bőven található példát, hogy az enyészet felé sodródó birodalmat az uralkodók rendre a magyar alkotmányosság oltárára tett áldozatokkal mentették meg.

Deák 1850-es sejtései nem voltak túlzottan merészek. Ha a német nacionalizmus és a dinasztiahűség két pólusa között vergődő osztrák-német polgárság a birodalmi keretek nyújtotta előnyökért kezdetben támogatta is a centralizációt, hamarosan rádöbbsent, hogy az így birtokba vett hegemon szerepért túlzottan magas ár az alkotmányosságról való lemondás. A cseh és a birodalomban élő olasz polgárság, a galíciai lengyel nemesség, a magyar és horvát uralkodó osztály sem a centralizációt, sem az abszolutizmust nem nézte jó szemmel, mert ezáltal korlátozva volt nemzeti célkitűzései megvalósításában.

Bach germanizációval párosult berendezkedése tehát — bár jellemezték modernizációs-reformer törekvések⁶ — egyre inkább népszerűtlenné vált birodalomszerte. A költséges beligazgatás, a rendőrség, a bel- és külpolitikai konfliktusveszélyek miatt békeidőben is magas létszámú katonaság óriási pénzügyi terheket rótt a korábban már eladósodott, a deficittől megszabadulni képtelen államháztartásra. Megingott a birodalom pénzügyi hitele mind külföldön, mind belföldön. Ausztria hitelképtelenné, vagy hitelt csak nagyon rossz feltételek mellett szerző állammá vált, sodródott a pénzügyi csőd felé, hanyatlott diplomáciai tekintélye, külpolitikai presztízse, elvesztette cselekvőképességét az európai politika befolyásolásában.⁷

Az első el nem titkolható körtünetre a krími háború kapcsán derült fény. Ferenc József nemcsak az orosz cár 1849-es és 1850-es⁸ segítségét volt képtelen viszonzni, ami önmagában még nem lett volna kiköszö-

⁶Brandt, *Der Österreichische Neoabsolutismus*, I. 248—260.; Somogyi, *Abszolutizmus és...* 59—66.

⁷Bekscsik, *Ferenc József*, 397—552.; Berzeviczy, *Az abszolutizmus...*, I. 19—339.; II. 9—173. Szabad, *Az abszolutizmus kora...* 9—87.; Hóman—Szekfü, V. 439—456.; Szabad, *Az önkényuralom kora*, 437—683.; Brandt, *Der Österreichische Neoabsolutismus*, 2. 632—638., 678—682., 746—760., 801—804., 854—857., 918—933.; Somogyi, *Abszolutizmus és...*, 93—95.

⁸1850-ben a hesseni választófejedelemben kitört zavargásokat a Német Szövetség helyett Poroszország akarta levetni. Kis híján ez háborús konfliktushoz vezetett Poroszország és Ausztria között. A cár lépett közbe és döntött 1850 októberében az „olmützi

rülhetetlen csorba, ha véglegesen magára nem haragította volna egykori szövetségését úgy, hogy közben a franciák és az angolok rokonszenvét is elveszítette. Ausztria megalázva került ki ebből a konfliktusból anélkül, hogy komolyabban beleártotta volna magát.⁹ A kudarcból azonban sem az osztrák államférfiak, sem Ferenc József nem vonták le időben a szükséges következtetéseket birodalmuk számára.

Deák kehidai magányában gyakran töprengtetett az abszolutizmus politikai természetrajzán és társadalmi következményein. Tehette ezt annál inkább, mert 1848. december végéig részleteiben nyomon követhető politikai küzdelmeinek is egyik fő célja volt az abszolutizmus- és centralizációellenesség. Levelek, naplók, feljegyzések és egyéb források hiányában ma már lehetetlen visszaidézni véleményének formálódását az 1850-es évek elején. Csak töprengéseinek végeredményét ismerjük későbbi nyilatkozataiból.

1861-ben, az ország nyilvánosságának szánt beszédei tanúskodtak róla, hogy korábban is sokat foglalkozhatott az abszolutizmus politikai, gazdasági és társadalmi következményeivel. 1861. január 17-én¹⁰ történetfilozófiai alapozottsággal fogalmazta meg az abszolutizmusról alkotott véleményét. „A szabadság és abszolutizmus közti harc oly régi, mint a történelem — mondotta Pest város törvényhatósága előtt. — Üssük fel a népek történetének könyvét, s látni fogjuk, hogy e két nézet, e két elem folytonos küzdelemben volt egymással, s hol egyik, hol másik diadalmaskodott. Így volt ez évezredek óta, s így lesz talán még hosszú ideig. De egy feltűnő jellemvonás van mindezen küzdelmekben, az t. i., hogy egyik úgy, mint a másik, mindig akkor bukott meg, midőn nem bírta teljesíteni azt, amit a nemzetnek ígért. Az abszolút rendszer korlátozza az egyéni s polgári szabadságot, de ígér rendet, nyugalmat, s mindenek fölött anyagi jólétet. Amint azonban kénytelen bevállani,

punktuációk"-ban Ausztria javára. A bajor csapatokra bízott a rend helyreállítása. *A Habsburgok*, 205.; *Brandt, Der Österreichische Neoabsolutismus*, 2., 636.

⁹*Friedjung*, I. 11—14. *A Habsburgok*, 205—211. PN, 1856. máj. 3.; *Berzeviczy, Az abszolutizmus...*, II. 85—89.; *Somogyi, Abszolutizmus és...*, 94.; *Unckel, Bernhard: Österreich und der Krimkrieg. Studien zur Politik der Donaumonarchie in den Jahren 1852—1856.* Lübeck/Hamburg, 1969.

¹⁰1848. decembere óta ez volt Deák első nyilvános szereplése. *Kónyi, Deák*, II. 533—541. Deák tisztában volt megnyilatkozásának fontosságával. 1861. jan. 18-án levélben kérte Kemény Zsigmondot, hogy egy nappal halassza el beszédének közlését, mert annak tartalmát pontosítani szándékozik. *OSzK Kt. Lt.*

hogy ígérteit teljesíteni nem képes, fölébred a népben az elveszett szabadság iránti sóvárgás, türelmetlen lesz, s megtöri a hatalmat, mely szabadságának árát, a jólétet sem volt képes megfizetni.”¹¹

Véleménye szerint „a jelen kormány” is abban a reményben folyamodott az abszolutizmushoz, hogy ezzel az uralmi formával megerősítheti a birodalom nemzetközi tekintélyét, emelheti gazdasági jólétét, vagyonosíthatja polgárait, szilárdíthatja a birodalom egységét. Számítása azonban nem vált be, 12 év alatt „megrontotta az állam organikus életének minden műszereit, elköltötte három vagy talán több következő generációnak jövedelmét, kizsaratolta az életerőt, földhöz verte az ipart és kereskedést”. Magyarországra különösen súlyos következményei neheztek ennek a rendszernek. „Ősi alkotmányunk eltöröltetett, s a korlátlan hatalom idegen rendszere nehezedett reánk. És e nyomasztó rendszert még súlyosabbá tették azok, kik azt ellenséges indulattal, korlátolt felfogással s gyakran rossz akaráttal kezelték. Bűn volt elöttük a szabadság érzete, bűn volt ragaszkodásunk nemzetiségünkhöz, bűn volt még a legtisztább honszeretet is. Országunk erejét kimerítették, a nemzet vagyonát jogtalanul elidegenítették, nemzetiségünket üldözés tárgyává tették. Minden nap új szenvedést hozott, minden új szenvedés egy gyökerét szakasztotta el keblünkben a hitnek és bizalomnak.” Ezért „gyűlöletes lőn, még azon részében is, mit talán mi magunk sem intézhettünk volna másképp, gyűlöletes a hatalom miatt, mely azt behozta, s a mód miatt, mellyel a hatalom eljárt”.¹²

Történetírásunk eddigelé nem igen figyelt fel arra, hogy Deák mennyire lényegesnek tekintette a politikai mozgalmak és a társadalmi hangulat megítélésekor a gazdasági és pénzügyi helyzet alakulását. Pedig beszédei során nem győzi ezt hangsúlyozni. Liberális elveinek gyakorlati átültetése során egyik fő szempontja, hogy gazdaságilag a legkevesebb érdeket sértsen, és az állam költségvetési egyensúlyát biztosítottnak tudja. Számára a polgári fejlődés szorosan összekapcsolódik az ország gazdasági gyarapodásával, polgárai anyagi jólétének növekedésével, melyet mindig kapcsolatba hoz az emberi szorgalom fokozódásával.¹³ A polgári közgazdaságtannak alapos tanulmányozását

¹¹Kónyi, *Deák*, II. 541.

¹²Kónyi, *Deák*, II. 530., 577., III. 36.

¹³Kónyi, *Deák*, III. 247—248.

kell nála feltételeznünk. Az abszolutizmus elleni gyűlölet fő okát is arra vezeti vissza, hogy romlott az egyének jóléte, és a birodalom pénzügyi stabilitása megingott: „ha valamely hatalom akár hibából, akár szerencsétlenségek folytán oda jutott, hogy az anyagi jólét emelésére csak igen keveset tehet — érvelt 1861-es felirati javaslatában —, sőt az állam fenntartására a súlyos terhek alatt majdnem már kimerült honpolgároktól újabb s ismét újabb anyagi áldozatokat kénytelen kívánni: nem jár el célszerűen, midőn a nemzet érzelmeit a politikai jogok csorbításával is sérti; mert a súlyos terhek azon meggyőződés mellett, hogy a politikai jogok biztossága is veszélynek van kitéve, még súlyosabbakká válnak, a méltó keserűség érzete lehangol minden áldozatkészséget és elfojtja a bizodalmat azon hatalom iránt, mely a polgároknak anyagi érdekeit nem tudja, politikai jogait pedig nem akarja kímélni”.¹⁴

Deák abszolutizmusról alkotott ítéletének helyes megállapításai túlzásokkal keveredtek. A birodalom polgárainak — köztük a magyaroknak — a jóléte nem romlott. Az 1850-es évek végétől kibontakozó prosperitás és konjunktúra fokozta a gazdasági fejlődést, növelte a mezőgazdasági bevételeket, az ipar és a kereskedelem sem „pangott”, sőt határozottan a fejlődés jelei mutatkoztak. Abban viszont igaza volt, hogy a külföldi hitelezők — éppen az abszolutisztikus kormányzás miatt — nem szívesen kölcsönöztek az államnak, zilált volt a belső hitelélet, virágzott az uzsora, politikai okok miatt a volt magyar középnemesség hátrányba került az úrbéri kárpótlások megelőlegezése során, fokozódtak a lakosság adóterhei, új adónemeket vezettek be, és a közteherviselés megvalósítása olyan körülmények között történt, amelyben a nemességet megfosztották az ország bevételi forrásainak és kiadásainak parlamenti ellenőrzésétől, elesett a nemesség a politikai és közéleti jogok gyakorlásával járó bevételi forrásoktól, majorsági birtokainak üzemszervezése tetemesen emelte kiadásait. A belső társadalmi feszültséget Magyarországon fokozta a jobbágyfelszabadítással kapcsolatban elodázhatatlanná vált országos méretű birtokrendezés. A magyar uralkodó osztályt az abszolutizmus megfosztotta a nemzetiségek feletti politikai rendelkezéstől. A magyar nemzeti kultúra

¹⁴Uo.

fejlődésének gátjává vált az ország szétdaraboltsága és a germanizáció.¹⁵

Amikor Deák történetfilozófiai alapozású véleményét hangoztatta az abszolutizmusról, osztályszempontokat fogalmazott meg. A polgári jellegű gazdálkodás és mezőgazdasági birtokstruktúra kialakulásának kis- és középnemességet tönkretévő, a dzsentrivé válás folyamatát felerősítő társadalmi jelenség rossz rétegeközérzetet szülő hangulatát csempészte az ítéletébe,¹⁶ és azt általános érvennyel vetítette a birodalom egészének gazdasági életére.

Gazdaságpolitikai és elméleti érveinél helytállóbbak az abszolutizmus rovására írt azon vádjai, melyek szerint az abszolutizmus kettészakította a történelmi fejlődés fonalát, és ahistorikusan rendezkedett be.

Történetírásunk kezdettől fogva nagy súlyt helyezett arra, hogy Deák liberalizmusában megfelelően hangsúlyozza a jogfolytonosság elvét, mellőzte azonban annak kiemelését, hogy a jogfolytonossághoz való ragaszkodása sohasem a tételes törvények betű szerinti értelmezéséből táplálkozott, hanem az egyetemes történelem általa mindig nagy gondal tanulmányozott menetéből. Politikai érveinek alátámasztásában, mondanivalója igazságtartalmának megvilágításában sohasem elégedett meg a törvények paragrafusainak citálásával, sohasem a formális logika szabályainak kizárólagos alkalmazására törekedett. Nemcsak a *Corpus Juris*nak, hanem a magyar történelem több évszázados folyamatának a tanulmányozása juttatta el annak a meggyőződésnek a vállalásához,

¹⁵Az abszolutizmus kori gazdasági helyzet elemzéséből levont következtetések ellene mondanak Deák értékelésének: *Berzeviczy, Az abszolutizmus...*, II. 355—376.; *Berend T.—Szuhay, A tőkés gazdaság...*, 29—71., 86—89.; *Szabad, Az abszolutizmus kora*, 41—65.; *Szabad, Az önkényuralom kora*, 525—580.; A volt középnemesség anyagi helyzetének romlása, a válság nyomán kibontakozó gazdasági visszaesés kelthette azonban Deákban az általa megfogalmazott gazdasági romlás érzetét. Leveleiből árad a panasz: „... pang itt a kereskedés, forgalom, s ... aggódik kereskedő, kalmár, mester ember, gazda, egy szóval minden ember...; mindenütt... panaszolkodnak a szegénység, 's pénztelenség ellen...” — írta Csány Géznak 1858. febr. 2-án, hasonló hangnemben Csányné, Inkey Szidóniának: „az általános pénztelenség” miatt „Jehangoltak a kedélyek”: *OSzK Ki. Lt. 1855-től* állandóan panaszodik a gazdasági élet, a nemesség romlásáról Tarányi Józsefnek, *MOL*, O.-T. cs. I. p. 651., 1. cs.; *Brandt, Der Österreichische Neoabsolutismus*, I., 35—47., 269—280., 290—299., 404—412., 432—438.

¹⁶A középnemesség helyzetéről: *Szabad, Az önkényuralom kora; Mocsáry, ... társasélet*, 106—115.

a magyarság csak az alkotmányos Habsburg Monarchiában őrizheti meg politikai szerepét a polgári liberalizmus megvalósításával. Ezért határozta el magát életében minden olyan mozgalomtól, amely az alkotmányos Habsburg Monarchia ellen fordult, vagy gátolta a liberalizmus térhódítását. Ezért nem vállalt aktív szerepet 1849-ben, ezért mondott nemet Schmerling kérésére, ezért tagadott meg minden kapcsolatot az emigráció külföldi és hazai törekvéseivel, ezért döntött úgy, az abszolutizmus polgári berendezkedésével egy időben, hogy végleg Pestre költözik.¹⁷

Deák Pestre költözését történészeink a legkülönbözőbb okokkal magyarázzák. A legtöbben esetlegesnek, véletlenszerűnek, mások önös érdekeivel is összefüggőnek tartják¹⁸ ezt, a szerintem tudatos és határozott célkitűzésekkel összefüggő lépését.

Az évenként hosszabb-rövidebb ideig Pesten tartózkodás vágya már az 1840-es évek közepén megfogalmazódott Deákban. Akkor a politikusi és eszmei függetlenségéhez való ragaszkodás érvével háritotta el magától ezt a lépést.¹⁹ Az 1845-től 1850-ig eltelt évek eseményei azonban meggyőzték arról, hogy politikusi függetlensége önmagában mit sem ér, ha meggyőződésével magára marad, és ezzel kirekeszti magát az események irányítóinak táborából. 1850-re jelentősen megváltoztak a politizálás objektív feltételei és módszerei. Pest nemcsak gazdasági, kulturális és politikai központjává vált az országnak, hanem a népképviselőt 1848-as törvényesítésével elvileg és gyakorlatilag egyetlen centrumává, ahonnan befolyást lehetett gyakorolni a politikai élet alakulására. 1848 áprilisától már közvetetten is csak kétes értékű befolyást gyakorolhatott a megyék állásfoglalása az országos politikára,

¹⁷1854. máj. 1-jén szüntették meg Magyarországon az ostromállapotot. A közigazgatás és bíraskodás átszervezését 1854. ápr. 6-án fejezték be. *Szögyény-Marich*, II. 70.; *Szabad, Az abszolutizmus kora*, 14—23.; *Szabad, Az önkényuralom kora*, 453—462., 525—554.

¹⁸*Szabad, Az abszolutizmus kora*, 32.; *Szabad, Az önkényuralom kora*, 499. Megállapítása azt sugallja — „s megmenekedve a birtokrendezéssel járó bonyodalmaktól” —, hogy Deák praktikus okokból vált meg birtokától. Bonyodalom éppen az eladással kapcsolatban merült fel, mert az egyébként regulázottan eladott birtokokat a testvérek között kellett megosztani. Vonatkozó iratok és szerződés: *MOL, Deák iratok*, R. 22. *Deák birtokügyei*. A birtokeladásról: *Ferencki, Deák*, II. 224—228.; *Áldor, Deák*, 189—191.; *Gyulai, Bírálólatok...* 257. *Eötvös Károly, Deák*. I. 144—160.

¹⁹*Kónyi, Deák*, II. 157—160.; *Deák Emlékezete*, 163—170.

ami Deák szemében is megnövelte az országos politikai fórumok, mindenekelőtt a sajtó szerepét és jelentőségét.

Az említett objektív feltételek átrendeződéséhez társul még Deák Pestre költözésének két döntő, az eddigi kutatás során elhanyagolt, szubjektív indítéka. Ő az 1830-as évek elejétől vállalta az ország gazdasági és társadalmi létalapjának liberális átrendezését, és ebben a folyamatban az 1840-es évek elejéig-közepéig a vezéri szerepet. Személyiségével és politikusi karakterével összeegyeztethetetlen volt, hogy az általa helyesnek ítélt, és munkásságával támogatott történelmi tendenciának akkor fordítson hátat, amikor az a legsúlyosabb vereséget szenvedte. Ez olyan emberi és politikusi gyávaság lett volna, melytől Deákot nemcsak morális elkötelezettsége és elvi meggyőződése retentette vissza, hanem azoknak a barátoknak a mártíromsága is, akik a halált, a börtönt, az emigrációt is vállalták az övével harmonizáló meggyőződésükért. Azzal, hogy a liberális reformküzdelmet elindító nemzedékből egyedül maradt cselekvőképes politikus,²⁰ — jelleméből fakadóan — kikerülhetetlen kötelezettségként fogalmazódott meg benne, hogy a küzdelem várható kimenetelétől függetlenül, erkölcsi kötelesség diktálta belső parancsból a nemzet élére álljon. Ezért fogalmazott már 1850 áprilisában a politizáló társadalmi rétegek számára magatartást megszabó, követésre ösztönző programot. Ebből a tudatosan vállalt programfogalmazó tetteből fakadt a másik szubjektív indíték, amiért Pestre kellett költöznie. Mivel az általa egyetlenül helyesnek ítélt passzív rezisztencia a magyar középnemesség körében visszhangra talált, társadalmi reményeket ébresztett, eggyel gyarapodott azoknak a motívumoknak a száma, amelyek Deákot arra kényszerítették, hogy példájával és politikájával irányt szabjon a magyarság abszolutizmussal és centralizációval összeegyeztethetetlen társadalmi és politikai törekvéseinek. Azzal tisztában volt, hogy bármennyien látogatják őt Kehidán,²¹ és bármennyire udvarolják körül őt a politikai lépésekre

²⁰Trócsányi, *Wesselényi*, 551—552.; *Halász, Egy letűnt nemzedék*, 184.; *Áldor, Deák*, 183. Az önkéntes emigrációból hazatért Eötvöst sohasem követték széles rétegek. Klauzál pedig 1848 után nem politizál.

²¹Eötvös, *Levelek*, 217—222.; *Szemere Bertalan, Naplóm*, 1851. aug., I. 132—133.; *Kónyi, Deák*, II. 403—406.; *Ferenczi, Deák*, II. 223.; *Lukács, Magyar függetlenségi... mozgalmak...*, 30.; *Szögyény-Marich*, II. 30., 227—228.; *Fiidh, Életem*, II. 194—195.; *Halász, Egy letűnt nemzedék*, 175—176.; *Deák Tóth Lőrincnek*, 1852. szept. 4. *OSzK Kt. Lt.*; *Deák Bátor Geizának*, 1851. máj. 1. *OSzK Kt. Lt.*, *Egry Irén, Deák*, 171—177.

és szerepekre vállalkozó konzervatívok,²² ez az eldugott zalai község alkalmatlan a társadalmi magatartás formálására, még inkább a kedvező történelmi szituációk megragadására, a politikai élet irányítására. Ezért logikus és szükségszerű volt, hogy 1850 áprilisától megbarátkozzék a Pestre költözés gondolatával. Az európai helyzet alakulását figyelemmel kísérni, a nemzetközi viszonyokat elemezni, egy felnövekvő új nemzedék törekvéseit, akaratát megismerni — könnyen beláthatta Deák — Kehidáról nem lehet. Pestre kellett tehát költöznie, ha tényező kívánt maradni a politikában.

Az, hogy ez 1854-ben történt, önmagában lehet véletlen szerencse, de történelmi távlatból megítélve, Deák társadalmi reményeket fakasztóan akkor mozdult, amikor a magabiztos abszolutizmus és diadalmaskodó centralizáció a krími háború kapcsán elszenvedte első kudarcat.

Hogy Pestre költözését a tudatos megfontolás irányította, ahhoz elégséges bizonyíték az a tény, mely szerint a politikusi függetlenségét biztosító, de a cselekvéseit megbénító birtokaitól már 1852-ben megpróbált szabadulni. 1852. május 9-én a három Deák testvér már osztozkodik az ősi birtokon. Ezúttal csak Deák Klára osztályrészét különítik el határozottan, de a megállapodásba belefoglalják, hogy Ferenc és özvegy Kissné Deák Jozefa „maguk között kétfelé hasítják” a nekik jutó „kehidai, koppányi és kustányi javakat”²³ Ezt követően, 1852. november 1-jén Deák felkínálta birtokait megvételre.²⁴ Az 1852-es kísérlet sikertelen maradt. Deák Jozefa örökösei és Deák Ferenc végül 1854. május 8-án osztozkodnak az ősi javak reájuk eső részén,²⁵ hogy ugyanezen év július 25-én Deák megköthesse „örökadási” szerződését Széchenyi Istvánné, Seilern Crescenzia grófnővel, aki Széchenyi Ödön részére megvásárolta Kehidát, Deák 10 000 forint összegű adósságának átvállalása mellett 40 000 forintért, melyet tőkésítve, életjáradékként folyósítottak minden év januárjának és júliusának

²²A konzervatívok 1850-től figyelnek Deákra. *Szögyény-Marich*, i.m. Ő azonban legfeljebb lelkiismeretüket nyugtatja meg, de nem követi őket politikai lépéseikben, nem támogatja kísérleteiket, még kevésbé politikai nézeteiket.

²³MOL, *Deák iratok*, R. 22. 279.; *Eötvös Károly, Deák*, I. 132—143. téves adatokra támaszkodik.

²⁴*Bezerédj*, II. 419.; *Ferenczi, Deák*, II. 224—225.; *Egry Irén, Deák*, 198.; *Eötvös Károly, Deák*, I. 149—151.

²⁵MOL, *Deák iratok*, R. 22. 281—287.

elsején 300-300, évi összegben „hatszáz darab császári arany” formájában, „mindenkor Pestre szállítva”.²⁶

A források tanúsága szerint Deák úgy intézte birtokainak eladását, hogy számára visszaút ne legyen Kehidára, és 1854 nyarát követően minden idejét és tehetségét a politikának szentelhesse. A politikai vezérség vállalása, a közjogi és társadalompolitikai meggyőződése melletti kiállás, a Deák által szerves programmá soha nem fogalmazott polgárosodás önmeggyőződése szerinti következetes vállalása soha korábban nem volt annyira nyilvánvaló, mint 1854-ben, amikor végleg lezárt maga mögött minden visszavezető utat, és a fővárosnak állandó tartózkodási helyül választásával ország-világ előtt kinyilvánította, hogy az elkövetkező időben minden korábbinál jelentősebb szerepet óhajt vállalni a magyarság előtt álló feladatok megoldásában.

Történelmi és jogi ismeretei, az abszolutizmus idején szerzett tapasztalatai meggyőzték arról, hogy az 1820/30-as években megindult liberalizálódás nem zárult le sem 1848 áprilisában, sem 1849-ben a világosí fegyverletétellel, sem az abszolutizmus magyarországi berendezkedésével. Magyarország és a Habsburg Birodalom korábbi története, a birodalom nemzetközi helyzete, a megoldásra váró európai történelmi kérdések, mint az olasz és a német egység, Kelet-Európa polgárosodása, még megoldatlan feladatok, mely kérdések szorításában a Habsburg-abszolutizmus időszerűtlen uralkodási formájával nem állja meg a helyét. Szükségszerű lesz a közjogi viszony újrendezése, amiből természetesen következik majd, hogy nemcsak 1848 társadalmi vívmányait állíthatják vissza maradéktalanul, hanem újabb lépések megtételére kényszerül a magyar uralkodó osztály a polgárosodás terén; parlamenti keretek között rendezheti az 1848-ban függőben hagyott kérdéseket, mindenekelőtt a nemzetiségi, vallási, oktatási, belső igazgatási és igazságszolgáltatási problémákat. Ezúttal megfontoltságával, helyzetelmező készségével, érdekeket egyeztető, a jog- és történelmi folytonosságot szem előtt tartó nézeteivel nem akart elkélni. Maga mögé akarta sorakoztatni azokat az erőket, amelyek hajlandók voltak felvenni a küzdelem fonalát ott, ahol ő 1848 szeptemberében elejtette. Azokkal

²⁶MOL, *Deák iratok*, R. 22. 270—271., 276—277.; *Eötvös Károly, Deák*, I. 144—160.; *Halász, Egy letűnt nemzedék*, 183. Az adásvétel bonyodalmaira: Deák Kiss Máriának, 1854. szept. 14. és Deák Lunkányi inspektornak, 1854. aug. 1. Mindkét levél: *OSzK Kt. Lt.*

akart küzdeni, akik nemet tudnak mondani a Habsburg-abszolútizmusra éppúgy, mint a Kossuth által vezetett emigráció teljes függetlenséggel kecsegtető reményeire.

1854 nyarán Deák rendezte a birtokai eladásával kapcsolatos tennivalókat: elbúcsúzott rokonaitól, és 1854 novemberének elején elindult Pestre. Útközben meglátogatta Vörösmartyt és Pázmándy Dénest, ezért csak november 11-én érkezett a fővárosba, ahol előbb az Európa szállóban vett ki szobát, de néhány nap múlva, gróf Mikes János és Kemény Zsigmond rábeszélésére, átköltözött az Angol Királynőbe.²⁷

Kemény Zsigmond nemcsak kényelmi okokból költöztette Deákot abba a szállodába, amelyben ő is lakott. Így feltűnés nélkül találkozhattak, megvitathatták a nemzetközi eseményeket, tájékozódhattak a hazai dolgokról, és később Deák instrukcióit, javasatait így vehette leginkább figyelembe a *Pesti Napló* szerkesztésében.

1854 őszét követően Deák minden telet Pesten töltött. Október végén, november elején érkezett a fővárosba, májusban vagy júniusban távozott onnan, többnyire Pusztaszentlászlóra, de gyakran megfordult Baranyában, Tolnában, olykor betegségét gyógyítandó, különböző oztrák fürdőkben.²⁸

1854-ben, és azt követően még hosszú ideig nem foglalkozott Deák politikával.²⁹ Ismerkedett a viszonyokkal, a számára ismeretlen új

²⁷Gyulai, *Bírálatok...* 257.; Áldor, *Deák*, 190.; Ferenczi, *Deák*, II. 228—230.; Egyri Irén, *Deák*, 202.

²⁸Ferenczi, *Deák*, II. 228—234.; Áldor, *Deák*, 190—191.; Deák levelei Tarányi Józsefnek 1854 novemberétől 1868 júliusáig. *MOL O.—T. cs. I. P.* 651. 1. cs.; Deák Nedeczky Jenőnek, 1865. ápr. 30. *OSzK Kt. Lt.*

²⁹1849-től 1860 decemberéig Deák leveleiből hiányzik a politika. Nemcsak Csányiné, Inkey Szidóniához és férjéhez írott mintegy 30 levele mentes minden politikai motívumtól (*OSzK Kt. Lt.*), hanem „üresek” politikailag a Vachotnéhoz (*OSzK Kt. Lt.*), de az 1860. dec. 30-i és az 1861. jan. 9-i leveleket kivéve, a Tarányi Józsefhez írott két tucatnyi levél is. *MOL O.—T. cs. I. P.* 651. 1. cs.; *OSzK Kt. Lt.* Nem jár jobban a kutató, ha a Bánó Józsefnek és nejének (*OSzK Kt. Lt.*), a Tóth Lőrincnek, vagy bárki másnak szóló, az *OSzK*-ban, a *MOL* családi fondjaiban, vagy a *MTA Kt.*-ban őrzött Deák leveleket vallatja a politikai kérdésekről. Az abszolútizmus idején alighanem főlegesen a deáki politika jellemzőit keressünk, mert nincs ilyen. Igazat kell adnunk Apponyinak: „Deák csak országgyűlésen hatályos, azon kívül nem veszedelmes; mert keveset beszél, még kevesebbet teszen, írni meg nem ír sohasem!” (Kiemelés — T. P.) Apponyi György Széchenyinek, idézi: Kardos Samu: *Wesselényi*, II. 171.

generációval.³⁰ Értékelt a magyar liberálisok és saját korábbi küzdelmeit, felmérte az új lehetőségeket, új barátságokat kötött, készült a várható küzdelemre, átértelmezte, módosította reformkori taktikáját.

Első és legkövetkezetesebb lépése volt, hogy végleg szakított a vármegyével.³¹ Ennek nemcsak azzal adta jelét, hogy munkatársait, barátait, meggyőződésének majdani hirdetőit a volt centralistákból, vagy a reformkorban hozzájuk társulókból toborozta, magához kapcsolta Kemény Zsigmondot, aki történelmi ismereteivel, erdélyi összeköttetéseivel, jogi felkészültségével, mindenekelőtt külpolitikai tájékozottságával és elemzőkészségével állt a későbbiek során Deák rendelkezésére. Barátjává fogadta Csengery Antalt, aki jogi ismeretei mellett, közgazdasági, adóügyi, pénzügyi és más gazdasági kérdésekben volt járatos a későbbiek során mellőzhetetlenül; Gyulai Pált publicisztikai és kritikusi tehetsége miatt. Az emigrációból megtért Szalay Lászlóval újból felelevenítette hajdani együttműködésüket. Baráti körébe fogadta Lukács Móricot, Trefortot, Falk Miksát, akik a *Pesti Napló*-ban, más hazai és külföldi lapokban újságírói hírnevükkel, publicisztikai tehetségükkel, és az európai eszméáramlatok tökéletes ismeretével siettek a deáki politika népszerűsítésének a segítségére. Csatlakozott hozzá a több vasat egyszerre melegítő, de őrá már 1848-ban is figyelő Lónyai Menyhért, aki pénzügyi tehetségét állította a deáki politika szolgálatába. Nem kerülhette meg, ezért elfogadta vezérségét, bár örökösen hangoztatta fenntartásait Eötvös. Ott találjuk táborában Andrassy Gyulát.³²

³⁰Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc bukása szétzilálta a korábban politizáló generációt. Új nemzedék nőtt fel, melyről Deák így vallott: „én a múlt idők maradványa vagyok, s egy új nemzedék és annyi új elem nem ismerem és én nem ismerem őket.” Deák Tarányinak, 1960. dec. 30., *Kónyi, Deák*, II. 523.

³¹Állításom ellen felhozható, hogy nincs vármegye az 1850-es években. Tudjuk azonban, hogy Deák 1848 előtt, mikor az országos politikától távol maradt is, Zalában tevékenykedett, 1848-ban is csak a szeretett Zalából fogadott el képviselőiséget, és határozottan elutasította Debrecen ajánlatát. 1860 decemberében viszont eléje megy a zalaiai ajánlatának, és Pest első kerületének a képviselőitét vállalja el. Meggyűlést nemcsak nem látogat, tanácsokat sem ad a megyének. Nem támad ellenük, de közömbösen hagyja a megyék politikája. Nemcsak lakóhelyül, politikai tevékenysége színteréül is a fővárost választja, Pestet, ahonnan nem a megyei testületek, hanem az ország közvéleménye, és az egyes emberek politikai meggyőződése irányítható. A megye Deák számára addig volt politikai fórum csak, amíg követutasításokkal befolyást gyakorolt a politikai életre. 1860-ban éppúgy nem befolyásolja a megyei közéletet, mint később sem.

³²Csengery, 83.; *Berzeviczy, Az abszolútizmus...*, II. 162—166.

A névsort bővíthetnénk még rangosabb és kevésbé rangos történelmi nevekkal; valamennyiük közös jellemzője, hogy 1860-tól távortartják magukat a vármegyei politikától. 1860 után sem támadták a megyét, meghagyták hagyományos alkotmányvédő szerepét, de nem engedték a megyei politikusokat az általuk felkarolt és meghirdetett közjogi és társadalompolitikai programok alakításába beleszólni. Deák a megyével történt végleges szakításának formailag is jelét adta: nem látogatott soha többé megyegyűlést, nem fogadott el megyétől, még a szeretett Zalából sem országgyűlési képviselőiséget.³³

A régi és az új nemzedékből spontánul és tudatosan Deák köré gyülekező politikusi gárda meghatározó jellemzője, hogy *az abszolutizmust épp oly határozottan visszautasítja, mint a forradalmi módszerek alkalmazását.*

Deák megváltozott taktikájának másik jele, hogy míg a reformkorban tartózkodott a megyén kívül mindenféle társadalmi és politikai tisztség vállalásától, most *elfoglalt minden teret, amit az abszolutizmus nem zárt el a magyarságtól.* Csengery, Kemény és mások ösztönzésére belépett szinte minden legalisan működő egyesületbe, társulatba, tekintélyét kölcsönözte minden kezdeményezéshez, mely a magyarság nemzeti tudatának ébrentartását célozta. Választott tisztséget töltött be a legtöbben. Tagja lett az Akadémia Igazgató Tanácsának, a Magyar Gazdasági Egyesület Igazgató Választmányának, a Kisfaludy Emlék-bizottságnak. Csengery szerint „nem volt... fontosabb kezdeményezés, amelyben... részt nem vett volna, részvétele és bölcs tanácsa által nem csekély mértékben mozdítván elő a sikert. Nála folytak a tanácskozások az évi veszteségekkel küzdő Nemzeti Színház megmentéséről. Ott találjuk őt az írói segélyegylet alakulásánál és az egyesület választmányában, ott a Kazinczy-ünnepély rendezői közt és a Kazinczy-Emléktársulat bizottságában. S a baráti viszonymál fogva, ... állandó befolyást gyakorolt a független napi sajtóra is.”³⁴ Vörösmarty halálát követően pedig ő szervezte meg azt az egész országot megmozgató, a nemzetnek

³³Deák Tarányinak, 1861. jan. 9., *Könyi, Deák*, II. 531—532.

³⁴Csengery, *Deák*, 82. Lásd még: *Gyulai Levelezése*, 359., 517.; *Ferenczi, Deák*, II. 235—239. Deák ilyen jellegű tevékenységével kapcsolatos iratok: *MOL Deák iratok*, R. 22. 1—88.; 143—154., 206—207. p.; *OSzK Kt. Analekta*, 1067.; *OSzK Kt. Fol. Hung.* 1664. 510. 16. f.; Deák levelei Csengery Antalnak és Széchenyi Deáknak: *OSzK Kt. Lt.*

a költő iránti kegyeletét tükröző akciót, melynek eredményeként a Vörösmarty árvák részére mintegy 100 000 forint segély gyűlt össze.³⁵

A deáki taktika megváltozásának egy újabb jele a konzervatívok közeledésének, majd személyes barátságuknak az elfogadása és kapcsolataiknak a felhasználása.

Deák és a konzervatívok kapcsolatát egyébként máig feloldatlan vita kíséri történetírásunkban. Az álláspontok tarkasága két pólus köré csoportosul, amelyek közül az egyik állítás szerint Deák szövetkezett a konzervatívokkal, elvileg közeledett hozzájuk, vagy legalábbis engedményt tett nekik, és politikailag is együttműködött velük.³⁶ A másik nézet szerint Deák „fenntartotta az érintkezést az ókonzervatívokkal, de nem szövetkezett velük”.³⁷ A magam vizsgálódásainak végeredménye e kérdésben: Deák emberileg és politikai taktikáját, módszerét tekintve nyitott volt minden irányban. A konzervatívok kapcsolatait éppúgy felhasználta a bécsi abszolutizmus, Bach, majd Schmerling centralizált alkotmányos rendszerének a fellazítására, mint ahogyan a radikálisok követeléseit is az udvar engedményeinek a fokozására. Szövetkezni azonban sem a konzervatívokkal, sem a közjogi radikálisokkal nem szövetkezett, legfeljebb taktikázott mindkét irányzattal. Megnyugtatta a konzervatívok lelkiismeretét, nem akadályozta a közjogi radikálisok emigrációs kapcsolatainak a kiépítését, de reformkori liberális célkitűzéseiből éppúgy nem tett engedményt a konzervatívok kedvéért, mint ahogyan elhatárolta magát a radikálisok forradalmi reményeitől is. Ahol és amennyiben engedményt tett, azt mindenekelőtt a saját és a táborához tartozó vezető politikusok mérlegelése szerint megítélt hazai és nemzetközi erőviszonyok diktálta kényszer szorította ki. *Deák azok közé a XIX. századi politikusok közé tartozott, akik életük során egy-egy nemzet uralkodó osztályának pozitív, jövőt építő törek-*

³⁵A Vörösmarty-árvák ügyében kifejtett tevékenységéről: *Ferenczi, Deák*, II. 234.; *Áldor, Deák*, 192.; *Berzeviczy, Az abszolutizmus...*, II. 429., 441.; *Szemere, Naplóm*, II. i. h.; *Gyulai, Vörösmarty*, 229—230.; *Eötvös Károly, Deák*, II. 114—116. Deáknak az árvák ügyében kifejtett tevékenysége csak részben feldolgozott. A MOL, OSzK, MTA gazdag anyagot őriz Deák e tárgykörben végzett munkájáról.

³⁶*Fiáth, Életem*, II. 194—195.; *Kónyi, Deák*, II. 382—396.; *Szabad, Forradalom és kiegyezés...*, 81—85., 89—94., 110—114.; *Berzeviczy, Az abszolutizmus...*, II. 155—173.; 242—246., III. 102—123.; *Áldor, Deák*, 197—198.; *Ferenczi, Deák*, II. 235—251.; *Wertheimer, Andrásy*, I. 118.

³⁷*Hanák, kézirata*, 64—65.

véseit úgy tudták reprezentálni, hogy személyes meggyőződésükhöz lehetőségig hűek maradtak. Ez a kettősség azonban szükségszerűen együtt járt a nemzeti és személyes célkitűzések összehangolásával, a mindenkori nemzetközi és hazai erőviszonyokhoz igazításával.

Feltűnő, hogy a reformkorban mennyire tartózkodott Deák a sajtóban való szerepléstől. Ezt a látszatot megőrizte most is, de már *sorozatos tiltakozása ellenére sem volt idegen tőle, hogy állandó bírálatral, olykor határozott tiltással ne befolyásolja a Pesti Napló szerkesztőjét*. A kezdeményezés, a programadás, a szigorú fegyelemmel társuló pártszervezés továbbra is idegen maradt tőle. Továbbra is megőrizte illúzióját a nemzet erőt sugárzó együttes és egységes akaratnyilvánításáról. Elképzelhetőnek tartotta a sikerre vivő egységes fellépést. A politikai kérdések intézését továbbra is kizárólagosan a parlament és az uralkodó kölcsönös egyetértésének óhajtotta fenntartani, de taktikájának lényeges motívumait alárendelte a kor aktuális követelményeinek. Megváltozott taktikája a törvényesség és a legalitás kritériumaira épült. Meggyőződése is változatlan maradt.

Az alkotmányos Habsburg Monarchia fennmaradásának szükségességéhez nemzeti okokból ragaszkodó liberális Deáknak tisztában kellett lennie azzal, hogy saját politikai múltja és a történelmi magyarság elvárása, lehetetlenné teszik számára minden olyan közjogi megoldásnak a pártolását, amely nem a jog- és történelmi folytonosságra épít, amely nem az 1848-as legalizált törvények alapján óhajtja rendezni Ausztria és Magyarország államjogi viszonyát. Ezért zárkózott el olyan határozottan — a kialakult vagy alakulóban lévő baráti kapcsolatok ellenére — a konzervatívok minden kísérletének a támogatásától, ezért tartotta távol magát Ferenc József magyarországi látogatásaitól, ezért fogadta sokszor rideg visszautasítással vagy teljes közönnyel Eötvös tervezeteit.

Deák politikai meggyőződésének konstans tényezőit ismerve — amelynek két meghatározó mozzanata: nemzetiségünk fennmaradása, a magyarság társadalmi pozíciójának és kultúrájának a megőrzése céljából nekünk nagyobb szükségünk van a birodalomra, mint bármelyik más etnikumnak; de a birodalom fennmaradása csak a liberális polgári és politikai szabadságjogok következetes megvalósításával biztosítható —, szinte értelmetlen annak a kérdésnek a felvetése, hogy az abszolutizmus idején mikor helyezkedett 48-as alapra.

Deák 1848-as alapra helyezkedésének időpontjáról megoszlanak a vélemények. Ferenczi azt bizonygatja, hogy „mindig 48-as alapon állt.”³⁸ Szabad György szerint „bizonyíthatóan legalábbis 1859 óta” remélte 48-as alapon a kibontakozást.³⁹ Szőgyény-Marich szintén 1859-től datálja Deák ezen törekvését.⁴⁰ Kónyi Manó az 1850-es évek derekától sorol fel „emlékezetre” hagyatkozó bizonyítékokat Deák 48-assága mellett.⁴¹ Lukács szerint „Pestre költözésekor elérhetetlen célkitűzésnek tartotta” 1848 vívmányainak a helyreállítását, és csak 1860. október 20-a után gondolt „a 48-as zászló kitűzésére”.⁴² A felsorolt és említetlenül hagyott nézetek közös vonása, hogy nem értelmezik Deák 48-asságát, tehát csak az 1848-as törvényekhez való szoros ragaszkodást érthették a szerzők Deák 48-asságán. Deák azonban meggyőződése szerint nem az 1848-ban kodifikált törvények merev változathatatlanágát értette 48-asságon, a 48-as alaphoz való ragaszkodáson, hanem annak a liberális szellemnek a megvalósulását, liberális polgári jogoknak a törvényerőre emelését, vagy törvényként való megőrzését, amelyek meggyőződése szerint elengedhetetlenül szükségessé voltak Magyarország társadalmának polgárosodásához, a politikai, közjogi, közigazgatási, gazdasági és társadalmi élet liberalizálásához.

Autentikus források hiányában megalapozatlan találgatások és részben hipotézisek kockáztatása nélkül nem mondhatunk többet Deák abszolutizmus kori politikai elképzeléseiről, töprengéseiről sem. Az 1849—1860 közé eső évek deáki politikájáról a teljes passzivitás és cselekvéshiány mellett egyetlen pozitív mozzanatot állíthatunk: személyes jelenlétével óhajtotta hangsúlyozni a jog- és történelmi folytonosságot, a reformkori és az 1848-as liberális történelmi és társadalmi tendencia helyes voltát, jövőbeni szükségességét. Passzivitásával és jelenlétével nemcsak vétót mondott az abszolutizmusra és a centralizációra, hanem igazolta nemzedéke reformpolitikájának helyességét. Az említett időben nemhogy programot nem fogalmazott, alighanem bizton állíthatjuk: *közjogi és társadalompolitikai kérdésekkel nem is*

³⁸Ferenczi, *Deák*, II. 239.

³⁹Szabad, *Forradalom és kiegyezés...*, 85.

⁴⁰Szőgyény-Marich, II. 140—141.

⁴¹Kónyi, *Deák*, II. 396—410.

⁴²Lukács, *Magyar függetlenségi... mozgalmak...*, 161—164.

foglalkozott. A Habsburg-abszolútizmusnál kedvezőbb politikai légkörben sem volt hajlandó soha rendszerezett és konkretizált programmal eléje menni a történelmi szituációknak, legfeljebb a felmerülő elképzeléseket és törekvéseket volt hajlandó egyeztetni. A nyilvános gondolatcsere lehetőségének teljes hiányában még kevésbé vállalkozhatott erre. Legálisan — bár eléggé szűkre szabott keretek között, és roppantul óvatosan — csak gazdaság- és kultúrpolitikai kérdésekkel foglalkozhatott, amit nem is szalasztott el a nemzeti érzés ébrentartása céljából. Szubjektív hangulatváltással összecsendülő halvány bizakodás, még mindig politikamentes aktivitásának növekedése leveleiben 1858-tól érhető tetten.⁴³ Ez viszont már átvezet bennünket egy újabb történelmi helyzetbe.

⁴³Deák Bathyányi Lajosnénak, 1857. jún. 8. és 1858. aug. 17.; Deák Vachott Sándornak, 1858-tól tucatnyi levél, valamennyi *OSzK Kt. Lt.*

A KIÚTTALANNAK ÍTÉLT SZITUÁCIÓ

A krími háború és Ausztriának a háborút követő diplomáciai elszigetelődése, financiaális ügyeinek romlása épp csak jelezte a centralizált Habsburg Birodalom életképtelenségét. A centralizáció és az abszolutizmus csődje akkor vált nyilvánvalóvá, amikor a történelem ismét napirendre tűzte az 1848-as forradalmak kérdéseit.

Az 1857/58-as gazdasági válság nemcsak a Nyugat stabilitását ingatta meg, hanem súlyosan érintette Kelet- és Közép-Európát is: fellobbantotta a társadalmi nyugtalanságot Oroszországban, a társadalmi és nemzeti mozgalmakat a balkáni államokban, a nemzeti törekvéseket Itáliában.¹ Mindezek együtt kiélezték a magyar, lengyel és német társadalmi és nemzeti feszültségeket. A korabeli Európának egyébként is alig volt olyan jelentős történelmi kérdése, mely közvetve vagy közvetlenül ne érintette volna a Habsburg Birodalmat. Az olasz, német, lengyel és magyar kérdés történelmi rendezése a birodalom életképességével, hatalmi állásának alakulásával volt összefüggésben, s ezek bármelyikének előtérbe kerülése óhatatlanul magával vonta az összes többi. Ausztria számára a balkáni helyzet alakulása sem volt közömbös. Az ottani nemzeti mozgalmak nemcsak a magyarországi nemzetiségekre tettek hatást, hanem összefüggésben voltak stratégiaileg a Habsburgok olasz tartományainak megtartásával is.²

¹Berend T.—Szuhay, *A tőkés gazdaság...*, 61—89.; Lukács, *Magyar függetlenségi... mozgalmak...* 151—160.; Wertheimer, *Andrássy*, I. 112—115.; Berend T.—Ránki, *Közép-Kelet-Európa...*; Katus, *A kelet-európai iparosodás...*; *A Habsburgok*, 208—209.; Szabad, *Az önkényuralom kora*, 639—650.; Hobsbawm, *A tőke kora*, 31—45., 62—84.

²Szabad, *Forradalom és kiegyezés...*, 119—127., 177—178., 293—294., 368—410., 420—423., 508—513., 537—559.; Szabad, *Az önkényuralom kora*, 477—486., 672—679., 688—693.; *A Habsburgok*, 206—207.; Vay 351—355., Redlich, II. 118—119., 241—247., 272—274.; Hobsbawm, *A tőke kora*, 62—84.; Berzeviczy, *Az abszolutizmus...*, III. 151—156., 219—227., 261—262., 294—295.; Kovács Endre, ... *magyar—román egyez-*

Az európai hatalmi viszonyok és érdekek úgy alakultak, hogy a krími háborúval összefüggésben először az olasz egység rendezése került napirendre. Piemont miniszterelnöke, Cavour az osztrákok elleni háborút — amelynek gyökerei az 1856-os párizsi kongresszusig nyúltak vissza — tudatosan készítette elő. Ügyes diplomáciai húzásokkal elérte, hogy Ausztria legyen a támadó fél. Ezzel Ferenc Józsefet nemcsak Anglia, hanem a Német Szövetség államainak a cselekvő támogatásától is megfosztotta.³

A császár 1859. április 29-én küldte el ultimátumát Victor Emánuelnek, amit Cavour azonnal elutasított. Ezzel beállt a hadiállapot.

A hadjárat során Ferenc József Magentánál és Solferinónál súlyos vereséget szenvedett. A vereségekért az európai és a birodalmi közvélemény egyöntetűen a hadvezetést, közvetlenül magát a császárt hibáztatta.⁴

A villafrancai fegyverszünettel, majd a zürichi békével Ferenc József pillanatnyilag elodázhatta a katonai vereség beláthatatlan következményeit.⁵ Az viszont a császár számára is nyilvánvalóvá vált, hogy a birodalom súlyosan megtépzott tekintélyének helyreállítása az eddig követett kormányzási módszerrel nem oldható meg. Ezért 1859. július 15-én kiáltványban fordult „népeihez”. Beismerte Lombardia elvesztését, szövetségesei támogatásának elmaradását okolta a kudarcért, de a vereségre gyógyírként politikusi fantáziákat megmozgató reményeket csillantott fel: „... egész figyelmemet és gondoskodásomat — ígérte a császár — ezután zavartalanul szentelhetem feladatomban eredményes megoldására: hogy Ausztria belső jólétét és külső hatalmát gazdag szellemi és anyagi erőinek céltudatos fejlesztésével, valamint törvényhozásának és közigazgatásának időszerű javításával tartósan megalapozzam”.⁶

mény, i.h.; Kossuth, *Irataim*, I. 369—382., 386—413., II. 235—237., III. 216—217., 264—267.; Tanárky, *A Kossuth Emigráció*, 99—107., 176—180., 189—191., 204—211., 219—220.; Lukács, ... *politikai emigráció*, 131—166.; Somogyi, *Abszolútizmus és ...*, 93—102.; Brandt, *Der Österreichische Neoabsolutismus*, 2., 761—812.

³A *Habsburgok*, 208—209.; *Friedjung*, I. 14—38.; Lukács, ... *politikai emigráció*, 143—151.

⁴*Berzeviczy, Az abszolútizmus...*, II. 201—203.; *A Habsburgok*, 208—210.

⁵*Berzeviczy, Az abszolútizmus...*, II. 177—209.; *A Habsburgok*, 209—211.

⁶PN, 1859. júl. 17.; BH, 1859. júl. 17.

Az várható volt, hogy a hadsereg veresége vérmes reményeket kelt az emigrációban és magyarországi követőkben, a császári ígéretek pedig a liberalizálódás reményeit ébresztik fel a birodalom Lajtán túli felében. Az események leginkább a magyar ókonzervatívok fantáziáját mozgatták meg, akik azonnal Bécsbe siettek kibontakozási terveikkel.

A konzervatívok reménye már a háború alatt megnövekedett, amikor a császár 1859. május 17-én felmentette Buolt,⁷ és helyébe gróf Rechberget, a Metternich-féle politikai iskola átlagemberét nevezte ki. A hadi kudarcok pedig határozott cselekvésre ösztönözték őket. Dessewffy Emil július 15—16-án szentmihályi birtokán kibontakozási tervet készített,⁸ amelyet július végén Sárospatakon ismertetett Sennyey Pállal és Ürményi Józseffel.⁹ A tervezet sikere előtt Sennyey egyengette az utat Bécsben, ahová augusztus 12-én hívta fel Dessewffyt,¹⁰ aki augusztus 14-én levélben kereste meg Rechberg külügyminisztert,¹¹ és augusztus 15-én személyesen tárgyalt vele, felolvastva neki az ókonzervatívok egyetértésével a találkozó tervezetét.¹²

Rechberg kinevezésével tulajdonképpen az a folyamat indult meg, amelynek eredményeként a császár a birodalmi arisztokrácia kormányzati pozícióinak erősítésével igyekezett a háborús vereség sokkoló hatását levezetni. A következő lépés Bach menesztése volt július 28-án,¹³ majd a kormány újjászervezése, Rechberg miniszterelnökké,

⁷Szögyény-Marich, II. 213.; Friedjung, I. 111—112., 184.; Wertheimer, Andrassy, I. 122.; PN, 1859. máj. 19.; Brandt, *Der Österreichische Neoabsolutismus*, 800—812., 813—901.

⁸Kónyi, Deák, II. 415., 426—439.; Ludassy, 36—37.; Wertheimer, Andrassy, I. 150.; Berzeviczy, *Az abszolútizmus...*, II. 240—241.; Szögyény-Marich, II. 144—147.; Redlich, II. 711.; Szabad, *Forradalom és kiegyezés...*, 10.

⁹Kónyi, Deák, II. 415.; Berzeviczy, *Az abszolútizmus...*, II. 240.

¹⁰Wertheimer, Andrassy, I. 150.; Szabad, *Forradalom és kiegyezés...*, 10—11.; Kónyi, Deák, II. 441—442.

¹¹Kónyi, Deák, II. 416—426.; Wertheimer, Andrassy, I. 151.

¹²Szabad, *Forradalom és kiegyezés...*, 10.; Kónyi, Deák, II. 416—426.; Szögyény-Marich, II. 147.; Redlich, I/1. 463—465.

¹³Szögyény-Marich, II. 126—128., 142—143.; Redlich, I/1. 462—464.; Berzeviczy, *Az abszolútizmus...*, II. 92—93., 216—217.; Döblingi hagyaték, I. 181.; Szabad, *Forradalom és kiegyezés...*, 9.; Wertheimer, Andrassy, I. 133.; Brandt: *Der Österreichische Neoabsolutismus*, 2., 814., 818.

báró Hübner rendőrminiszterré, gróf Goluchowski belügyminiszterré történt kinevezésével, 1859. augusztus 22-én.¹⁴

A neoabszolutizmus által korábban háttérbe szorított arisztokrácia előtérbe állítása mintha elmozdulást jelentene a holtpontról. Régi, kipróbált erőket von maga köré a császár, bár aligha tételezhetjük fel, hogy egy átfogó reformterv lenne formálódóban. A rendszer hibáit személycserékkel véli Ferenc József korrigálhatónak. Nehéz lenne eldönteni, hogy a lomtárból előszedett és mozgósított arisztokratákkal a tétova bizonytalanságot akarta-e leplezni az uralkodó, vagy az 1848 márciusa előtti helyzetet akarta rekonstruálni, abban bízva, hogy ha némi engedményt tesz a belügyekben, igazságügyekben a tartományoknak, a Landtagoknak — az arisztokrácia ezt ugyanis igényelte —, akkor megőrizheti a birodalom katonai, gazdasági, pénzügyi és külpolitikai vezetésének egységét és abszolutisztikus irányítási módját.

A Rechberg-minisztérium programja, a laxenburgi ígéretekkel összhangban célul tűzte ki az állami kiadások szigorú ellenőrzését, a protestánsok autonómiájának és szabad vallásgyakorlatának a biztosítását, a zsidók helyzetének rendezését, a Bach-féle adminisztráció által alkotott községi törvényeknek a tartományok adottságaihoz való igazítását, a kormányzati teendők bizonyos részeinek önkormányzati testületekre és a községekre ruházását, a rendi képviselőlet életbeléptetését.¹⁵ Kísértetiesen visszasírnak ebből a programból az 1847-es berendezkedés mozzanatai. Nehéz azonban a polgári alkotmányosság legcsekélyebb motívumait is felfedezni benne. Nem lehetett véletlen, hogy a császár az augusztus 25-i minisztertanácsban határozottan miniszterei lelkére kötötte, hogy „minden elkerülendő, ami az egy idő óta sűrűbben felmerülő alkotmányos velleitásoknak tápot adhatna; sőt az ilyen kívánságokkal határozottan szembe kell szállani”.¹⁶

A solferinói vereség óta eltelt másfél hónap tehát nem hozott rendszerváltozást, csak személyi cserét, aminek következtében a hadsereg szükséges újjászervezése, a hadiszállítási botrány árnyékában, a

¹⁴Szőgyény-Marich, II. 143.; Wertheimer, Andrassy, I. 132.; Döblingi hagyaték, I. 184.; Berzeviczy, *Az abszolutizmus...*, II. 217—218.; Brandt, *Der Österreichische Neoabsolutismus*, 2., 821—832.

¹⁵Szőgyény-Marich, II. 153.; Redlich, I/1. 463.; Szabad, *Forradalom és kiegyezés...*, 8.; *PN*, 1859. aug. 23.; Brandt, *Der Österreichische Neoabsolutismus*, 2., 821—832.

¹⁶Idézi: Berzeviczy, *Az abszolutizmus...*, II. 232. Lásd még: Brandt, i.h.

csőd felé sodródó államháztartás rendbetétele, a pénzügyi biztonság megteremtése, és a birodalom legsúlyosabb gondjának, a magyar kérdésnek a rendezése egy tapodtat sem mozdult előre.

A körülmények alakulását figyelő és a rendszer változását váró Deáknak a következő hónapok eseményei még tovább csökkentették a reményeit, ha a laxenburgi kiáltvány óta ilyenek támadtak volna benne. Pedig támadhattak, mert ha más nem, a kíváncsiság és a tájékozódás igénye még júliusban, marienbadi útjának bécsi megszakítására kényszerítette, ahol találkozott Szógyény Lászlóval, akinek a kérdésére „határozottan és feltétlenül” megtagadta, hogy meghívást fogadjon el „a magyar ügyek iránt való tanácskozás végett”. A „magyar kérdést” egyedül „az 1848-iki törvények alapján összehívandó magyar országgyűlés által” vélte rendezhetőnek, de nem óhajtotta még tanácsaival sem befolyásolni a konzervatívok cselekedeteit.¹⁷

A Szógyény által betegséggel indokolt bécsi tartózkodásnak, ha volt is köze a hirtelen rosszulléthez, ezen túlmenő okai is lehettek. A konzervatívok, még inkább az udvar, kíváncsiak voltak Deák véleményére. Alighanem ő is a manifesztum utáni tervekre. A kölcsönös tájékozódás is célja lehetett tehát bécsi időzésének. Mindenesetre Deák elzárkózott a kísérletektől. Várta, hogy a nemzetközi események kifejtsék teljes hatásukat, hogy a hazai közvélemény megnyilatkozhasson, még inkább várta Ferenc József határozott lépéseit, hogy a sajátját azokhoz igazíthassa. Közben hagyta cselekedni az ókonzervatívokat saját belátásuk szerint. Óvatos várakozása ingerültséget szült saját táborában. Legtürelmetlenebb Lónyay Menyhért volt, aki már 1859 tavaszán névtelenül terjesztett „tájékoztatójában” meghirdette az 1848-as alaphoz való ragaszkodást.¹⁸ Deák nem avatkozott az akcióba, tiltakozó szavát sem emelte fel Lónyay türelmetlensége láttán. Korainak tartotta még a programhirdetést.

Deák tudta, hogy Ferenc Józsefet csak a kudarcok ösztönözhetik saját ígéretének betartására, az abszolutizmust felváltó államszervezési lépések megtételére. Saját kezdeményezésével nem akart a fejlemények

¹⁷Szógyény-Marich, II. 140—141.; Kónyi, Deák, II. 404.; Lukács, Magyar függetlenség... mozgalmak..., 161—163.

¹⁸Kónyi, Deák, II. 509—510.; Kossuth, Irataim, II. 75—78., 454.; Ferenczi, Deák, II. 248—249.; Szabad, Forradalom és kiegyezés..., 18., 22., 24., 34—35.

elé sietni. Várta, hogy a katonai és külpolitikai kudarc fejtsse ki hatását a belpolitikai életben is.

Annak ellenére, hogy III. Napóleon cserbenhagyta Cavourt és Kossuthot, az osztrákok veresége joggal ébresztette fel mind az olaszok, mind a magyarok reményét, hogy a konfliktus Ausztria és Itália között nem szelődik baráti viszonyra a zürichi békével. Ausztria tanújelét adta gyengeségének, és Cavour úgy vélekedett, hogy ezt addig kell kihasználni, amíg Ferenc József át nem szervezi birodalmát, hadseregét és külpolitikáját. Ezért az olasz miniszterelnök megerősítette korábbi kapcsolatait a magyar emigráció Kossuth vezetése alatt dolgozó szervezetével, a Magyar Nemzeti Igazgatósággal, és szövetségesek után kutatott. Az 1860 tavaszára beharagozott újabb olasz—osztrák háború, melyben Magyarországra mint potenciális szövetségesre számított Cavour és Kossuth, nem tűnt lehetetlennek.¹⁹ Az osztrákok katonai vereségétől felbátorodott magyar politikáló rétegek számára nem volt idegen egy ilyen megoldás.²⁰ Az sem volt még biztos, hogy a német polgárság és értelmiség hogyan reagál majd a kiéleződött helyzetre. Falk Miksa a *Pesti Napló*-ban már 1859 júliusában figyelmeztette olvasóit, hogy a Német Szövetség „jelen állapotában” tarthatatlan.²¹ 1859. augusztus—szeptemberben Kemény Zsigmond vállalkozott külföldi útra. Utazása során tapasztalta, hogy a frissen múlt háború kapcsán, a németeket határtalan lelkesedés töltötte el a nemzeti egység iránt.²² Ezeket az esélyeket Deák nem hagyhatta figyelmen kívül, mint ahogyan a magyar társadalom megbolydulását sem. Ausztria veresége a „forradalom szélére” sodorta Magyarországot, és ezt a mozgalmat felerősítette az örökös tartományok polgárságának alkotmányosságot követelő elégedetlensége. A Kazinczy-émlékünnepségek, a Kisfaludy Emlékbizottság rendezvényei, a niklai Berzsenyi-ünnepségek, Sárospatakon Lórántffy Zsuzsanna emlékének idézése, a protestáns pátens elleni, minden társadalmi réteget átfogó, külföldről is támogatott tiltakozás, majd 1860-ban március 15-ének a megünneplése, a tüntetéskor halálos sebet

¹⁹Kovács Endre, *A Kossuth-emigráció*, 121—157.; Hanák, *Garibaldi*, 676—677.

²⁰Lukács, *Magyar függetlenségi... mozgalmak...*, 231—246.; Szabad, *Forradalom és kiegyezés...*, 114—133.; Lukács, *... politikai emigráció*, 166—170.

²¹PN, 1859. júl. 19.

²²Papp, *Kemény Zsigmond*, II. 300—305., 334.

kapott Forinyák Géza temetése, Széchenyi öngyilkossága,²³ olyan politikai viharokat kavart a hazai társadalomban, hogy a békés megoldást kereső, a legalitáshoz ragaszkodó program visszhangra alig számíthatott volna.

Az udvar kifürkészhetetlen terveinek, vagy éppen tehetetlenségének ellenpólusaként Magyarországon két egymást kizáró tendencia birkózott. Az ókonzervatívok egy korszerűsített 1847 mellett erősködtek, míg az egyre erősödő közjogi radikalizmus, szoros kapcsolatban az emigrációval, 1849 tiszta függetlenségét tűzte ki célul. Új lehetőséget csak Eötvös hozott javaslatba, de az elmerült visszhangtalanul, legfeljebb egy-egy „ejnye” kiszólással tarkított rosszálló fejcsóválás kíséretében.²⁴

Deák hallgatással határozta el magát minden kísérlettől, és csöndes munkálkodással, Kemény révén, a *Pesti Napló* köré gyülekeztette a legtehetségesebb szellemi erőket, hogy a kedvező pillanat megérkezése ne érje váratlanul.²⁵ 1842 óta nem tartotta lehetetlennek, hogy az európai nemzeti törekvések új államalakulatokat hoznak létre az osztrák császárság és a magyar királyság területén. 1859—1860-ban ez a lehetőség ismét valóságközelbe került. Az emigráció ígérete fölkellette a reményt, hogy az Itália egyesítését támogató erők szövetsége elegendő lesz az integer Magyarország történeti pozícióit megvédeni, ha Horvátországot semlegesítik önállóságának biztosításával.

Deák a *Pesti Napló* publicistáira hagyta a feladatot: tájékozdjanak, és tájékoztassák a politizáló közvéleményt az európai hatalmi és diplomáciai fejleményekről. A *Pesti Napló* politikai irányvonalára azonban az eddig feltételezettnél Deáknak sokkal döntőbb befolyása volt. Különösen megnövekedett ez a befolyás a politikai válság kiéleződésekor. Önmagában az a tény, hogy az októberi diploma

²³Szögyény-Marich, III. 17—21.

²⁴Eötvös József: *Die Garantien der Macht und Einheit Oesterreichs*, Leipzig, 1859. Uő.: *Die Sonderstellung Ungarns vom Standpunkte der Einheit Deutschlands*, 1860. Magyarul: Magyarország különállása Németország egységének szempontjából. Pest, 1861. Antall, Eötvös, 1099—1130.; Kónyi, Deák, II. 404—406.

²⁵A *Pesti Napló* munkatársai ekkor: Falk Miksa, Trefort Ágost, Somssich Pál, Lónyay Menyhért, gróf Teleki Domokos, Danielik János, Csengery Antal, Eötvös József stb. Lásd: Beksics, Kemény, 168—170.; Berzeviczy, *Az abszolútizmus...*, II. 163—164.; Kónyi, Deák, II. 396—397.; Beksics, Ferenc József, 498—501.; Lukács, *Magyar függetlenségi... mozgalmak...*, 163—164.

megjelenéséig, sőt még az azt követő napokban sem jelent meg a *Pesti Napló*ban a magyar közvéleményt orientáló cikk, mással nem magyarázható, mint Deák erős befolyásával. Az országos óhajjal szemben vállalt némaság a lap népszerűségét, ezen keresztül anyagi stabilitását kockáztatta. Deák határozott óhaja nélkül ilyen kockázatot Kemény bizonyára nem vállalt volna.

Az említett feltételzés mellett konkrét adatok is bizonyítják Deák befolyásának mértékét. Kemény már 1857. december 17-én Falk megértő türelmét kérte, amiért az általa küldött cikk megjelenése késett. Az indok: „Deák... némi aggodalommal volt a tiszai vasútra vonatkozó sorokra nézve. Tartott, hogy némely előfizetőmnek csinálhat rossz vért.”²⁶ Deák fölöttébb erős befolyásának tudható be, hogy Kemény, említett levelében, személyesen akarta bemutatni az államférfinak a publicistát, ami rövidesen meg is történt, mert 1858-ban Deák már személyesen kéri a Bécsben élő Falkot, hogy 1848 szellemében, a nemzeti hagyományok ápolása és az alkotmányosság iránti érzék erősítése legyen munkásságának a fő célja.²⁷ Az 1857-ről datált eset ismétlődött 1860 decemberében. Falk cikket küldött Keménynek, aki addig nem jelentette azt meg, amíg Deák a császári kihallgatásról vissza nem tért, és meg nem olvasta.²⁸ Deák meghatározó befolyását látszik igazolni az is, hogy Pompéry János azzal az érveléssel csábította lapjához Falkot, hogy a *Pesti Napló* nem önálló lap, mert a főszerkesztő „semmit sem tesz Deák fejbólintása nélkül.”²⁹ Ha Kemény szuverén egyénisége ellent is mond Pompéry vádjának, annyi bizonyos, hogy a belpolitikai kérdések vitatásában, a társadalom mozgósítását és befolyásolását szolgáló cikkek megjelentetésében a döntő szó Deákot illette.

Ez a döntő szó azonban nem akart elhangozni. Az abszolutizmussal szembeni elégedetlenség birodalomszerte fokozódott, Magyarországon

²⁶Kemény Falk Miksához, 1857. dec. 17. *OSzK Kt. Lt.* Lásd még: Papp, Kemény Zsigmond, II. 318—319.

²⁷Kónyi, Deák, II. 396.; Falk: *Kor és...*, i.h.

²⁸Kemény Falk Miksának, 1860. december, *OSzK Kt. Lt.*

²⁹Pompéry Falknak, 1860. dec. 2., *OSzK Kt. Lt.* Mindezekre még: Deák Kemény Zsigmondnak, 1861. jan. 18.; 1858. ápr. 24., Kemény Falknak, 1867. október 18. *OSzK Kt. Lt.*: Gyulai Pál Bárány Kemény Zsigmondnak U. 1905. nov. 10. 313. sz. 1—3.; Vértess István: Deák Ferenc sajtópolitikája. IX—X. r. S. 1942. 9. sz. 1—3. és 10. sz. 1—4.; Gyulai levelezése, 227., 399—400., 431.; Lukács, Magyar függetlenségi... mozgalmak..., 163—164.; Papp, Kemény Zsigmond, II. 318—319., 399—400.

pedig a társadalmi elégedetlenség a tetőfokára hágott. Az udvar taktikázott. A külső jelek az abszolútizmus megmerevedéséről tanúskodtak. 1859 szeptemberében megjelent a protestáns pátens. Október végén Ferenc József menesztette Hübner bárót egy ókonzervatív ihletésű emlékiratáért. 1860. január 23-án Albrecht főherceget legfelsőbb kéziratával felhatalmazták rendkívüli rendszabályok alkalmazására Magyarországon, a rend fenntartása céljából. Zsedényi fogságát főtörvényszéki ítélettel megduplázták, Széchenyinél házkutatást tartottak. Március 15-én pedig a tüntetők közé lóttek.³⁰

A pénzügyi helyzet romlása azonban útját állta az abszolútizmus megmerevedésének. Bruck pénzügyminiszter a csődöt csak „a bel- és külföldi publikum bizalmának megnyerésével” tartotta elkerülhetőnek, ami a pénzügyek kezelésének alkotmányos útja felé egyengette az utat.³¹

A kényszer szülte rejtett változás apró jelei mutatkoztak abban, hogy 1860. január 23-án a császár a megyék újjászervezéséről kért előterjesztést Szőgyény Lászlótól.³² Február első napjaiban Ferenc József fogadta a protestánsok küldöttsége élén Bécsben tartózkodó Vayt és Prónay Gábort,³³ miközben az epizód szerepet kapott Windischgrätz herceg a magyar ókonzervatívokkal tárgyal Dessewffy kibontakozási tervéről.³⁴ Február végén megjelent a bécsi kabinettanácskozásokon

³⁰Berzeviczy, *Az abszolútizmus...*, II. 246—251., III. 15—19., 44—52.; *Döblingi hagyaték*, I. 36., 40—43., 80—97., 209—212.; *Beksics, Ferenc József*, 525—527.; *Szabad, Forradalom és kiegyezés...*, 11—15., 24—25.; *Wertheimer, Andrásy*, I. 134—138.; *Kossuth, Irataim*, II. 59—65., 72—73.; *Lukács, Magyar függetlenségi ... mozgalmak...*, 192—222.; *Szőgyény-Marich*, II. 147—157., III. 17—28.; *Ludassy*, 37—39.; *Podmaniczky, Naplóiörödékek*, III. 93—96.; *Kónyi, Deák*, II. 449—452.; *Kecskeméthy naplója*, 98—99.; *Falk: Kor és...*, 128—131.; *PN*, 1859. szept. 11., 16., október 25., 27., 1860. febr. 9., márc. 18., 25., 26., ápr. 3., 4., 5.

³¹*Hanák*, 1975. 14—16.; *PN*, 1860. márc. 25.; *Berzeviczy, Az abszolútizmus...*, II. 48.; *Brandt, Der Österreichische Neoabsolutismus*, 2., 874—890., 916—919., 934—942.

³²*Szőgyény-Marich*, III. 3—4., *Hanák*, 1975. 18.

³³*PN*, 1860. jan. 27., 28., 29., 31., febr. 1., 2., 4.; *Hanák*, 1975. 18.; *Szőgyény-Marich*, III. 4—6.; *Berzeviczy, Az abszolútizmus...*, III. 38—43.

³⁴*Szőgyény-Marich*, II. 2—10., 114—115., 136—138., 149—178., III. 7—10.; *Hanák*, 1975. 18—19.; *Szabad, Forradalom és kiegyezés...*, 9—15.; *Döblingi hagyaték*, I. 177—178., 183., 190—191.; *Berzeviczy, Az abszolútizmus...*, II. 216.

Benedek tábornag, ³⁵ akivel a császárnak fontos céljai voltak. Albrecht főherceg helyére szánta, akit március 30-án mentett fel. ³⁶

Az abszolutizmus bátyáin az 1860. március 5-i pátens ütötte az első rést, mellyel május 31-ére összehívták a kibővített Reichsratot. ³⁷ Március végén már a magyar országgyűlés összehívásának, és az ország közigazgatása átszervezésének a lehetőségéről tárgyaltak a minisztertanácsban, melynek végeredményéről a Benedek kinevezését közlő császári leiratból értesült a hazai közvélemény. ³⁸ Május 15-én császári rendelet érvénytelenítette a protestáns pátent, és kegyelmet osztott az ez ügyben elítélteknek. ³⁹

Mindez azonban nem sokat használt. 1860 tavaszától Garibaldi és Kossuth nevéből volt hangos az ország. Alig adott hírt a *Pesti Napló* a protestáns pátens felfüggesztéséről, május 20-i számában már a marsalai partraszállásról számolt be. ⁴⁰ És ami — Benedek jelentései nyomán — a császárt is elgondolkoztathatta: a társadalom minden rétegét — a bérestől az arisztokratáig — magával ragadta ez a lelkesedés. ⁴¹

A március 5-i rendelettel életre hívott „Verstärkter Reichsrat” is sok bosszúságot okozott a császárnak és minisztereinek. A magyar tagok

³⁵Hanák, 1975. 19.; Redlich, I/1. 490., II. 714—716.; Berzeviczy, *Az abszolutizmus...*, III. 51., 59—60., 65.; PN, 1860. febr. 7.; Szabad, *Forradalom és kiegyezés...*, 28—29.; Benedek kinevezését csak ápr. 19-én dátumozták. PN, 1860. ápr. 25.; Wertheimer, Andrassy, I. 144—145.; Brandt, *Der Österreichische Neoabsolutismus*, 2., 902., 935., 951.

³⁶Szögyény-Marich, III. 26., 32.; Berzeviczy, *Az abszolutizmus...*, III. 51.; Redlich, II. 714—716.; Wertheimer, Andrassy, I. 143.; Brandt: *Der Österreichische Neoabsolutismus*, 2., 902.

³⁷PN, 1860. márc. 7., 8.; Hanák, 1975. 19—20.; Berzeviczy, *Az abszolutizmus...*, III. 48., 70—71.; Kónyi, Deák, II. 244.; Szögyény-Marich, III. 12.

³⁸PB, 1860. ápr. 21., 25., 29.; Hanák, 1975. 20—21.; Redlich, I/1. 499—500.; Berzeviczy, *Az abszolutizmus...*, III. 64—65.; Szabad, *Forradalom és kiegyezés...*, 27.

³⁹Szögyény-Marich, III. 33—34.; Révész Imre, 72—98.; PN, 1860. máj. 19., 24., 31.; Beksics, Ferenc József, 525—530.; Berzeviczy, *Az abszolutizmus...*, III. 71—75.

⁴⁰PN, 1860. máj. 20., 31.

⁴¹Lukács, 231—246.; Hanák, 1975. 21.; Berzeviczy, *Az abszolutizmus...*, III. 76—79.; Hanák, Garibaldi, 670—675.; Szabad, *Forradalom és kiegyezés...*, 33—35., 40—41., 50—58.; Podmaniczky, *Naplótörédek*, III. 99—104.; *Munkások és parasztok*, 279—282., 256., 271—273., 294—304., 352—353.; Szögyény-Marich, III. 45—48.; Lukács, ... politikai emigráció, 166—170.

egymás után adták vissza meghívásukat, az ókonzervatívok néhányát is csak határozott uralkodói akarat terelhetette padjaiba. Az így keletkezett bosszúságot csak fokozta, hogy a csupán tanácskozási joggal felruházott testület merész helyzetelemzéseit a sajtó a közönség elé tárta. A császár bosszankodott, a sajtócenzúra szigorítását követelte, végül a június 29-i minisztertanácsban kijelentette, hogy a felsőbb körökben is jelentkező „alkotmányosságra irányuló törekvéseknek” soha nem fog engedni, mert „a képviseleti alkotmány Ausztriában a lehetetlenségek közé tartozik”, és ő nem tűrheti „a monarchikus hatalomnak alkotmányvaló korlátozását”.⁴²

A császár fonák helyzetbe került. Mereven ragaszkodott az abszolutizmushoz, de a kényszerű tavaszi kedvezmények nyilvánvalóvá tették annak tarthatatlanságát. A tévovázás és a bizonytalanság jellemezte ekkor a Burg politikáját. Nyilvánvaló volt, hogy a kül- és belpolitikai konszolidáció, a pénzügy stabilizálása és az alkotmányosság „egymást kölcsönösen feltételező, összefüggő komplexum”,⁴³ de a császár erről nehezen volt meggyőződhető. Komoly nézeteltérések és véleménykülönbségek húzódtak meg az uralkodó és a Reichsrat között is. A császár június 16-án még határozottan szögezte le Apponyi Györgynek, hogy Magyarország „törvényhozási joga nem létezik”,⁴⁴ ugyanakkor a Reichsrat 21 tagú költségvetési bizottsága ellentmondott ennek, amennyiben a pénzügyi nehézségekre hivatkozva kijelentették, hogy Magyarországon „a történelmi és törvényes tér” mellőzhetetlen a konszolidációhoz.⁴⁵

A körülményeken a császár sem tudott változtatni, az államkincstár üres páncélszekrényeit nem tudta megtölteni, így hát — vonakodva bár — elveiből kényszerült engedni. A Reichsrat és a császár vitájából egyre inkább a Reichsrat került ki győztesen. Ferenc József fokozatosan

⁴²Szőgyény-Marich, III. 44—45.; Redlich, I/1. 504., I/2. 206.; Hanák, 1975. 23.; Berzeviczy, *Az abszolutizmus...*, III. 88.; Szabad, *Forradalom és kiegyezés...*, 39.

⁴³1860 tavaszától “the fact that the interdependence of foreign and domestic policy, of financial and constitutional consolidation as an interrelated complex had been recognized even in the highest circles.” Hanák, 1975. 21.

⁴⁴Szőgyény-Marich, III. 45.

⁴⁵Berzeviczy, *Az abszolutizmus...*, III. 105—108.; Redlich, I/1. 521—527.; Szabad, *Forradalom és kiegyezés...*, 60—61.; PN, 1860. aug. 26., 31., szept. 2.; Szőgyény-Marich, III. 49—51.

felhagyott a jogeljátszás elvének hangoztatásával, és ha a jogfolytonosság elvét még nem is fogadta el, a javulni nem akaró pénzügyi helyzet, az adók behajtásának nehézségei, és Benedek vészjósoló jelentései Magyarországról,⁴⁶ rábírták, hogy július 17-én újabb lépést tegyen az alkotmányossághoz vezető ösvényen: elrendelte, hogy a Reichsrat hozzájárulása nélkül új adót nem vetnek ki, új kölcsönt nem vesznek fel.⁴⁷ Újabb hónapra volt szükség, hogy augusztus 23-án Ferenc József ellenvetés nélkül hallgassa végig Apponyi György fejtegetéseit, és maga is elismerje, hogy Magyarországon lényeges politikai változtatásokra van szükség.⁴⁸ E változtatásoknak megvitatására hívta össze augusztus 25-re a schönbrunni értekezletet, amelyiken a magyar ókonzervatívok közül Apponyi György, Szécsen Antal és Majláth György volt jelen.

Rechberg miniszterelnök, gróf Clam-Martinic, Nádasdy és Goluchowski miniszterek előtt az értekezlet szószólója, Szécsen Antal ókonzervatív társaival egyetértésben, két szempont figyelembevételének szükségességét hangsúlyozta a magyar kérdés rendezése kapcsán. Az egyik: a „történeti-politikai egyéniségek” jogainak elismerése, amin a cseh, osztrák-német tartományokat, Galíciát és a magyar korona országait értette; a másik: a birodalom egységének és nagyhatalmi állásának megőrzése. Az első szempont megkívánja — fejtegette Szécsen — a széles körű autonómiával rendelkező tartománygyűlések újjászervezését; a második pedig, hogy ezek mellé a had-, kül-, pénz-, vám- és kereskedelemügy fölött rendelkező Reichsratot szervezzenek.⁴⁹

A császár és miniszterei felfigyeltek a terv felszíne alatt bujkáló dualisztikus mozzanatokra, de a tavasz óta halmozódó tapasztalatok, az őszi hónapokkal érkező nyugtalanító hírek nem engedték, hogy Ferenc József kitérjen a Monarchia közjogi újjászervezése elől. Sürgette ezt az átszervezést az is, hogy a császár októberben Varsóba készült,

⁴⁶*Szögyény-Marich*, III. 48—49.; *Szabad, Forradalom és kiegyezés...*, 35—36., 40—41.; *Hanák*, 1975. 24.; *Berzeviczy, Az abszolutizmus...*, III. 98—100.; *Kecskeméthy naplója*, 1909. 101—102.

⁴⁷*PN*, 1860. júl. 21.; *Szögyény-Marich*, III. 48—49.; *Redlich*, I/1. 510—514.; *Szabad, Forradalom és kiegyezés...*, 39—40.

⁴⁸*Berzeviczy, Az abszolutizmus...*, III. 107.

⁴⁹*Redlich*, II. 685—706.; *Hanák*, 1975. 25—28.; *Szabad, Forradalom és kiegyezés...*, 64—66.; *Szögyény-Marich*, III. 52—53.; *Wertheimer, Andrássy*, I. 151—152.

ahol a porosz régenssel és az orosz cárral kellett találkoznia. Szerette volna, ha konszolidált birodalmat tud maga mögött. Engedte hát, hogy Szécsen, Apponyi és Majláth Dessewffy Emillel kidolgozzák az októberi diploma alapelveit, melynek Dessewffy kölcsönözte az ünnepélyes *diploma* elnevezést, és tőle származott az a gondolat is, hogy jogalapként a *pragmatica sanctióra* hivatkozzon a birodalom új szerkezetét rögzítő, és az alkotmányosságot deklaráló okmány,⁵⁰ mellyel az ókonzervatívok felkínálták a császárnak és a birodalom népeinek, hogy a centralizált abszolútizmus ingatag rendszeréből az általuk egyengetett úton jussanak át a dualista mozzanatokra épített alkotmányosság biztosabbnak ígérkező révébe. A schönbrunni értekezlettől már töretlen volt az út az októberi diplomáig.

Ezekről a kulissza mögött zajló tárgyalásokról Deák keveset tudott. Annyit csupán, hogy az ókonzervatívok 1847-es alapról kísérlék meg újjászervezni a birodalmat. A tervük sikerében bízó ókonzervatívok diszkrétén készítették elő a változást, hogy ezáltal is fokozzák a döbbenetet, amelyből nem kevés lojalitást reméltek csiszolhatni. A diploma azonban csak Bécsben, Prágában és néhány más osztrák városban gyújtatott a polgárokkal fáklyatüzet. Magyarországon rideg elutasítás fogadta.

⁵⁰Wertheimer, Andrassy, I. 152—153.; Hanák, 1975. 25—28.; Szőgyény-Marich, III. 49—54.

DEÁK ÉS AZ OKTÓBERI DIPLOMA

A *Wiener Zeitung*ban 1860. október 21-én megjelent „állami alap-törvény” szövegével Desseffy Emil Bécsből rögvest Deákhhoz sietett, hogy kikérje a véleményét; még inkább, hogy megnyerje támogatását. Deák Eötvös és Kemény társaságában beszélt vele. Első olvasásra elhatárolta magát a diplomától, de megígérte, hogy az ellen „agitálni nem fog”.¹ Hasonló viselkedést javasolt a *Pesti Naplónak* is.² Deáknak a kortársak előtt is érthetetlen hallgatását történetírásunk többféleképpen értelmezi: a közvélemény alakulásának a várásától³ a konzervatívok kímélésén keresztül⁴ a taktikai manőverezésig⁵ szólnak a magyarázatok.

Egy bizonyos: Deák elveivel és céljaival nem volt összhangban a diploma. Fenntartásait nem titkolta Desseffy előtt.⁶ Aligha vélekedhetett másként az államiratról, mint Ferenc József: „Most valamelyes parlamentáris életünk lesz, de a hatalom az én kezemben marad, és az egész jól hozzáidomul majd az osztrák viszonyokhoz.”⁷

¹Vay, 318—319.; Papp, Kemény Zsigmond, II. 388.; Szabad, *Forradalom és kiegyezés...*, 83—85.; Kónyi, *Deák*, II. 492.; Szögyény-Marich, III. 58—59.; Ferenczi, *Deák*, II. 247—247.

²Kónyi, *Deák*, II. 507—509.; Beksics, Kemény, 218., 227.; Berzeviczy, *Az abszolutizmus...*, III. 138—139.; Szabad, *Forradalom és kiegyezés...*, 85.; Ferenczi, *Deák*, II. 247—248.

³Beksics, Kemény, 206.

⁴Lónyay, 1860. okt. 23. MTA Kt., MS 5306/2.; Kónyi, *Deák*, II. 508.

⁵Szabad, *Forradalom és kiegyezés...*, 85.

⁶Ferenczi, *Deák*, II. 245., 247—248.; Szabad, *Forradalom és kiegyezés...*, 83—85.; Beksics, Kemény, 206.

⁷Ferenc József levelét idézi: Hanák, 1975. 31—32.; lásd még: Szabad, *Forradalom és kiegyezés...*, 79.; Erdélyi levelezése, II. 262.; Boross, *Mi a teendőnk?* 9.; Kecskeméthy, *Vázlatok*, 10—12.

A „közvéleménynek az övénél radikálisabb hangjaira”⁸ nemigen kellett várnia, mert 1860 őszén nyilvánvaló volt, hogy a magyar társadalom jelentős része nemcsak az 1847-es alkotmányosságot is csorbító tervezetet utasítja el, hanem még az 1848-as áprilisi törvényeket sem mindenben tekinti kielégítő megoldásnak. 1860 októberére körvonalazott program nélkül is mindenki előtt nyilvánvaló volt, hogy Deák a jog- és történelmi folytonosságot magában foglaló 1848-as áprilisi törvényeket tekinti az államjogi rendezés alapidokumentumának éppúgy, mint a magyarországi polgári berendezkedés kiindulópontjának. Ennek a meggyőződésnek mindenben ellene mondott az októberi diploma, mely formailag sem felelt meg a magyar alkotmányosság követelményeinek.

Az *uralkodói kegyként* „állandó és vissza nem vonható állami alaptörvényül” *adományozott diploma* a *pragmatica sancti*óából eredeztetett „osztrák birodalom alkotó részeinek oszthatatlansága s elválhatatlansága” elvére épült. Olyan „állami szerkezet... és jogállapot...” megteremtése volt a célja, mely az egyes részek „szilárd kapcsolata” mellett kifejezésre juttatja a „különböző országok és tartományok... történelmi jogtudatának, létező különféleségeinek” tényét is.

A hangsúly a „szilárd kapcsolat” és elválhatatlan egység deklarálása mellett az uralkodói teljhatalom lehetséges megőrzésére helyeződött, amit meggyőzően bizonyít az a tény, hogy a diploma nem szabályozta a törvényhozó és végrehajtó hatalom viszonyát, mellőzte a miniszteri felelősség említését, de birtokviszonyos szerkezettel kötötte a minisztereket a császár személyéhez, Magyarországon pedig az 1848 előtti kormányserveket állította vissza, amelyek nem voltak felelősek a törvényhozó testületnek, alkalmazottaikban és intézkedéseikben egyaránt az uralkodótól függtek. A végrehajtás felső fórumain tehát a diploma csorbíthatatlanul hagyta az abszolutizmust. A törvényhozást pedig két, illetve három szférára osztotta. Megkülönböztetett közös vagy birodalmi ügyeket, a kormányservek átszervezésével és a régiek életrehívásával párhuzamosan örökös tartományi és magyarországi, valamint szűk térre korlátozott tartományi ügyeket. Minden szinten említetlenül hagyta azonban a képviselői immunitás kérdését.

⁸Szabad, *Forradalom és kiegyezés...*, 85.

A diploma megalkotói szerint a — működési szabályzatában az uralkodó jóváhagyásától függő — *száz tagú teljes birodalmi tanács* — inkább tanácsadó, mint parlamentáris testület — az ország és tartományok terjedelme és népessége mellett, azok „megadóztatásának arányában” állt volna össze, mely utóbbi szempont előrevetítette a magyar koronartartományok hátrányos képviseletét.

Az így életrehívott teljes birodalmi tanács törvényalkotási „közreműködése” kiterjedt a közösnek nyilvánított ügyekre, mint az „ércpénz- és hitelügy, vám- és kereskedelmi ügyek,... a jegybank..., a posta-, távirda- és vasút-ügyek,... nem különben a katonáskodási kötelezettségnek módját, mivoltát és rendjét illető törvényes intézkedésekre”. Ennek a testületnek a *beleegyezésétől* függött volna az „újabb adók és illetékek tételeinek fölebbemelése,... a só árának nagyobbítása,... újabb államkölcsonök fölvétele,... a meglévők... átváltoztatása, ... az állami ingatlan vagyron eladása, átváltoztatása vagy terhelése”; de „az állami kiadások költségvetésének vizsgálatát és megállapítását,... az állami vizsgálati kimutatást és évi pénzügyi kezelés végeredményének vizsgálatát” már nem tette függővé a testület beleegyezésétől, csak *közreműködési jogkörétől*. Említetlenül hagyta a diploma az uralkodói jogként kezelt kül- és hadügyet, csupán a „főhadparancsnokságot” szervezte *hadügyminisztériummá*, melynek ideiglenes vezetését Degenfeld Schomburg grófra bízta, és felmentette Benedek tábornokot magyarországi katonai és polgári pozícióiból. A már korábban is működő *pénz- és külügyminisztérium* mellé tervbe vette a birodalom „nemzetgazdászati és kereskedelmi” ügyeinek intézése céljából a *kereskedelmi minisztérium* felállítását.

Felmentette Thun grófot a vallás- és közoktatási, Nádasdyt az igazságügyi, Thierry bárót a rendőriügyi miniszteri tisztségéből, a „belügyi, igazságügyi és vallásügyi minisztériumok” birodalmi jogkörét felszámolta, és helyükbe *az örökös tartományokra kiterjedő hatáskörrel* kinevezte Lasser lovagot *igazságügy-miniszterré*; megszervezte *örökös tartományi hatáskörrel az államminisztériumot*, melynek élére Golu-chowskit nevezte ki, akire az örökös tartományok „politikai közigazgatási ügyeinek legfőbb vezetését” — a belügy mellett a vallás- és közoktatás államigazgatási feladatait — bízta. Tervbe vette a „közoktatási tanács” megszervezését, amely testület mind a minisztertanácsnak,

mind pedig mindenféle „közigazgatási hatóságnak... segédkezet nyújtott” volna a közoktatási ügyek intézésében.

A magyar koronatarományokban mindezeket a feladatokat a *magyar és erdélyi kancelláriára* testálta, de első lépésben csak a *magyar kancellárt* nevezte ki báró Vay Miklós személyében, aki a *minisztertanácsnak is tagja lett*, ahová *tárca nélküli magyar miniszterré* neveztetett Szécsen Antal gróf. Erdély, Horvátország, a szerb vajdaság és temesi bánság közjogi viszonyát függőben hagyta, de gróf Rechberg miniszterelnök közbejöttével megbízta az erdélyi kancellárt, hogy alkalmas férfiak részvételével készítsenek javaslatot az erdélyi képviseltről; Alexander Mensdorff-Puilly altábornagyot, mint császári biztost pedig, hogy a szerb vajdaság és temesi bánság közjogi kérdésének rendezéséről terjesszen javaslatot a császár elé. Horvátország közjogának rendezését a magyar és horvát országgyűlések kölcsönös egyezkedésére bízta, de megszervezte az államminisztérium „horvát-tórtországi” osztályát, ugyanakkor megbízta az 1860. június 19-én kinevezett Josip Šokčević báró horvát bánt, hogy terjesszen elő javaslatot a horvát képvisel megismeréséről.

Az egyes ország-, illetve tartománygyűlések törvényhozói hatáskörében — „közreműködési joggal — csak a szorosán vett *belügyet*, a *vallás-, közoktatás-,* valamint az *igazságügyet* hagyta meg. Külön hangsúlyozta a magyar országgyűlés önállóságát, de az uralkodó jogának tartotta fenn, hogy az „örökös tartományok említett ügyeit a magyarok nélkül tanácskozó szűkebb birodalmi tanács hatáskörébe utalja, mivel *azok eddig is közösen intézték ezen ügyeiket*. Ezzel tulajdonképpen megfosztotta a tartománygyűléseket minden lényeges joguktól, mindössze a legszűkebb territoriális hatáskört hagyta birtokukban, melyekkel legfeljebb tartományi létük fennmaradásáról, annak anyagi finanszírozásáról gondoskodhattak, és szabadon írhattak fel a császárhoz saját ügyükben kérvényeket, javaslatokat, az „illető tartomány viszonyaira” vonatkozó „előterjesztéseket”.

Amíg a végrehajtás felső fórumain a teljes abszolutizmust, ezáltal az alig csorbított központosítást; addig a törvényhozás bel-, vallás-, közoktatás és igazságszolgáltatással összefüggő kérdéseiben a dualizmust juttatta érvényre a diploma. Ez a dualizmus érvényesült a törvény előtti egyenlőség elvére épített, a közigazgatástól elválasztott igazságszolgáltatás területén is, melynek legfelsőbb fóruma Magyarországon

az országbíró elnöklete alatt *Pesten* működő királyi *Curia* lett, mely intézmény minisztertanácsi képviseletét a magyar kancellárra bízta. A Lajtán túli területek számára „két fokozatra szorított” fellebbezési lehetőséggel *Bécsben* állított fel egy „semmisítő törvényszéket”, amelynek elnöke ugyancsak képviseletet nyert a minisztertanácsban.

Kimondta a diploma a törvény előtti egyenlőség, a szabad vallásgyakorlat, a születés- és osztálykülönbségtől független hivatalképesség, a közös teherviselés, az általános és egyenlő hadkötelezettség elvét, az úri szolgálatok és robotok megszüntetését, és a belső vámvonal eltörlését. Visszahelyezte jogaiba a magyar nyelvet, elismerte az 1848-as törvények közül a VIII., IX., X. és XIII. törvénycikket, de hatályon kívül helyezte a többieket, illetve elrendelte „megrostálásukat”. Nem szólt a sajtószabadságról, a gyülekezési és szólásszabadságról, bár ezekre vonatkozóan Magyarországon az országbíró elnökletével megtartandó értekezletet ruházta fel ideiglenes jogszabályok alkotásával. Életrehívta a helytartótanácsot, a vármegyét, és elrendelte, hogy az államminiszter terjesszen elő javaslatot a községi rendtartásokra, jószágtestületekre, a kerületek és járások öngazgatására vonatkozóan.⁹

Ennek a *centralizmus és abszolutizmus hadállásaiból a törvényhozás terén bátortalanul a dualizmus irányában mozduló*, az alkotmányosságnak némi teret engedő államiratnak¹⁰ magyar szempontú, liberális bírálata a későbbiekben Deák a következőképpen fogalmazta meg: a diploma „meg akarja végképp fosztani... Magyarországot azon ősi alkotmányos jogától, hogy a közadónak és katonaállításnak minden kérdéseit, egész terjedelmükben, saját országgyűlésén határozhassa el; ... pénz- és hitelügy, hadügy, vám és kereskedelem, ezen leglényegesebb kérdései a nemzet politikai életének, egy közös birodalmi tanács alá rendeltetnek, hol azok fölött Magyarországra nézve is egy, többségében idegen hatalom, nem magyar szempontból, nem magyar érdekek szerint intézkednek. És a közigazgatás terén is függővé teszi ezen diploma

⁹A diploma szövege: *PN*, 1860. okt. 21., 23.; *Kónyi, Deák*, II. 492—504.; *Kecskeméthy, Vázlatok*, 8—10., 13—17., és 20—21.; *Országgyűlési zsebkönyv*, I. 108—128. Németül: *Szögyény-Marich*, III. 212—215.; *Redlich*, i.h.

¹⁰Értékelése: *PN*, 1860. okt. 25., 28., 30., nov. 3.; *Berzeviczy, Az abszolutizmus*, III. 137—138.; *Szabad, Forradalom és kiegyezés...*, 75., 77—79.; *Hanák*, 1975. 28—35.; *Redlich*, I/1. 82—83.; *Eisenmann*, 15., 20.; *Somogyi, Abszolutizmus és...* 121—125.

Magyarország kormányzatát az osztrák kormányzattól, oly kormányzattól, mely nem is felelős, de ha felelős volna is, nem felelne Magyarországnak, hanem a birodalmi tanácsnak, hol a mi érdekeink, midőn azok az ő érdekeiktől eltérnek, a többségnél aligha elegendő biztosítékot találnának.”¹¹

A liberalizmusnak ezen érvei mögött nemcsak annak a hangsúlyozása húzódik meg, hogy a jogfolytonosságra hivatkozó diploma mellőz olyan Magyarország számára alapvető közjogi törvényeket, mint az 1715. évi 3., az 1723. évi 3., az 1741. évi 8. és az 1790. évi 10. törvénycikkek, tehát a 47-es alapot sem állítja vissza, hanem annak a felismerése és hangsúlyozása is, hogy a diploma nem rendezi az uralkodás és kormányzás jogkörét, a végrehajtó és törvényhozó hatalom viszonyát, nem biztosítja a minisztérium parlamenti felelősségét, nyitva hagyja ezáltal az uralkodó számára az abszolutizmus gyakorlásának bármikori lehetőségét; jelentős kérdésekben összekapcsolja a magyar és osztrák végrehajtó hatalom gyakorlásának jogkörét; kiszolgáltatja a magyar érdekeket sohasem méltányoló centralista hatalmi apparátusnak az ország törvényhozási jogköréből azokat a területeket is, melyeknek a birtokában a nemzet saját gazdasági fejlődésére befolyást gyakorolhat.

Nem véletlenül hangsúlyozta Deák, hogy „ha ezen eszme tettelesen életbe lépne, Magyarország nem lenne többé önálló sem törvényhozásában, sem kormányzatában, hanem legfontosabb érdekeire nézve alatta állana az osztrák birodalom közös törvényhozásának s kormányzatának; egyszóval, csak névre volna Magyarország, tetteleg pedig osztrák provincia”.¹²

Az idézettekén kívül bizonyára volt még Deáknak más kifogása is a diploma ellen. Homályos fogalmazása számos ponton lehetővé tette a többféle értelmezést, rendi intézményeket hívott életre, rendi szellemiséget ötvözött liberális elvekkel. Ezek a viszály ezerféle lehetőségét ígérték azon túl, hogy ez a centralizmus és dualizmus között ingadozó „államjogi zagyvalék” nem zárta ki határozottan a föderalizmus lehetőségét sem. Az államirat negatívumai közé sorolhatta, hogy az az ökonzervatívokat juttatta olyan politikai és közigazgatási funkciókhoz,

¹¹Kónyi, *Deák*, III. 37.

¹²*U.o.*

melyek már az 1840-es években is idejétmúltak, társadalmi visszatetszést keltők voltak.

Deák megítélése szerint a diploma nemcsak törvénysértő volt, hanem önellentmondásai miatt megvalósíthatatlan is; bízott abban, hogy ezek az ellentmondások a végrehajtás során önmaguk semmisítik meg az államiratot. Ugyanakkor azt is látnia kellett, hogy a diploma, minden negatívuma ellenére, az első határozott eltávolodás volt a neoabszolutizmus 12 éve megmerevedett rendszerétől, és néhány vonatkozásban új helyzetet teremtett. Megbontotta „a szigorú, németesítő centralizációt”; a birodalomban és Magyarországon „legális fórumot teremtett a politikai szerveződés, a közéleti nyilvánosság és a közvélemény szabadabb formálása számára”; és „a Reichsrat... adó- és kölcsönügyletek jóváhagyási és ellenőrzési jogánál fogva érzékeny ponton szoríthatta meg a kormányt”, amivel rést ütött az abszolutizmuson.¹³ Nem tiltotta meg, hogy az összehívandó magyar országgyűlés az 1848-ban függőben maradt nemzetiségi, beligazgatási és igazságszolgáltatási kérdéseket a liberalizmus szellemében oldja meg. Lehetővé tette olyan politikai fórumok legális működését, mint a törvényhatóságok, a vármegyék és az országgyűlés. Nemcsak az államigazgatásban lazította fel a neoabszolutizmus merevségét, hanem a dualizmus felé tett lépéseivel a birodalom két felének közjogi viszonyát is a *pragmatica* sanctióra alapozta, amit kiindulási pontnak a reformkor liberálisai is elfogadtak, és 1848-ban törvényben rögzítettek. Deák arra elegendőnek ítélhette a diplomát, hogy az általa megteremtett legális politikai fórumokon nyílt diskusszió alakuljon ki, és a magyar alkotmányossághoz igazodó párbeszéd kezdődhessen a nemzet és az uralkodó között, melynek során, ha megoldás nem is születik, a nemzetközi közvélemény előtt tisztázódhatnak az álláspontok. Az országgyűlést pedig mindenkor és mindenképpen alkalmasabb fórumnak vélte, hogy az uralkodói elképzelésekre válaszoljon, azzal kapcsolatos fenntartásait kifejtse, mintsem magánemberként alkosson perdöntő véleményt. Volt annyira monarchista, hogy az átalakulást ne bízza népmozgalomra, és annyira az alkotmányosság híve, hogy a véleményalkotás jogát ne önmagának, hanem a törvényhozó testületnek tartsa fenn. Ezért is nyilatkozhatott

¹³Hanák, 1975. 32. Hanák részletesen foglalkozik az októberi diploma kapcsán a történések nézetkülönbségeivel.

úgy Lónyay előtt, hogy „az eddigi eredményeket kompromittálni nem szeretné, és olyan alapnak veszi azt, amelyből jó fejlődhetik”.¹⁴

Hallgatásának taktikai okai is többfélék lehettek. Az általa vallott közjogi nézetek az adott politikai szituációban kockáztatták volna a saját és a köréje csoportosulók népszerűségét, visszhangra is alig találtak volna. Hallgatásával viszont semmit nem kockáztatott, miközben elbizonytalanította a konzervatívokat, megingatta hitükben és reményeikben őket, nyitva hagyott a fejlemények előtt minden lehetőséget, de korántsem támogatta az októberi diplomát végső megoldásnak szánó konzervatívok törekvéseit. Ezt az októberi férfiak hamar felismerték, és kárhoztatták is Deák sem némaságnak, sem közönynek nem nevezhető hallgatását. Október 24-én Apponyi már a következőket írta Bécsbe: „fájdalom, hogy Deák... semmit sem akar tenni a jó ügy támogatására, ha pedig nyilatkozik, csak árt”.¹⁵

Megfontolás tárgyát képezhette Deáknál az is, hogy a konzervatívokkal, és nem a liberálisokkal tárgyalt a császár. Ha ebben a helyzetben a liberálisok hirdetnek programot, könnyen a mellőzöttségük miatti félelemérzettel magyarázhatják fellépésüket, amivel önmaguk esélyeit rontják. Abban bizonyos volt, hogy a császár sürgősségi helyzetben megkeresi őket: amíg erre a körülmények nem kényszerítik, addig ők hiába kínálkoznak. Hallgatásukkal az udvar zavarát is növelhetik; az országos tiltakozás egyhangúságát sem törik meg, míg nyilatkozatukkal saját kártyájukat tárják fel; leszűkítik a tájékoztató és kibontakozási lehetőségeket. Elkötelezik magukat egyetlen program mellett, amivel az országos politikai közhangulatot is megbontják, esetleg éppen a konzervatívok kezére játszanak. Elképzelhető az is, hogy a már amúgy is „túlhevült” társadalmi feszültséget sem óhajtotta tovább fokozni kifogásait megfogalmazó nyilatkozatával.

Gondolhatott Deák arra is, hogy ha a válság nyomán kialakult szituáció csak arra lesz jó, hogy az ország szorosán vett belügyeinek a diploma által is körvonalazott területein hajthatják végre az 1848-ban megkezdett liberalizálódást, akkor is ők zárják nyereséggel a küzdelmet, mert a polgári viszonyok térhódításával, a polgári szabadságjogok

¹⁴Lónyay, 1860. okt. 23. *MTA Kt., MS 5306/2.*; *Kónyi, Deák*, II. 508.

¹⁵Apponyi *Vay Miklósnak*, 1860. okt. 24., *Vay*, 319. Deák elleni panaszát Eötvösre is vonatkoztatta.

megerősítésével és kiszélesítésével, a nemzetiségi viszonyok ekkor még remélt konszolidálásával olyan erőtartalékokat halmozhatnak fel, amelyeknek a birtokában könnyebben és sikeresebben vehetik majd fel a küzdelmet a közjogi kérdések rendezéséért.

Deák ilyen jellegű gondolatait nemigen rejtette véka alá. Amikor Dessewffy meglátogatta őt a *Wiener Zeitung* példányaival, Kemény és Eötvös is végighallgatta véleménycseréjüket.¹⁶ Kemény még ugyanazon a napon levelet írt Falknak, melyben a *Pesti Napló* programjával és állásfoglalásával kapcsolatban az alábbiakat kötötte a neves publicista lelkére: „1. Az 1848-iki törvények legalitását óvatosan, de mindig előtérre hozni, nem a közjogi formákért (m. miniszterium), vagy legalább nem annyira azokért, mint a demokratikus eszmékért. 2. A Magyarországon lakó nemzetiségeknek rokonszenvét megnyerni, még előítéleteiknek is kedvezne. Mindentől idegenkedni, mi hasonlít azon eljáráshoz, melyet irányunkban a németek elkövettek, azt hívnék, hogy nyelvök ránk erőszakolásával kulturális missiót teljesítenek. 3. Kitelhetőleg hatni arra, hogy az ausztriai liberalizmus a német egység felé irányuljon. Az 1-ső pont által a karok és rendek elméletét kell depopularisálni; a 2-dik pont által a nemzetiségi politikával összeüt-közést kell kikerülni, mert különben a legitimisták zászlói alá kény-szerűlhethünk. A 3-dik pont a personal uniohoz vezet és Magyarország közjogát a folytonos krízisek alól kiemeli.”¹⁷

Anélkül, hogy Kemény munkájának a jelentőségét és önállóságát csorbítani akarnám, úgy hiszem, nem állítok valótlant, ha feltételezem, hogy a *Pesti Napló* Falk számára körvonalazott programja és publicisztikai irányvonala, Deák és Kemény egyetértésével, Deák instrukciói szerint fogalmazódott. Ha korábban egy már elkészült cikk közlését is

¹⁶Dessewffy Szécsennek, 1860. okt. 22. *MOL*, P. 90. 3. cs. Ap. 5/d. A levéllel részletesen foglalkozik *Szabad, Forradalom és kiegyezés...*, 84. Szabad György fontosnak tartja a levél azon utalását, hogy Dessewffy „ez ideig zavartalanul” nem tárgyalhatott Deákkal. Elképzelhető, hogy Deák zavarba akarta hozni az ókonzervatívokat, de ha Apponyi október 24-én dátumozott levelére gondolunk, aligha várható sok vizsgálatot Dessewffy a „zavartalan” beszélgetéstől, bár elvbarátai előtt nem titkolta Deák, hogy a diplomából „jó fejlődhetik”. *Lónyay*, 1860. okt. 3., *Kónyi, Deák*, II. 508.

¹⁷Kemény Falknak, 1860. okt. 21. *OSzK Kt. Lt.* Idézi: *Papp, Kemény Zsigmond*, II. 391—392.; *Beksics, Kemény*, 228—229. A levelet Papp és Beksics nyomán datáltam én is okt. 21-én írottak.

függővé tette Kemény Deák véleményétől, az októberi diploma megjelenésével sorsdöntővé emelkedett politikai szituációban nemigen hagyatkozott önmagára. Kemény levele arról tanúskodik, hogy az adott pillanatban Deák éppen a közjogi kérdések feszegetését óhajtotta mellőzni, és 1848-nak a társadalompolitikai tendenciáira helyezte a hangsúlyt. A közjogi kérdésre a mérsékelt liberálisok annyiban koncentráltak, amennyiben annak alakulását a német kérdés függvényeként kezelték 1860-ban is. Erre Falk már említett cikke éppúgy bizonyíték, mint Kemény zürichi utazása és Eötvösnek a német kérdéssel kapcsolatos közjogi fejtegetései.¹⁸

Az adott körülmények között azonban a hallgatás nem tarthatott sokáig. A diploma ellen szerte az országban elharapódzó tüntetések, Pesten 400 kivilágított ablaknak a bezúzása, a tiltakozó megmozdulások során szerzett sebesülések, melyek közül halálos is volt,¹⁹ arra kényszerítették a *Pesti Napló* főszerkesztőjét, hogy felhagyjon a hallgatással. Először Királyi Pál mentegette a lap némaságát, majd október 25-én Kemény Zsigmond szólalt meg, és a 48-as alapot állította a diploma törekvéseivel szembe.²⁰

Kemény cikkei kihívták a konzervatív *Pesti Hírnök* támadását, személyesen Zsedényi Ede indulatát, aki az országgyűlés összehívása helyett a megyék szervezését szorgalmazta, becsmérelte a követutasítások nélküli országgyűlés várható hazafiságát, és a *Pesti Napló*hoz címzett nyílt levelében, november 23-án azt állította, hogy „a felelős magyar minisztérium maga is nem tartotta meg az 1848-diki törvényeket”.²¹

¹⁸Kemény zürichi utazása: Papp, Kemény Zsigmond, II. 305., 334. Lásd még: Eötvösnek a röpiratait és Sötér, Eötvös, 247—254. Fenyő, Magyarország, 46—73.; Antall, Eötvös, 1099—1130.; Ferenczi, Deák, II. 240—242.; Szabad, Eötvös, i.h.

¹⁹A diploma fogadtatásáról: Beksics, Kemény, 222—227.; Beksics, Ferenc József, 557—560.; Berzeviczy, Az abszolutizmus..., III. 135—139.; Ferenczi, Deák, II. 244—249.; Hanák, kézirat, 47—56.; Kecskeméthy, Vázlatok, 27—62.; Kossuth, Irataim, III. 158—160., 191—197.; Lukács, Magyar függetlenségi... mozgalmak..., 247—262.; Kónyi, Deák, II. 507—512.; Szőgyény-Marich, III. 62—64.; Papp, Kemény Zsigmond, II. 388—395.; Szabad, Forradalom és kiegyezés..., 80—88., 94—110., 133—134.

²⁰PN, 1860. okt. 25., 26.; Beksics, Kemény, 218, 227—229.; Papp, Kemény Zsigmond, II. 309—305.; Ferenczi, Deák, II. 248.

²¹PN, 1860. nov. 23.; Kónyi, Deák, II. 512—513.; Szabad: Forradalom és kiegyezés..., 111—112.

Ezzel betelt a pohár. A lap következő számában Deák *Nyilatkozatot* tett közzé — vele együtt Eötvös is —, amelyben határozottan visszautasította Zsedényi vádjait, mert — ahogy fogalmazta — a „vád ellenében hallgatni vagy a vádnak elismerése volna, vagy pedig gyávaság”. Egyértelműen leszögezte: „az 1848-dik évi törvényeket nem a felelős magyar minisztérium rontotta meg...” Zsedényi „tudhatja, hogy mi azon törvények fentartásáért — ármány és erőszak ellen — mindaddig küzdöttünk, míg állásunkat lehetetlenné nem tették oly események, melyeket egész meztelenségükben föltárni még most nem lehet...”²²

Magánjellegű ugyan ez a nyilatkozat, saját személyének és eljárásának a törvényességét hangsúlyozta Deák, de kettős értelemben fogalmazott: egyrészt a minisztérium egészével — alakulásától felbomlásáig — közösséget vállalt; másrészt ő az igazságügyi tárcát birtokolta, kötelessége volt a törvényességre ügyelni. *Nyilatkozatából* természetesen következik az is, hogy amennyiben a 48-as minisztérium eljárása törvényes volt, attól eltérni törvénytelen. Egyértelmű tehát, hogy az ő számára nincs más út, mint az 1848-as minisztérium törvényes eljárásával, és az azt létrehozó törvényekkel való azonosulás.

A Zsedényi vádjait visszautasító *Nyilatkozatot* megelőzően is hitet tett már Deák 1848 mellett. A bécsi *Fortschritt* konzervatív ösztönzésre megkísérelte, hogy éket verjen a magyar liberálisok közé. Azt állította, hogy a *Pesti Napló*, Eötvös és a 48-as tábor, valamint Deák között meghasonlás történt. Deák az állítást cáfolta, és kijelentette, hogy ő is „az 1848-iki törvényeket tekinti alkotmányos életünk... jogszerű alapjának”.²³

Kemény, majd Deák megszólalásával módosultak a politikai arcvonalak. Az ókonzervatívok októberi, és a közjogi radikálisok²⁴ emigrációtól ösztönzött törekvéseihez, melyek egyelőre csak szóbeszédben, az emigráció terveiben nyertek megfogalmazást, felzárkózott a legális 48-asok tábora, élükön Deákkal. Ez azonban korántsem jelentette azt, hogy Deák aktívan színre lépett. Tartotta magát ahhoz a taktikai

²²PN, 1860. nov. 24.; *Kónyi, Deák*, II. 513—514.; *Szögyény-Marich*, III. 230—231.

²³PN, 1860. nov. 22., 24., *Szabad, Forradalom és kiegyezés...*, 111.

²⁴A következőkben gyakran használom ezt a fogalmat, összefogva ezzel mindazokat, akik a határozati párt különböző ármányait alkották. Tisztában vagyok azzal, hogy Teleki,

elgondoláshoz, amivel Eötvösnek és Trefortnak a programot sürgető ingerültségét szerelte le: „Ausztriában — mondotta — minden a körülményektől függ. Mihelyt a körülmények úgy kívánják, ha nem kérünk, ha nem közeledünk is, adni fognak vagy legalább ígérni; ha a körülmények, bár látszólag is, rájuk nézve jóra fordulnak, akkor, ha kérünk, még kevesebbet adnak, illetőleg semmit. Majd a konzervatíveket is lehordják, ha az adás vagy ígérés ideje és szüksége nincs jelen; ha pedig jelen van, akkor felkeresnek bennünket is.”²⁵

Deáknak hamarosan igaza lett. Az októberi diplomát ugyan a legkülönbözőbb módon és a legkülönbözőbb politikai reagálással fogadták a birodalom népei, de a várt hatás elmaradt. Legalábbis Magyarországon; félszáznyi ókonzervatívon kívül senki nem örvendett. Pesten tüntettek ellene, a diploma feletti öröm miatt kivilágított ablakokat a diákok bevették. Másként viszonyultak az államirathoz Erdélyben. A szászok hajdani territoriális jogaik visszaállítását remélték tőle, az erdélyi román értelmiség pedig nemzeti jogai elismerésében reménykedett.²⁶ Remény ébredt a szerb vajdaság politikusaiban is, bízva territoriális különállásuk megőrzésében. Erre mind Erdélyben, mind a Vajdaságban, de Habsburg-Ausztria örökös tartományaiban, például a cseheknél, lengyeleknél, a birodalom egyéb szláv népeinél is okot adott a diploma elvi bevezetője, amelyik a tartományok „individualitását” hangsúlyozta, a Landtagok jelentőségét emelte ki, és a Landtagok által delegált Reichsrat-képviselők útján ígéri a birodalmi

Böszörményi, Madách, Szilágyi Virgil, Kállay Ödön, Madarász József, Tisza, Ghyczy, Podmaniczky, és a név szerint most említetlenül hagyott közjogi radikálisok a legkülönbözőbb nézeteket vallották a nemzetiségi és társadalompolitikai kérdéseket illetően, jelentős különbségek voltak közöttük közjogi téren is, de egységbe fogta őket 1861-ben az emigráció céljaihoz való kötődés, a 48-as közjogi vívmányok csorbítása elleni tiltakozás. Annak ellenére, hogy már 1861-ben súlyos konfliktusok differenciálták a tábor, 1861 után sem különülnek el határozottan egymástól, sőt még 1865-ben sem. Határozott szakítás majd 1866/67-ben következik be a balközép és szélsőbal között, ami már nemcsak közjogi, hanem nemzetiségi és társadalompolitikai okokkal is összefügg. E dolgozat időkeretei között azonban a Deák vezette táborról való elkülönülésüket mint egységes tábor őrzik, és ez az elkülönülés mindvégig közjogi indítatású. Ezért szükségtelennek érzem minduntalan kitémi a táborok egységét lazító nézetkülönbségekre.

²⁵Falk, *Kor és...*, 68. Lásd még: *Kecskeméthy, Vázlatok*, 130.

²⁶Szász Zoltán: *Erdély Világostól a kiegyezésig* (kézirat), 90—100. Ezúton és itt is szeretném megköszönni Szász Zoltán szívességét, amiért kéziratát rendelkezésemre bocsátotta.

törvényhozás megoldását. A Vajdaság, Horvátország, Erdély esetében azonban nem zárja ki az összehívandó magyar országgyűléssel való megegyezés lehetőségét, tehát a magyar királyság teljes egységének a helyreállítását sem. A tartományi jogok biztosítása különösen a lengyelek és csehek rokonszenvét váltotta ki a diploma iránt. Nem véletlenül üdvözölte Palacký ujjongva a diplomát, s azt állította róla, hogy az megosztja a törvényhozó hatalmat az uralkodó és a nép között.²⁷

A cseheknél, lengyeleknél és itt-ott a németeknél megnyilvánuló örömben azonban ürem is vegyült. A liberális osztrák sajtó egy része példátlanul merész tiltakozással fogadta: kevesellte a diplomában az alkotmányosságot. Szó sincs ugyanis a diplomában nyugat-európai típusú képviseleti alkotmányról. Ferenc Józseftől még 1860 októberében sem idegenebb semmi, mint uralkodói jogait csorbítani engedni egy többségi parlamenti határozat által. Külpolitikában, katonaiállásban, hadseregben, a birodalom gazdasági közösségének a fenntartásában tűrhetetlenül, ellenőrizhetetlenül és korlátlanul óhajtja érvényesíteni istentől eredeztetett hatalmát. Az abszolutizmusból és a centralizmusból mindössze annyit számolt fel, amennyiben azt — annak idején — önmaga bővítette. Amit örökölt őseitől, az uralkodásban elődeitől, abból egy jottányit sem engedett az októberi diplomában.²⁸

Bármiként is ítélték meg a diplomát a kortárs politikusok és a birodalom etnikumai, a megalkotói által remélt legfontosabb célt: Magyarország megbékítését nem sikerült elérni vele. Magyarországon az 1860-as tavaszi-nyári ellenállásnál is radikálisabb tiltakozás bontakozott ki. Mindezek következtében a birodalmon kívüli visszhang is kedvezőtlenül alakult. Bécs az 1859-es katonai vereség mellé elkönnyvelhette a politikai vereséget. Az ellenállás oly döbbenetes erővel és gyorsasággal bontakozott ki, hogy a császár is elbizonytalanodott. A sikertelenség miatt egymással is meghasonlott kormányférfiak tehetetlenségét látván — részben a magyar ókonzervatívok, még inkább a bécsi centralisták és nagytőkések ösztönzésére — újabb minisztercserét határozott el. Menesztette Goluchowskit, és december 13-án kinevezte államminiszterének Schmerlinget, aki 1851-ben liberális elvei miatt fordított hátat a Schwarzenberg-kabinetnek. Az ő kinevezését örömmel

²⁷Palacký.

²⁸Az októberi diploma legújabb értékelése: *Somogyi, Abszolutizmus és...*, 121—127.

fogadta az osztrák-német polgárság. Az alkotmányosság kiszélesítését remélték tőle.²⁹ Nemcsak szívesen fogadták, a kormányba vezető útját is egyengették a magyar ókonzervatívok.³⁰ Bizalmat keltett személye a magyar liberálisok körében is. Falk Miksa „közismert alkotmányos elvei” miatt kívánta „őszinte örömmel” a kormányba, majd kinevezése és programjának meghirdetése után annak örült, hogy „egy bécsi miniszter nézetei irányában tetszést és helyeslést” nyilváníthat.³¹

Ferenc József mintha ismét engedményekre készülne, az alkotmányos reményeket ébresztő személycsere után Bécsbe kérette Deákot és Eötvöst,³² majd megkegyelmezett Teleki Lászlónak.³³ A mérsékelt közjogi liberálisok³⁴ reményét ezek a lépések, különösen Deák és

²⁹Kecskeméthy, *Vázlatok*, 104—105.; *Szabad, Forradalom és kiegyezés...*, 220.; *Szögyény-Marich*, III. 66—67.; *Redlich*, I/1. 701—703. *Berzeviczy, Az abszolútizmus...*, III. 160.

³⁰Vay, 350—351., 367—368.; *Ludassy*, 110—111.; *Berzeviczy, Az abszolútizmus...*, III. 157—160.; *Szögyény-Marich*, III. 64—65.; *Redlich*, I/1. 688—689., I/2. 205.; *Hanák, kézirat*, 72.; *Wertheimer, Andrassy*, I. 167—170.

³¹PN, 1860. dec. 8. és dec. 25. Falk és Schmerling kapcsolatára: *Falk, Kor és...*, 67., 165., 170., 173—174. Lásd még: *Kónyi, Deák*, II. 521.

³²*Kónyi, Deák*, II. 526—528.; *PN*, 1860. dec. 31.; *Vay*, 346.; *Berzeviczy, Az abszolútizmus...*, III. 161.

³³*Szögyény-Marich*, III. 68—70.; *Szabad, Forradalom és kiegyezés...*, 207—210.; *Teleki válogatott munkái*, II. 209—212., 218—222.; *Vay*, 312.; *Berzeviczy, Az abszolútizmus...*, III. 165—167.; *Kossuth, Irataim*, III. 257—287., 295—296.; *Tanárky*, 215—216.; *Boross, Mi a teendőnk?*, 50—54.; *Horváth Zoltán, Teleki*, I. 448—449., II. 341—358.; *PN*, 1860. dec. 23., 27., 28., 30.; Legújabbban: *Szabad, Teleki*, 18—20.

³⁴A mérsékelt közjogi liberálisok fogalmát — mint a közjogi radikálisokét — ugyancsak differenciálatlanul használom mindazokra, akik elfogadták az uralkodóval való közjogi megegyezést még az 1848-as törvények módosítása árán is, de az abszolútizmus lehetséges felszámolását elengedhetetlennek tartották, ezért határozottan elkülönültek az ókonzervatívoktól, de legalább ilyen határozottan a közjogi radikálisok forradalom- és külföldi segítségvárásától is. Mint a közjogi radikálisok, a mérsékelt közjogi liberálisok is csak a közjogi kérdésben vallott állásfoglalásuk alapján sorolhatók egy táborba. Társadalmi és nemzetiségi kérdésben az ő véleményük is szerteágazó. Egy ilyen szempontú vizsgálat — mellyel jórészt még adós történetírásunk — a politikai erővonalakat és pártállásokat alighanem jelentősen átcsoportosítaná, és a „követi kar” teljesen új arculatát rajzolná fel. Erre azonban majd csak az 1867-es kiegyezés után nyílik lehetőség, amikor a társadalompolitikai és nemzetiségi kérdések megvitatására kerül sor, ezért a képviselők politikai magatartásának ilyen szempontú elemzésére e dolgozat keretében nem nyílik lehetőség.

Eötvös audienciája, igencsak felcsigázták. Némelyek már abban bíztak, hogy a két magyar politikus az 1848-as minisztériummal tér vissza Bécsből.

Deák reményei nem csaptak ilyen magasra. Az októberi diploma jogszabályai lehetetlenné tették egy független, felelős minisztérium működését. Ferenc József egyébként sem szándékozott Magyarországnak minisztériumot adni. Az összehívandó országgyűléssel kapcsolatban óhajtott tanácskozni a két magyar politikussal.

Az audiencián megvitatott kérdéseket csak részben ismerjük. Eötvös és a császár párbeszédéről alig tudunk valamit. Falk Miksa nyomán annyit, hogy Eötvös a német egység kérdésében fejtette ki véleményét. Arra akarta rábírní Ferenc Józsefet, hogy súlyához mért fontossággal kezelje ezt az uralkodóház jövője és a magyar közjog szempontjából lényeges államjogi és történelmi problémát.³⁵

Részletesebben ismerjük Deák és a császár párbeszédét, mivel ő beszámolt sógorának a mindössze fél óráig tartó kihallgatásról.

Az uralkodó közölte Deákkal, hogy az országgyűlést „minél előbb össze fogja hívni”, és érdeklődött a választások várható eredményeiről. Megígérte „Vojvodina visszakapcsolását”, Zala megyének a Muraközzele való kiegészítését. Kifejezte abbéli óhaját, hogy az országgyűlés méltányolja majd „a szerbek kívánatait”, miközben kifejtette, hogy „ő nemcsak Magyarország királya, hanem a többi tartományok fejedelme is”, ezért „azok érdekeit sem mellőzheti;... óvatosságot és méltánylást” kér „az egész birodalommal közös” ügyek „megoldásában,... minők a pénzügy és hadügy”. Csodálkozott azon, hogy a magyarok „nem akarnak a... közös ügyekre közös birodalmi tanácsot, vagy birodalmi országgyűlést”.³⁶

³⁵Eötvös audienciájával részletesen foglalkozik *Szabad, Forradalom és kiegyezés...*, 223—224. Ő dolgozta fel először Ordódy Ghyczynek 1861. január 5-én írott levelét is. Lásd még: *Falk, Kor és...*, 224—226.; *Berzeviczy, Az abszolútizmus...*, III. 161—162.; *Ferenczi, Deák*, II. 241—242. (Itt jegyzem meg, hogy Ferenczi Eötvös életrajzában nem foglalkozik Eötvös királyi kihallgatásával.)

³⁶Kónyi, *Deák*, II. 528—529. Lásd még: *Szabad, Forradalom és kiegyezés...*, 221—223.; *Szőgyény-Marich*, III. 70—71.; *Berzeviczy, Az abszolútizmus...*, III. 161—162.; *Wertheimer, Andrásy*, I. 171—172.; *Horváth Zoltán, Teleki*, I., 450. (Felhívnam itt a figyelmet Horváth művének I., 461. oldalához csatlakozó 17. jegyzetére.) Vay, 380.

Az audiencia azonban — az uralkodó és Deák egymás iránt felébredt rokonszenve ellenére³⁷ — nem változtatta meg Ferenc József politikai szándékait, természetesen Deák meggyőződését sem.

A császár „aggódva” közölte Szogyény Lászlóval — ami ez utóbbi előtt amúgy is nyilvánvaló volt —,³⁸ hogy Deák és Eötvös egyértelműen „a perszonálunió mellett nyilatkozott”.³⁹

Az ókonzervatívok az audienciával egyidőben „összehozták” Deákot és Eötvöst Schmerlinggel is. Deák igazságügyi kérdésekről cserélt gondolatot az államminiszterrel, míg Eötvös „dualizmusról, Reichsratról, két alkotmányos testületről” értekezett vele, minden eredmény nélkül.⁴⁰

Ha az audiencia nem is járt konkrét eredménnyel, Deákot mégis elgondolkottatta: a kialakult politikai helyzet elemzésére, és a várható fejleményeken való töprengésre készítette, amit egy különös sorsú levél dokumentál.

Történetírásunk nem figyelte még fel a tény fontosságához mérten arra, és ezért a megfelelő következtetéseket sem vonta le abból, hogy Horváth Zoltán, Teleki László szabadonbocsátásához gyűjtve az adatokat, Deák, 1861. január 9-én keltezett, Tarányi Józsefnek címzett levelének pontos német fordítását megtalálta a bécsi császári titkos iratok között.⁴¹

Elképzelhetetlen, hogy ezt a dokumentumot Tarányi József szolgálta volna ki, mint ahogyan az is, hogy a Deák halála után nyilvánosságra került levelet Ferenc József utólag helyezte volna titkos levéltárába. Egyféleképpen kerülhetett csak oda. Deák — szokásától eltérően — postára adta, vagy szándékosan olyan közvetítőre bízta, aki kiszolgáltatta a titkosrendőrségnek, és így még 1861 januárjában olvashatta a császár a német nyelvű fordítást. Talán nem túl merész a

³⁷Szogyény-Marich, III. 70.; Kónyi, Deák, II. 532.

³⁸Szogyény-Marich, III. 70.

³⁹Bővebben: Szabad, Forradalom és kiegyezés..., 221—224.; Ferenczi, Deák, II. 251—254.

⁴⁰Beksics, Ferenc József, 569. Beksics az audiencia ötletét is Schmerlingtől eredezteti.

⁴¹Horváth Zoltán, Teleki, I., 461. oldal 17. jegyzete.

feltételezés, hogy a levél inkább beszélt Ferenc Józsefnek, vagy legalábbis a bécsi kormányférfiaknak, mint Tarányi Józsefnek.⁴²

Az audienciáról megtérő, a hazai közhangulatot alaposan ismerő Deák különös helyzetbe került. A Ferenc Józseffel és Schmerlinggel folytatott gondolatcsere során meggyőződött arról, hogy Bécsben nem hajlandók méltányolni a magyarok kívánságát; a megyékből érkező hírek pedig egyértelműen dokumentálták, hogy a politizáló magyarságot az adott szituációban legfeljebb az 1848-as törvények csorbítatlan visszaállítása nyugtatná meg.

E két összebékíthetetlen politikai akarat kereszttüzében Deák elhárította magától a közvetítő szerepet. A meggyőződésével, karakterével és politizáló módszerével leginkább harmonizáló megoldást választotta: „patra játszotta” a helyzetet. Tette pedig ezt úgy, hogy a reménytelennek ítélt helyzetben, burkoltan körvonalazta saját engedményeinek határait, de a valóságosnál is komorabb színekkel ecsetelte a szituációt. „Magyarország kétesebb helyzetben még nem volt — írta —, mint jelenleg. Még akkor is, ha minden oldalról legjobb szándékot teszünk fel, ha sem ott fenn absolutisticus célok, sem itt alant forradalmi túlfeszített remények nem léteznének is, négy fontos kérdésnek célszerű megoldását majdnem a lehetetlenséggel határosnak” tartotta.

Elsőnek a pénzügyet, pontosabban az államadóságot említette. Megítélése szerint az ország ezt az „óriási terhet”, akár „együtt kezeljük

⁴²Mindenképpen elgondolkoztató, hogy Deák sógorának, Wesselényinek, Kossuthnak és barátainak írván, 1832-től minduntalan hangsúlyozta, hogy bármi késés árán is, de szándékosan vár „biztos alkalomra” levelei elküldésével, mert nem óhajt a német „postával levelezni”. Szinte elképzelhetetlen, hogy éppen most feledkezett volna meg a posta titkosrendőri szerepéről. Biztos volt benne, hogy leveleit ellenőrzik. Feltűnő egyébként az is, hogy az audiencia után, 1860. dec. 30-án írta előző levelét (*Könyi, Deák, II. 522—525.*), és 1861. jan. 9-én újra szükségét érezte a levélírásnak. Érdekes az is, hogy az 1861. jan. 9. utánról fennmaradt Deák levelek egyetlen esetben sem foglalkoznak ilyen beható mélységgel a helyzet elemzésével, főleg pedig programot nem tartalmaznak. Igaz, a korábbi Deák levelek sem. Legfeljebb konkrét napi dolgokról szólnak. Ellenérvként nehéz lenne azt perdöntőnek elfogadnunk, hogy csupán sógorát óhajtotta tájékoztatni saját álláspontjáról. Tarányi József nagyon jól kellett ismerje Deák nézeteit, amelyek nem 1860. januárjában fogantak meg. Hangsúlyoznom kell azt is, hogy Horváth Zoltán állítása szerint nem tartalmi beszámolóról, nem kémjelentésről van szó, hanem a császári titkos iratok között, az októberi diplomához mellékelt Deák levél német fordításáról. A feltevésről bővebben: *Takács Péter: A levél. História, 1984. 3. sz.*

azokat, akár megosztjuk”, nem lesz képes viselni, pedig ettől nem szabadulhat, még akkor sem, „ha a birodalomtól elszakad”, mert ebből „talán másfélezer millió” a külföldi kölcsön, és egyik európai ország sem tűrné, hogy alattvalói ilyen hatalmas összeget veszítsenek, mint ahogy nem tűrték akkor sem, „amikor Belgium Hollandtól elszakadott”.

Másodikként szólt a hadügyről. Meggyőződése szerint „sem a császár, sem a német státusférfiak, sem a hadsereg” nem egyeznek bele, hogy „a hadsereg kétfelé szakíttassék”, inkább erőszakhoz folyamodnak.

Teljesíthetetlennek tartotta a nemzetiségiek követeléseit is, amennyiben „mindenik különálló politikai nemzetnek akar tekintetni”, ami az ország feldarabolásához vezetne.

Negyedik „nehéz kérdésnek” mondta „a birodalom közös ügyeinek mikénti intézését, melyek közé a külügyet, a „kereskedelmi ügy külvonatkozásait”, és természetesen a hadsereg ügyeinek intézését sorolta.⁴³

Ha ez a töprengés a császárnak vagy a bécsi államférfiaknak volt címezve, akkor Deáknak bizonyára nem az volt a szándéka, hogy bizonygassa: milyen kérdésekre nem talál megoldást!? Inkább azt óhajtotta burkoltan sugalmazni, hogy az ő vezetését elfogadó mérsékelt közjogi liberálisok a közjogi kérdések országgyűlési vitatásakor melyik területen hajlandók engedményre. Ezt látszanak megerősíteni azok a sorok is, amelyekben ismételten hangsúlyozza a szituáció bonyolultságát, saját személyének és pártjának roppantul bizonytalan helyzetét: „Sok nehéz időt értem már — hivatkozott tapasztalatokban gazdag pályafutására —, nehezet a hazára, nehezet az egyesek politikai állására. De még nem értem időt, melyben nyíltan, bátran a belső megnyugvással ne mertem volna szembenézni a bekövetkezhető eseményekkel, azon megnyugvással; hogy tudom, értem s érzem, mi az én polgári kötelességem minden egyes esetben, mit teljesíteni fogok. ... De most kábul a fejem, elszorul a mellem: ha szembe nézek a lehetőségek azon chaosával, mi előttünk áll, s miből egy elhibázott lépés végveszélybe viszi a hazát.”

A végzetesen reménytelenné vált helyzetért „a tizenkét évi abszolutizmusra” hárította a felelősséget, amely „megrontotta az állam orga-

⁴³Deák Tarányinak, 1861. jan. 9. *Deák Emlékezete*, 281—283.

nikus életének minden műszereit”, felelőtlenül elherdálta az állami bevételeket, annyira „kizsárolta az életerőt”, hogy „most már az alkotmányosság sem képes az utóféjdalmakat elhárítani, az elvesztett erőt visszateremteni”, és semmiféle „engedékenységgel” nem lehet pénzt teremteni. A pillanatnyi helyzetből fakadó jövőt előrevetítő tragikus jóslatát csak a bécsi államférfiak figyelmeztetésére szánhatta: „könnyen, igen könnyen meglehet, bomladozása, szétmálása Magyarországnak is, a birodalomnak is”.

A császár és a politizáló magyarság összebékíthetetlen akaratának az ismeretében, szándékosan túlozta el a válságszituációból kivezető utat keresők terveinek és reményeinek irreális voltát, jelezve, hogy ő maga „is szívesen menne... azon ember után, ki erre némi valószínűséggel kecsegtető utat tudna mutatni”. A költői kép erejével ható metaforája sem annyira Tarányi Józsefnek szólt, mint inkább a bécsi-eknek: „vulkán fölött ábrándozunk s mulatjuk magunkat rózsa-álmok viruló képeivel”, mert „a Velencét fenyegető háborúval,... az izgatottsággal, túlfeszített reményekkel, az ausztriai birodalom zilált állapotával” a politikai törekvések hátterében, sem „egyes ember”, sem „politikai párt” nem ígérhet biztos megoldást.

A figyelmeztető agitációval finoman átszótt, burkoltan a közjogi engedményeket is behatároló töprengés eredményeként megfogalmazódott, az önmaga és a mérsékelt liberálisok politikai magatartását meghatározó reális dilemmát is „megüzente” Bécsbe Deák: „*Engedni a kiegyenlítés kedvéért épen oly kárhozatos lehet, mint szoros ragaszkodással törésre juttatni a dolgot.*”⁴⁴

Sem „nem engedni”, sem „törésre nem vinni a dolgot”. Ezt a szándékosan mozdulatlanságba merevített közjogi dilemmát sem Deák, sem az alkotmányos Habsburg monarchiához ragaszkodó mérsékelt közjogi liberálisok nem oldhatták fel az októberi diploma alapján. A kezdő lépést a hatalmat ténylegesen birtokló császárnak kellett volna

⁴⁴Kiemelés — T. P. A levél: *Kónyi, Deák*, II. 527—532. Deák egyezkedő hajlandóságáról tanúskodik 1861. febr. 19-én Fröhlich Frigyesnek címzeu levele, amelyben a magyarul tökéletesen nem beszélő Fuchs Rudolfot, aki pénzügyekben szakavatott, azért látná szívesen az országgyűlésen, mert „ha a dolgok kiegyenlítése megkísérletik, s nekünk az osztrákokkal kell a pénzügy felett értekezésbe bocsátkoznunk, akkor ő igen sok hasznot tehet,... pénzügyi jártassága,... által”. *OSzK Ki. Lt.*

megtennie. Feltevésem szerint ezt a kompromisszumhoz vezető kezdő lépést óhajtotta Deák inspirálni a titkosrendőrségnek „szándékosan kiszolgáltatott” levelével.

Ha feltevésem — mely szerint Deák a bécsi kormányférfiak, esetleg a császár orientálására inkább szánta január 9-i levelét, mint Tarányi József meggyőzésére — túlzottan merésznek bizonyulna is, néhány dolgot mindenképpen érdemes mérlegelni ezzel a dokumentummal kapcsolatban. A levélből egyértelműen kiolvasható, hogy *Deák hajlik egy olyan kompromisszumra*, amely az októberi diploma alapján realizálható. A történelmi szituáció súlyos veszélyeit ijesztően felnagyító komor jóslatai és rémlátásai ellenére, nemcsak egyezkedni kész hajlandóságáról tesz határozottan bizonyoságot, hanem pontokba tömörített programban kínálja fel azokat az „engedményeket” is, melyeket ő — természetesen pártja is — hajlandó a kompromisszum kedvéért nemcsak fontolgatni, hanem meg is adni. Jelzi azt is, miben nem hajlandók engedni. Az engedmények közül hangsúlyoznunk kell a közös ügyek elismerését, melyek közé külön említés nélkül is besorolhatjuk a külügyet, a levélben is vállalt részesedést az államadósságból, és a hadsereg egységét, ami természetszerűleg magával hozza a pénzügy bizonyos részének a közösségét is. A felsorolt ügyek közösségének elismerését nemcsak azzal juttatja kifejezésre Deák, hogy felsorolja azokat a praktikus okokat, amelyek miatt ezek elválaszthatatlanok, hanem finom utalással sejteti azt is, hogy az uralkodói audiencián is elismerte a közös ügyek létezésének szükségességét. Csak így érthető meg pontosan levelének az a kitétele, mely szerint a császár nem akarta megérteni, hogy „miért nem akarnak a magyarok a közös ügyekre közös birodalmi tanácsot, vagy birodalmi országgyűlést”.

A levélben körvonalazott engedmények korábban sem voltak teljesen idegenek Deáktól. Emlékezzünk rá, hogy 1848. március 31-én ő volt az, aki a felelős magyar minisztérium ügyében kapott kedvező leiratot méltatta a kerületi ülésben, és akkor úgy nyilatkozott, hogy a „leirattal minden meg van adva, amit papíron adni lehet”, de „a jövő országgyűlés teendői közé fog tartozni, hogy meghatározza a civillistát, a közös diplomatiái költségeknek aránylag reánk eső részét, és ismét a közös katonai testületek, mint mérnökség, tüzérség stb. költségeinek illető,

aránylagos részét”.⁴⁵ Tehát a külügy irányításának egészét, a hadügynek pedig bizonyos részét — bár miniszteri ellenjegyzés mellett — már 1848. március 31-én közösen intézendőknek véleményezte, melyeknek pénzügyi következményeiről az országgyűlésnek kellett volna döntenie. Még tovább mentek az engedmények terén 1848. augusztus 28-án megkezdett bécsi útjuk alkalmával, amikor — a minisztertanács és az országgyűlés megbízásából — Batthyányval együtt lettek volna hajlandók a pénzügy és hadügy terén jelentős koncessziókat adni, hogy elkerüljék a fegyveres összeütközést Béccsel.⁴⁶ Ezek az engedmények körvonalazódtak most határozottabban a január 9-én keltezett levélben. Az 1848-as tendenciák keltek tehát ismét életre, kiegészülve ugyancsak a 48-as tendenciáknak azokkal a mozzanataival, amelyek elég pontosan körvonalazták az engedmények határait is: a nemzeti lét korábban is élvezett alkotmányos kritériumainak a megőrzése és az ország területi integritása az a pont, melyen túl nincs értelme a békülési kísérletnek.

Töprengésem igazságtartalmát valószínűsíti, de legalábbis magyarázza az a két naplóbejegyzés, melyet Deák véleményének alakulásával kapcsolatban rögzített Lónyay Menyhért. 1860. október 23-án Lónyay úgy vélekedett hogy Deák a diplomát olybá veszi, „amelyből jó fejlődhetik”.⁴⁷ Ezt a deáki reményt fokozhatta a programfogalmazás megkockáztatásáig az uralkodói audiencia, melynek múltával szükségét érezhette Deák, hogy a közvélemény „felborzolása nélkül” körvonalazza elképzeléseit a kibontakozásról, és ezt a bécsi kormányférfiak, esetleg a császár tudomására is hozza. Annál valószínűbb ez a feltevés, mert Lónyay másik naplóbejegyzése is ezt erősíti. 1861. március 4-én, már a februári pápens tartalmának ismeretében, Deák ismét az októberi diploma felvillantotta lehetőségéről medítált. Ezek szerint „az öreg úr” úgy vélekedett, hogy ha az „adósságok vállalása, a hadügyben teendő concessiók által nyugalmat, alkotmányos szabadságot, anyagi fölvirágzást lehetne szerezni, s különösen Szt. István koronájának egységét biztosítani”, akkor „érdemes lenne” népszerűségének kockáztatása árán

⁴⁵Kónyi, *Deák*, II. 217—218.

⁴⁶Deák és Batthyány bécsi útjára: *Spira, A magyar forradalom*, 238., 240.; *Spira, Polgári forradalom*, 236—246.; *Károlyi, Batthyány*, I. 393—400.; *Ferenczi, Deák*, II. 180—184.

⁴⁷Lónyay, 1860. okt. 23.; *Kónyi, Deák*, II. 508.

is „a kibékítést” megkísérelni, hogy a „forradalom bizonytalan terét kikerülje” a nemzet.⁴⁸

A Deák választotta taktikának előnye és szükségszerű következménye volt, hogy a közjogi kérdés rendezése terén átengedte a kezdeményezést a bécsi udvarnak, a siker és a kudarc örömeivel és felelősségével együtt, de ő sem térhetett ki többé a politikai cselekvés elől. Ez utóbbit azonban hármass feltételrendszerhez kellett igazítani. Mivel az államjogi kapcsolatok terén átengedte a kezdeményezést a császárnak, a társadalompolitikai és nemzetiségi kérdésre kellett koncentrálnia, tevékenységét alkotmányos térre korlátozni, és az 1860/61 fordulóján kialakult hazai politikai helyzethez igazítani. 1848-at úgy vállalt, hogy megóvja a mérsékelt közjogi liberálisokat a népszerűtlenné válás következményeitől, ugyanakkor lehetővé tegye Ferenc József számára, hogy a lehetetlenné tetsző szituációból a lehetőség révébe juttassa a közjogi kérdés megoldását.

Ezért a *Pesti Napló*ban 1860. november 24-én megjelent *Nyilatkozata* óta — a már említett és elemzett „magánlevél” kivételével —, országgyűlési felirati javaslatának megfogalmazásáig tartózkodott 1848 közjogi tartalmának és vívmányainak taglalásától. Deák szerint az 1848-as forradalom két területen hozott döntő fordulatot. A felelős minisztériumról szóló III. törvénycikk a *pragmatica sanctio*ban körülhatárolt „válthatatlan kapcsolat”⁴⁹ fenntartása mellett végleg felszámolta az abszolutizmust, polgári minőségűvé emelte a végrehajtó hatalom gyakorlásának jogkörét, és a perszónáluniónál alig valamivel szorosabbra tágította Ausztria és Magyarország államjogi kapcsolatát.⁵⁰

Deák számára a forradalom másik nagy vívmánya, hogy az „1848-dik évi törvények hazánk institutioinak új alakot adtak;... s ezen új alak teljesen és tökéletesen demokrácián alapul”.⁵¹ Azt azonban már 1848 márciusában kifejtette, hogy a meghozandó törvények a polgári átalakulásnak csak elvi alapjait fektetik le. A következő törvényhozási

⁴⁸Lónyay, 1861. márc. 4.; Kónyi, *Deák*, II. 593.

⁴⁹*Corpus Juris...*, 1836—1868., 217.

⁵⁰Az 1848. évi áprilisi törvények nem rögzítették a tiszta perszónáluniót, sem a kortársak, sem az utókor, de Kossuth és Deák sem tekintették annak. Lásd erre: *Hajnal, A Batthyány-kormány...*; *Urbán, Európa...* 198—200.; *Kossuth, Uram Barátom*, 9., 13.; *Kónyi, Deák*, II. 216—219.

⁵¹Kónyi, *Deák*, II. 576—584.; Ráth, *Az Országbírói Értekezlet*. II. 290—297.

periódus feladata, hogy ezeket az elveket átültesse a gyakorlatba. „Ennyi munka, ennyi tárgy — mondotta 1848. április 6-án — a francia convent óta még soha egy törvényhozásra sem várt, még pedig mindez kivétel nélkül szükséges. A kormány minden ágát, a financiákat, a vármegyéket el kell rendezni, Erdéllyel az uniót végrehajtani, s ráadásul néhány codexet készíteni.”⁵²

Deák törekvése a népképviselői országgyűlésen is arra irányult, hogy a honatyák figyelmét ezekre a kérdésekre irányítsa. 1848 júliusától december végéig minden alkalmat került, hogy a közjogi kérdések vitatásába bocsátkozzon. Tehetségét arra használta, hogy a polgári átalakulás részletkérdéseit minél következetesebben kidolgozzák. Ezt azonban az ellenforradalom készülő, majd szeptemberben bekövetkező fegyveres támadása megakadályozta. Deák azonban a forradalom és szabadságharc bukása után sem vette le napirendről ezt a kérdést, és 1860/61-ben is az egyik legfontosabb feladatnak tekintette, hogy az 1848-as törvények kereteit liberális tartalommal töltsék meg. Mindent elkövetett, hogy „az 1848-ban kivívott elvet” fel ne áldozzák a közjogi ihletésű radikális „közhangulatnak”.⁵³

Ezt a szándékát határozottan kifejezésre juttatta 1861-es első feliratában is, amikor az 1848-as törvények „átvizsgálásával” kapcsolatban a polgári jogok „demokratikus” továbbfejlesztésének a szükségességére helyezte a hangsúlyt. A „teljes jogegyenlőség alapján” óhajtotta „kifejteni s biztosítani alkotmányos életünket”, és „törvényeink mindazon rendeleteit, mik a teljes jogegyenlőséget korlátozzák, ... az igazság, méltányosság kívánalmaihoz” akarta igazítani.⁵⁴

Óvnunk kell azonban magunkat attól, hogy Deáknak ezt a szándékát pusztán taktikai fogássá degradáljuk, és csupán a közjogi kérdések megkerülésének a lehetőségét lássuk benne. Vitathatatlan, hogy a Habsburg-ellenességet, és az ezzel összefüggő társadalmi zaklatottságot a végletekig fokozó 1859—1861-es válságperiódusban nem akart az események elé vágni; a több alternatíva megvalósulását rejtegető szituációban nem volt kedve egy önmagát és a mérsékelt közjogi

⁵²Kónyi, *Deák*, II. 229.

⁵³Kónyi, *Deák*, II. 576—584.; Ráth, *Az Országbírói Értekezlet*, II. 290—297. Az idézet: Kónyi, *Deák*, III. 48—49.

⁵⁴Kónyi, *Deák*, III. 48—49.

liberálisokat egyformán lejárató, az emigrációtól és a nemzetközi fejleményektől erősen táplált teljes függetlenséget ígérő közjogi reménnyel szemben, egy népszerűlenné igérkező, reáluniós „mozzanatok” is tartalmazó programot meghirdetni. Kívánatosabbnak tartotta, hogy először az 1848-as forradalom által felvetett társadalompolitikai és nemzetiségi kérdéskomplexum rendezésével, a liberális polgári szabadságjogok kiterjesztésével és törvényesítésével, az országon belüli konszolidációt teremtsék meg, és az így létrehozott társadalmi érdekesség erejére támaszkodva lássanak hozzá a közjogi kérdések vitatásához. A közvélemény alakulása szempontjából is előnyösebbnek vélte, ha az abszolutizmushoz és centralizmushoz viszonyítva jelentős engedményeket tartalmazó, az ő meggyőződésével is harmonizáló közjogi programot az uralkodó hirdeti meg, nem pedig a mérsékelt közjogi liberálisok. Erre az adott történelmi pillanatban a „felforrósodott” magyarországi közhangulat csitítása miatt is szükség lett volna.

A politikai duzzogásokat, függetlenségi reményeket, Habsburg-ellenességet az abszolutizmus idején udvarházak fala mögé rejtő, a tiltakozást legfeljebb névnapon, születésnapon, más jeles napok alkalmával rokoni-baráti körben kitergető magyar nemesség véleményformálásának még sokáig nem volt szervezett és legális kerete. A Kazinczy-, Berzsenyi-, Kisfaludy-ünnepségek, az 1860-as március 15-i tüntetés, Forinyák Géza és Széchenyi temetése, a Szent István napi rendezvények, a búcsújárások, vadászatok, majd az októberi diploma ellen hol spontánul, hol szervezeten feltörő tiltakozások, még mindig csak elenyésző szórványalkalmak voltak a nemzeti politikai akarat nemesi megnyilvánulásainak.⁵⁵ Legszervezettebb, leghatékonyabb és időben is a leghosszabb ideig tartó mozgalom a protestáns pátens elleni tiltakozás volt, melynek politikai, különösen pedig közjogi töltetét főlősleges lenne kétségbe vonni, de arra is figyelmeznünk kell, hogy ez a vallási-egyházi alapon szervezett ellenszegülés egy táborba hozta össze az ókonzervatívokat a közjogi radikálisokkal, és ez önmagában is bizonyítja, hogy a társadalompolitikai és közjogi tartalma visszafogott

⁵⁵Berzeviczy, *Az abszolutizmus...*, II. 400—420., III. 33—126.; Lukács, *Magyar függetlenségi... mozgalmak...*, i.h.

volt, nem is szólva arról, hogy érdemben ez az ügy az országnak csak a protestáns vallású lakosságát foglalkoztatta.⁵⁶

Az országos ellenállás és a politikai közvélemény-nyilvánítás szervezett keretei csak a törvényhatóságok életrehevásával teremthették meg. A megyék szervezését, autonómiájuk helyreállítását, a közigazgatás választott testületekre ruházását aktívan támogatta Deák Ferenc.⁵⁷

A megyék újjászervezését egységesen sürgető nemzeti akarattal egyetértett az emigráció is.⁵⁸ Csakhogy amíg az emigráció és a hazai közjogi radikálisok, a helyreállított megyékben az olaszokkal és franciákkal szövetségben megvívandó függetlenségi háború hazai bázisainak szervezett kereteit remélték megtalálni, addig Deák a magyar alkotmányosságnak az abszolutizmus hadállásait gyöngítő territoriális bázisait óhajtotta életrekelteni. Azt remélte, hogy „kivonják magukat... a német rendszer” alól, biztosítják a helyi közigazgatásban a liberális elvek érvényesülését, összefogják a szétforgácsolt és spontánul herdáló politikai erőket, szervezeten készülnek majd az országgyűlésre, és nem utolsó sorban: útját állják az anarchiának. Jogvédő, konszolidáló, szerveződő, közvéleményt irányító és csendesítő szerepet szánt a megyei és városi törvényhatóságoknak. Ilyen megfontolásból sürgette Zala megye törvényhatósági testületének a szervezését.⁵⁹

A megyék azonban nem követték a határozott programmal nem rendelkező mérsékelt közjogi liberálisokat. Tettleg helyreállították az 1848-as törvényeket. A közigazgatás megszervezése után átvették a törvénykezés szerepkörét is. Forradalmárokat, emigránsokat választottak testületeik tagjaivá, és sorra megtagadták az engedelmességet a

⁵⁶Berzeviczy, *Az abszolutizmus...*, III. 9—32.; PN, 1859. okt. 1., 4., 6., 7., 8., 12., 13., 22., 23., 25., nov. 13.

⁵⁷Szögyény-Marich, III. 232.; Deák Tarányinak, 1860 dec. 30. *Kónyi, Deák*, II. 522—525.; Dessewffy Szécsennek, 1860. nov. 28. *MOL, D. cs. lt. Ap. 5/d.* Részletesen: *Szabad, Forradalom és kiegyezés...*, 162—170. Lásd még: *Kecskeméthy, Vázlatok*, 42—43. Vay, 355.

⁵⁸Kossuth, *Irataim*, II. 485., III. 162—167., 169—185., 191—202.; *Podmaniczky, Naplótöredékek*, III. 103—108.; *Tanárky, A Kossuth Emigráció...*, 187—188., 195—198., 200—203.; *Kónyi, Deák*, II. 510—511.; *Ferenczi, Deák*, II. 249.; *Szabad, Forradalom és kiegyezés...*, 140—147.

⁵⁹*Kónyi, Deák*, II. 522—525.; *Deák Emlékezete*, 274—279.; Deák Szentiványi Mártonnak, 1860. nov. 1. *OSzK Kt. Lt.*

kancelláriának és a helytartótanácsnak.⁶⁰ A törvényhatóságok életrehívásával területiális szervezettséget nyert a közjogi radikalizmus, halmiból újjáéledt a hagyományos rendi sérelmi politika. A magyar társadalom megyei szinten politizáló rétegét áthatotta a kurucos ellenzékiség; csak hogy ez az ellenzékiség most Kossuthra, Garibaldira, az emigrációra és az olasz nemzeti radikalizmusra függesztette tekintetét, és tőlük kapott reménykeltő biztatást. Ez annál könnyebben történhetett, mert Kossuth 1851-es alkotmányterve feledésbe merült, vagy el sem jutott a politikai élet megyei irányítóihoz, az olasz nemzeti radikalizmusnak pedig nem volt a magyar politizáló középnemességet elriasztó társadalmi programja, és 1860/61 fordulóján a magyar emigráció vezeterei sem az 1848-as liberális vívmányok radikális irányban való továbbfejlesztését forszírozták elsősorban.⁶¹

A törvényhatóságok életrehívásával gátja szakadt Magyarországon a 12 évnyi abszolútizmus során felgyülemlett sérelmeknek, kurucos hagyományok fűtötték a lelkeket, még inkább a politikai szónoklatokat. Garibaldit, Túrri, Kossuthot, Klapkát emlegették és idézték a politikusok. A megyei nemesség képviselői azért, hogy a Habsburgoktól megszabaduljon, az értelmiség, hogy a nemzeti hivatalokban elfoglalhassa a Bach-huszárok helyét, a parasztság szószólói pedig, hogy igazságot tegyenek úrbéri pereikben. Mindezek a törekvések 1848 legálisan hangoztatható követelésében mosódtak össze, olyan történelmi szituációban, amikor Ausztriának meglazult a kapcsolata a cári Oroszországgal, az 1859-ben megtépázott katonai tekintélyét még nem volt képes helyreállítani, a birodalom soknemzetiségű lakosságának az izgatottsága zilálttá tette a közigazgatást és belső rendet, az európai pénzpiacon mélyre sülyedt az osztrák állampapírok értéke, és nem volt tekintélyes bankház, amelyik szívesen kölcsönzött volna az

⁶⁰A megyék ellenállására: *Szabad, Forradalom és kiegyezés...*, 160—184., 188—205.; *Megyei alkotmányos mozgalmak... i.h.*; *Berzeviczy, Az abszolútizmus...*, III., 140—150., 170—177.; *Balogh, A megyei önkormányzat*, 216—224.; *Kanyar, A megyei közgyűlés...*, 285—296.; *Horváth Ferenc, Szombathely...*, 338—339.; *Horváth Árpád, A megyei önkormányzat i.m.*

⁶¹*Kossuth, Irataim*, III. 596—601. A Kossuthot követő radikálisok elsősorban a nemzetiségi kérdés rendezésében vetettek fel minőségileg új mozzanatokat. Lásd még: *Somogyi, Abszolútizmus és...* 95—110., 113—120.; *Lukács, ... politikai emigráció*, 143—190.

államcsőd szélére sodródott hatalomnak. Az említetteknel is hatékonyabban ösztönözte azonban a magyar közjogi radikalizmust az újabb olasz—osztrák katonai konfliktus 1860 végén még realísnak tűnő ígérete.⁶²

A műveltségével és a megyeház falain túli politikai jártasságával nemigen dicsekedhető nemesi eredetű politizáló magyarság elérkezettnek vélte az időt, hogy ott folytasson mindent, ahol 1848-ban abbahagyta. Megtagadta az adófizetést, tettelegesen visszaállította az 1848-as törvényeket, kézbevette a közigazgatást, és magához ragadta az igazságszolgáltatást, a régi törvényekre hagyatkozva, miközben észre sem vette, hogy ezzel a lépésével 1848-nak a liberális tartalmát tagadja meg.

Az osztrák államférfiak, a közben személyükben is cserélődő miniszterek a magyar ókonzervatívokat okolták a törvényhatóságok „kihágásaiért”, és meggyőzték a császárt, hogy csak egy határozott hangvételű, erőt fitogtató leirattal fékezhetik meg a magyarországi törvényhatóságok „hatalmi túlterjeszkedését”. Ezért a kancellária kénytelen volt a már amúgy is tervezett, de eredetileg békítőnek, figyelemzetetőnek szánt „szelíd hangú” leirat helyett 1861. január 16-án szigorúan megdorgálni a törvényhatóságokat.⁶³

A leirat a „lázadókat, összeesküvőket” testületükbe választó, az állami adófizetést megtagadó, a háziadót kivető, a nemzetőrséget szervező és felfegyverző, „a még hatályban álló törvényeket és szabályokat... pontosan és lelkiismeretesen” be nem tartó, a „már szinte minden államhatalmat magukhoz ragadó” megyéket felfüggesztéssel, szükség esetén „anyagi hatalom” alkalmazásával fenyegette meg, és rájuk hártotta a felelősséget az országgyűlés esetleges elmaradásáért, az „ősi alkotmány... egész kiterjedésébeni” visszaállításának elhúzódásáért.⁶⁴

⁶²Szögyény-Marich, II. 24.; Kovács Endre. *A Kossuth-emigráció...*, 90—157.; Lukács, ... *politikai emigráció*, 151—169.

⁶³Kecskeméthy, *Vázlatok*, 49—52.; *Megyei alkotmányos mozgalmak...*; Redlich, I/1. 702—703., II. 1—5., 727—730.; Wertheimer, *Andrássy*, I. 169—170.; Szögyény-Marich, III. 70—71.; *PN*, 1861. jan. 10., 21., febr. 2.; Berzeviczy, *Az abszolutizmus...*, III. 173—177.; *Szabad, Forradalom és kiegyezés...*, 229—230.; *Ludassy*, 117—118.

⁶⁴*PN*, 1861. jan. 21.; *Kónyi, Deák*, II. 542—543.

Vay kancellár érzelmi húrokat pengető levél kíséretében juttatta el a leiratot a törvényhatóságokhoz, és segítségül hívta Scitovszky hercegprímás tekintélyét is, de mindkettejük szavai „nyomtalanok maradtak, mint a Vezúv izzó kráterébe hullott vízcsepp”.⁶⁵

A leirat olaj volt a tűzre. Sorra születtek a tiltakozó „végzések”, szelídebb törvényhatóságokban csak feliratok. Deák a megyei élet zajlásába ezúttal sem avatkozott be, Pest város törvényhatósági tanácskozására azonban elküldte Lukács Móriccral tiltakozó felirattervezetét, ahol annak feltűnően békítő, szelíd modora Szilágyi Virgil radikalizmusával kellett hogy megbirkózzon.

Deák tervezetét, mely a *pragmatica sanctio*ra hivatkozva emelt szót a törvényhatóságok alkotmányvédő, az 1848-as törvényekhez tettelesen ragaszkodó jogáért, Pest város közgyűlése elfogadta. Külön kitért ez a felirat „a törvénykezés visszaállítását” illető kérdésekre, hangsúlyozván: Pest abból a megfontolásból, hogy „egyformaság legyen a hazában”, be akarja vární az „ideiglenes intézkedést”, de várakozását „azon bizalom és kívánathoz” köti, hogy „az ország alkotmányos jogai a törvénykezésre nézve is a magánjogviszonyok megzavarása nélkül minél előbb vissza fognak állíttatni”.

A kancellár „anyagi hatalommal” való fenyegetésével az „igazság és törvény” erejét állította szembe, melyet „erő és hatalom sérthet vagy mellőzhet, de jogszerűleg meg nem semmisíthet”.⁶⁶

Szilágyi Virgil jó politikai érzékkal állapította meg, hogy ebből a feliratból „hiányzik... az erélyes tiltakozás az 1848-diki törvények revíziója ellen”, és nem igyekszik megvonni „minden erkölcsi támogatást” a hazában térhódító „osztrák párttól”.⁶⁷ Valóban feltűnő a felirat csitító, ellentéteket tompító hangvétele, lojális modora, kölcsönös bizalmat igénylő mértéktartása. Mintha utóüzenetet küldene Deák január 9-i leveléhez: „Az 1848-diki törvények alkotmányszerűleg lőnek alkotva, s nincsenek e mai napig alkotmányszerűleg eltörölve; — írta — mi... kötelesek vagyunk azokat... jogérvényesnek tekinteni mindaddig,

⁶⁵Kecskeméthy, *Vázlatok*, 52. Idézi: *Szabad, Forradalom és kiegyezés...*, 231.

⁶⁶Kónyi, *Deák*, II. 542—547.; *PN*, 1861. febr. 5., 6.

⁶⁷*PN*, 1861. febr. 5., 6.; Kónyi, *Deák*, II. 546—547.; *Vay*, 236—239.; *Szabad, Forradalom és kiegyezés...*, 236—239.

*míg a nemzet és a koronás fejedelem egyesült akarata országgyűlésileg azokban változást nem tesz.”*⁶⁸

A törvényhatóságok eljárását úgy védi Deák, hogy közben megcsilantja egyezkedési hajlandóságát. Hitet tesz a megyék alkotmányvédő eljárása mellett, de nem helyesli a törvénykezés és igazságszítás 1848 előtt érvényes jogszabályainak alkalmazását, az abszolutizmus idején kialakult magánjogi viszonyok felforgatását. Ez utóbbiban rejlő veszélyekre már január 17-én felhívta a figyelmet, amikor 1848 óta először jelent meg nyilvános politikai fórumon, és a sajtóban is közölt felszólalásával intette a megyéket, hogy az osztrák polgári- és büntetőkodez azonnali mellőzésével, az 1848-as törvények szellemével összhangban lévő magyar polgári- és büntetőkodez hiányában, nemcsak az elmúlt 12 év során kialakult jogviszonyokat zavarják össze, hanem visszahátrálnak a feudalizmusba, és nem biztosítják kellően a politikai életben szerepet vállalók jogvédelmét sem.⁶⁹

Talán nem véletlen, hogy a forradalom volt igazságügy-minisztere először igazságügyi kérdésekben hallatta a szavát. Ő, aki tanúja volt az 1848-as törvényhozásnak, aki az 1840-es évek elején az európai hírv polgári- és büntetőtörvénykönyv tervezetének a munkálatait irányította, akit múltja, hajlama és tehetsége éppen e kérdésben avatott szaktekintéllyé, ellene szegült a megyék és városok 1860/61 fordulóján tanúsított magatartásának. Alkotmányos jognak tartotta, hogy a törvényhatóságok „a bírói hatalmat szabadon választott bíróságai által” gyakorolhassák, mint ahogyan azt is, hogy „míg e részben a minél előbb összehívandó országgyűlés véglegesen intézkedhetik, az eddig fennállott idegenszerű törvénykezés alkotmányszerűleg átalakíttassék”. Figyelmeztetett azonban arra, hogy milyen veszélyekkel jár az abszolutizmus igazságszolgáltatásának radikális mellőzése, a magyar törvények változtatás nélküli visszahozatala.

A forradalom bukása után az ország lakossága kénytelen volt „az új törvényekhez” alkalmazkodni, azok értelmében pereskedett, örökölt, azok szerint kötötte szerződéseit, „egyszóval: magánjogi viszonyaink honfitársaink között is, a külföld irányában is, tetemesen megváltoztak”,

⁶⁸Kiemelés — T. P. Kónyi, *Deák*, II. 544.

⁶⁹Kónyi, *Deák*, II. 533—542.; *PN*, 1861. jan. 19. Deák maga vállalkozott beszéde szövegének pontosítására. Deák Keménynek, 1861. jan. 18. *OSzK Kt. Lt.*

mégpedig úgy változtak meg, hogy a korábbi magyar törvények szellemében azok zavar nélkül fel nem számolhatók. Nem elég tehát a bíróságok átszervezése, a büntető- és polgári jogszabályokat is úgy kell rendezni, hogy a letűnt évtized alatt keletkezett jogviszonyok élvezzék a törvény védelmét, és az új jogszabályok 1848 szelleméhez igazodjanak.

A magánjogi viszonyok terén nagyon lényeges pontra világított rá Deák, amikor utalt arra, hogy „nekünk jelenleg tetteleg behozható örökösödési magyar törvényünk nincsen”. A meglévők még az ősiség elvére épültek. 1848-ban az ősiséget eltörölték, de az új törvényre épülő polgári kódex elkészítését az események megakadályozták.

Az 1848 előtti jogszabályokra épülő magyar polgári és büntetőgyakorlat rendi különbségeket őriz, a feudalizmusba való visszahátrálás veszélye nélkül „nem hozható be”, az igazság kiszolgáltatásának pedig egységesnek kell lennie az országban, amit a megyék tettelegességükkel összezavarhatnak; de a törvényhatóságok jogszerűen amúgy sem eszközölhetnek változtatásokat a törvényeken, ezért nincs más lehetőség, mint elfogadni az októberi értekezlet előmunkálatait, majd az országgyűlés e tárgyban hozandó döntését.

Az említetteken túl, aktuálpolitikai indokok is sugallhatták Deák mérséklő javaslatát. Attól tartott, hogy az elmúlt 12 év során a magyar és az örökös tartományok, esetleg a tágabb külföld polgárai között kialakult magánjogi viszonyok megzavarásával a törvényhatóságok komoly magánjogi sérelmeket okoznak, pénzügyi és gazdasági hatalmuk folytán jelentős politikai befolyással rendelkező polgárokat ösztönöznek majd Ausztriában és a tágabb külföldön arra, hogy az udvart a magyar törekvések ellen hangolják.⁷⁰

Az 1860/61 fordulóján megélt vármegyei politika sok mozzanatában, és tartalmában is utánozta az 1790/91-es nemesi ellenállást. A két történelmi szituáció sok hasonlóságot őrzött. Nem véletlen tehát, hogy Deák éppen a két korszak különbségeire helyezte a hangsúlyt. Joggal tartott attól, hogy 1861-ben is bekövetkezik az, ami 1791-ben. Akkor a közjogi ihletésű nemesi ellenállás formai okokból és osztály-

⁷⁰A bécsi minisztérium centralizmussal rokonszenvező tagjai az Országbírói Értekezlet ideiglenes jogszabályait is mellőzni akarták, mert azok létező jogviszonyokat sértenek. *Ministerrat*, 1., 200—215., 1861. márc. 21. és 22-én tartott tanácskozási

érdekből kilúgozta II. József reformtörekvéseinek a felvilágosodásból táplálkozó eszmei-, társadalmpolitikai tartalmát; 1861-ben pedig a közjogi ellenállás jogi formákhoz való ragaszkodása az 1848-as polgári forradalom liberális vívmányait veszélyeztette, ami ellen Deák határozottan felemelte a hangját, bár ezzel kockáztatta népszerűségét, szembekeverült „52 megye és a szabad királyi városok nagy részének” döntésével, ahol már „elhatározták,... hogy a törvénykezést magyarrá s törvényessé teszik”.⁷¹

Pest város közgyűlése, Szilágyi Virgil radikális érvei ellenére, elfogadta Deák javaslatát, de a megyék, ha nem akartak önmaguk korábbi határozatával ellentétbe kerülni, nem tehettek mást, mint duzzogtak, hogy ha már szólt Deák, miért nem korábban tette.⁷²

Deáknak az 1860/61 fordulóján megnövekedett politikai aktivitásáról szólva, még egy mozzanatra érdemes odafigyelnünk. A törvényhatóságok alkotmányvédő, az 1848-as törvényeket tettelesen is életbeléptető tevékenységét, mérséklő hangú felirattervezetének Pest város közgyűlésére történt megküldésével helyeselte, de nem tartotta szükségesnek, hogy személyes megjelenésével is súlyt adjon ennek az elgondolásának. Éppen ellenkezőleg cselekedett január 27-én, amikor a törvénykezés átvételéről nyitott vitát Pest törvényhatósága. Szükségesnek tartotta, hogy személyes jelenlétével is védje 1848 liberális vívmányait.

Erre a mozzanatra azért is szükséges odafigyelnünk, mert más vonatkozásban ez az árnyalatnyi különbségtétel felerősödve ismétlődött meg.

Az 1848-as választási törvény fölött vitát nyitó esztergomi értekezletre barátai és párthívei kérésére sem ment el,⁷³ míg az országbírói értekezleten való megjelenését szükségesnek ítélte.⁷⁴ Első pillanatban könnyen tűnhet ez következetlenségnek. Úgy hiszem azonban, hogy komoly okok kényszerítették Deákot ennek a következetlenségnek a vállalására. Annak ellenére, hogy az országbírói tisztséget határozottan elutasította,⁷⁵ 1861. január 11-én nemcsak elfogadta Apponyi személyes

⁷¹Kónyi, *Deák*, II. 532—542.; *Kecskeméthy, Vázlatok*, 66—73.

⁷²Ferenczi, *Deák*, II. 257—258.; *Szabad, Forradalom és kiegyezés...*, 196—197.

⁷³Kónyi, *Deák*, II. 517.

⁷⁴Kónyi, *Deák*, II. 586.

⁷⁵Kónyi, *Deák*, II. 515.; *Szögyény-Marich*, III. 63., 235., 239—241.; *Vay*, 350.; *Berzeviczy, Az abszolútizmus...*, III. 142.; *Szabad, Forradalom és kiegyezés...*, 319—320.

meghívását az országbírói értekezletre, hanem másnap levelet írt Ghyczy Kálmánnak, akit szintén meghívtak, hogy még az értekezlet megnyitása előtt jöjjön fel Pestre, ahol Szalay László társaságában szeretne vele tanácskozni „a teendő javaslatok iránt”.⁷⁶ Az 1842/43-as büntető- és polgári törvénykönyv-tervezet készítésekor Szalay jobbkeze volt Deáknak, Ghyczy Kálmán pedig, aki az 1848-as törvények formulázásában is fontos szerepet játszott,⁷⁷ az 1848-as igazságügy-minisztérium államtitkára volt. Barátnak és szakembernek egyként kiváló férfiakat szeretett volna Deák megnyerni abból a célból, hogy az ideiglenes törvénykezési jogszabályok készítésekor haladó, 1848 liberalizmusát továbbfejlesztő, vagy legalább megőrző munkára készítse az országbírói értekezlet tagjait. Ghyczy önérekből megtagadta a Deákkal való együttműködést, amit később a liberalizmust konzervatív irányban eltoló nacionalista indítékú középnyemesi osztályérdekkel mentetett.⁷⁸

A törvénykezés és jogszolgáltatás rendezésének a megvitatására összehívott országbírói értekezlet munkáját a történeti szakirodalom részletesen feldolgozta már. Többen értelmezték Deák itteni szereplését.⁷⁹ A részletek mellőzésével, ezúttal csak a legfontosabb mozzanatokra szeretnék utalni; megkeresni azokat a mozzanatokot, amelyek összefüggnek Deák 1860/61-es politikai magatartásával, liberalizmusának vezérmotívumaival, és a célkitűzéseit meghatározó politizáló módszerével.

Vitathatatlan, hogy Deáknak egy önmagát többszörösen kízó dilemmát kellett feloldania, amikor úgy döntött, hogy részt vesz az értekezleten. Három lehetőség között választhatott: vagy pártolja a megyék eljárását, hallgatásával eltűri fontos rendi maradványok újjáéledését a polgári- és büntetőtörvénykezésben, vagy belenyugszik az abszolutizmus idején meghonosított osztrák törvénykönyv változatlan

⁷⁶Deák Ghyczynek, 1861. jan. 12. *MTA Kt. MS Ghyczy emlékirata, MTA Kt. MS 4856/79. 155—158. f.*

⁷⁷Kónyi, *Deák*, II. 234—237.; *Károlyi, Az 1848-diki... törvénycikkek*, 56—57.

⁷⁸Ghyczy emlékirata, *MTA Kt. MS 4856/79. 155—158. f.*; *Sarlós, Deák*, 283—285.; *Szabad, Forradalom és kiegyezés...*, 320—321.

⁷⁹*Sarlós, Deák*, 279—300.; *Ferenczi, Deák*, II. 260—266.; *Hanák, kézirat*, 97—99.; *Kecskeméthy, Vázlatok*, 63—75.; *Bekszics, Ferencz József*, 593.; *Berzeviczy, Az abszolutizmus...*, III. 187—189.; *Szabad, Forradalom és kiegyezés...*, 319—326.; *Kónyi, Deák*, II. 549—587.; *Szabad, Deák*, 673.

fenntartásába, vagy az országbírói értekezleten törekszik érvényesíteni liberális nézeteit. A törvényhatóságok társadalmi liberalizmust háttérbe szorító közjogi radikalizmusa is közrejátszott abban, hogy Deák kényszerűségről vállalta egy alkotmányellenesen összehívott értekezleten való szereplés következményeit.

Egy okot feltétlenül méltányolnunk kell még, ha Deák országbírói értekezleten való szereplését óhajtjuk megítélni: reformkori tapasztalataiból jól ismerte a régi magyar büntetőeljárást és jogszokást, ismerte az osztrák büntetőtörvénykönyv szabályait is. Tisztában volt azzal, hogy ezek bármelyikének az árnyékában veszélyes politizálni. Az osztrák büntetőtörvénykezés a politikai bűnököt olyan tágan értelmezte, hogy Deák szavaival élve: „minden szólónak a háta mögött egy közvádló” állott; a régi magyar büntetőjogban pedig „határozatlan a publico-politikai vétkek formulázása és definíciója”, aminek következtében köztanácskozásban elmondott szavaikért „Wesselényi, Balogh és többen nóta per alá vétettek”. Ezért a törvényhatóságok és az összehívandó országgyűlés tagjai bármikor perbe idézhetők, pusztán azért, mert politikai véleményüknek hangot adnak.⁸⁰ A politikai véleménynyilvánítás szabadságán túl, célja volt Deáknak az is, hogy a büntető és polgári törvénykezés ideiglenes szabályainak összeállításakor megkísérelje az országgyűlés „nagy kérdéseit” elvileg úgy megalapozni, hogy ne ütközzön büntető- és polgárjogi akadályokba a felelős minisztérium és a perszonáluniós kapcsolat törvényesítése.⁸¹

Az említett célkitűzések alátámasztására elegendő az értekezlet kezdetén elhangzott deáki javaslatokat, és a február 25-én, az értekezlet munkájából való kiválásakor megtartott beszédét idézni.

Deák az elvi vita során hangsúlyozta, hogy „a magyar törvények ismét hatályba teendők, amennyire ... a magánjog sérelme nélkül” ez megvalósítható. Az abszolutizmus kori gyakorlatot feltétlenül mellőzni kell — mondotta —, de a régi „polgári és büntető törvény anyagi és alaki részét behozni úgy, mint az 1848-ban megállott”, nem lehet, mert az ősiség eltörlése, a telekkönyv bevezetése, az úrbériség megszüntetése „az anyagi jog tetemes változásával járt”. Nem kisebb akadály az sem, hogy a „régii büntetőtörvényeinknek, vagyis inkább szokásainknak”

⁸⁰Ráth, *Az Országbírói Értekezlet*, II. 81.; Sarlós, *Deák*, 293.

⁸¹Sarlós, *Deák*, 291—292.

eljárásai zavarosak, megyénként változóak voltak, az 1656-ban Alsó-Ausztria számára készült „praxis criminalis”-on alapultak, amit az országgyűlés soha nem törvényesített, ez a „nem nemes és nemes közti büntetésnemek és föllebbezésekre vonatkozó különbségeket” őriz, ami nem egyeztető össze az 1848-ban megvalósított törvény előtti egyenlőséggel. Ezért változtatásokat kell eszközölni a polgári és büntetőjogban, melyek csak akkor lesznek célszerűek, a törvényességhez legközelebb állók, ha „azon országos választmányi munkálat, mely mint törvényjavaslat 1843-ban az alsó tábla által elfogadtatott, ideiglenesen” most is elfogadtatik.⁸²

A konzervatív többségű értekezlet nem fogadta el az 1843-as kódex 48-as törvényekhez igazított alkalmazását, de elismerte — Deák, Horváth Boldizsár és Tóth Lőrinc érveinek hatására —, hogy a büntető- és polgári törvénykezésben változtatásokra van szükség. Ezek kidolgozására albizottságokat hoztak létre. Deák, saját kívánságára, „a büntető — és sajtótörvény átvizsgálására alakított választmány tagja lett”. Tóth Lőrincel, Zádor Györggyel és Szabó Samuval dolgozott egy bizottságban.⁸³

A Deák által vezetett albizottság javaslata „nem egyszerű jogi munkálat”, hanem éles „politikai támadás az abszolutizmus rendszere ellen”, melynek „hangja több helyen élesebb”, mint az „1861. évi két felirat tónusa”.⁸⁴

Deák az albizottság nevében javasolta, hogy az „1840-ik évi országgyűlés által kiküldött országos bizottmány” büntetőjogi munkálatát, „míg az országgyűlés véglegesen intézkedik”, fogadják el, mert abban az „álladalom és egyes polgárok közbiztonsága” védve, „a törvény előtti jogegyenlőség szorosán” biztosítva van. Azt „az ország megbízottjai dolgozták ki, s a nemzetnek választott képviselői országgyűlésileg állapították meg”, ezért az az „ország akaratával nem ellenkező,... a kor igényeinek s alkotmányunk demokratikus szellemének sokkal inkább megfelel”, mint a „régii magyar büntető jog”, vagy mint az „eddig fennállott osztrák büntető-törvénykönyv”. Deák az 1843-as

⁸²Ráth, *Az Országbírói Értekezlet*, I. 187—193.; Kónyi, *Deák*, II. 549—555.; Sarlós, *Deák*, 286—289.

⁸³Ráth, *Az Országbírói Értekezlet*, I. 61.; Sarlós, *Deák*, 285.

⁸⁴Sarlós, *Deák*, 286.

kódexet a „minisztérium felelősségéről szóló 1848-dik évi III-ik t. cikk” rendelkezéseihez igazította, és javasolta „az esküdtszéki rendszer” alkalmazását, azzal az engedménnyel, hogy ha annak „rögtöni életbe léptetése”, az idő rövidsége miatt „lehetetlennek tekintenék, akkor... az eddig fennálló büntető eljárás helyett azon eljárást” óhajtotta „rögtön” alkalmazni, „mit az 1840-ik országos választmány készített”. Sajtótörvényként az 1848. évi 18. törvénycikket, és az ahhoz készített, „esküdtszéki eljárással párosult” végrehajtási utasítást javasolta életbe léptetni.⁸⁵

Mintha Kossuth 1848. december 14-én elhangzott indítványának végrehajtására törekedett volna 1861-ben Deák.⁸⁶ A konzervatív többségű plénum azonban szembeszegült óhajával. Szentiványi Vince a lényegre tapintott, amikor indokolta a javaslat elutasítását: Deák tervei elfogadhatatlanok — mondotta, — mert „az ország és korona közti vitakozások több kérdéseit foglalják magukban”.⁸⁷

A reményeiben csalódott Deák fokozódó kedvetlenséggel vett részt az országbírói értekezlet további vitáiban. Elkésérítette, hogy a közjogi radikalizmustól akaratlanul is támogatott konzervatív többségű testület 1848 betűi mögé rejtőzik, és a polgári és büntetőjogi kérdéseket konzervatív szellemben rendezi. Különösen nyilvánvalóvá vált ez, amikor „az anyagi és alaki polgári törvények ügyében kiküldött alválasztmány” javaslatát tűzték napirendre. Az albizottsági javaslat az 1852-es, az ősiséget eltörlő császári pátens rendeleteit, és „az ausztriai polgári törvénykönyvnek... az örökösödés minden részeire alkalmazni rendelt szabályait” óhajtotta az országgyűlés döntéséig fenntartani.⁸⁸

A javaslat ellen először Deák tiltakozott. Követelte, hogy „a magyar öröklési törvények in integrum restauráltassanak; az ősiségi nyílt parancs hatályon kívül helyeztessék”, az ősiségi perekre elevenítsék fel a moratóriumot, az örökösödésre alkalmazzák az 1836. évi XIV. törvénycikket.⁸⁹

Deák tőle szokatlan indulattal szállt szembe a javaslattal. Miután meggyőződött róla, hogy a tanácskozás résztvevői közül számosan azt

⁸⁵Ráth, *Az Országbírói Értekezlet*, I. 187—193.; *Sarlós, Deák*, 286—289.

⁸⁶KLÓM, XIII. (1848. dec. 14.)

⁸⁷Ráth, *Az Országbírói Értekezlet*, II. 54.; *Sarlós, Deák*, 292.

⁸⁸Ráth, *Az Országbírói Értekezlet*, II. 208—251.; *Sarlós, Deák*, 297—299.

⁸⁹Ráth, i.m. II. 208—298.; *Sarlós, Deák*, 297.

sem tudják, hogy az 1848-as törvényhozás⁹⁰ „eltörölte-e az űsiséget, vagy nem, és mennyiben”, mozgósította a Pest város közgyűlésén már elmondott érveit, hogy megakadályozza az űsiség visszacsempészését a polgári törvénykezés jogszabályai közé. Érveit megtoldotta az 1848-as törvények következményeinek logikus fejtegetésével, a császári pátens teremtette polgári jogviszonyok és a régi magyar polgári törvénykezés konfliktusából származható társadalmi zavarok veszélyességének ecsetelésével, majd meggyőződésének mindenkor következetes vállalásával megszerzett személyes tekintélyét vetette latba, hogy megakadályozza az űsiség visszaállítását. Ettől a szándékától nem térítette el a számos vármegyét hatalmába kerítő radikális hangulat sem, melynek „kilenc tized részét” közjogi indíttatásúnak vélte.⁹¹

Az űsiség mellőzéséről, az űsiségi pátens következtében kialakult gyakorlat következményeiről szóló vitában Deák liberalizmusának legnemesebb érveit mozgósította. Búcsúzva az országbírói értekezlettől, február 25-én „egyszer s mindenkorra nyíltan és tartózkodás nélkül” figyelmeztette a testületet, hogy az „1848-dik évi törvények hazánk intéstitúcióinak új alakot adtak, más szellem, más kiindulási pont volt, mely azok alkotásában alapul szolgált, s ezen új alak teljesen és tökéletesen demokrátián alapul”. A közjogi ellenzékiség nem indokolhatja ennek a szellemnek a mellőzését. A törvényességhez és az alkotmányossághoz való ragaszkodás azt parancsolja, hogy „semmi oly javaslatot ne tegyünk, mi az 1848-dik évi törvények demokratikus szellemét ismét fölforgatná, a törvény előtti egyenlőséget megsemmisítené, az osztályok közötti gyűlölt különbséget ismét visszaállítaná, egy szóval, habár ideiglenesen is, menthetlen visszalépést foglalna magában, s meghiúsítaná a nemzetnek 1848-ban tetteleg nyilvánított azon törekvését, hogy a magyar nemzetet... az európai művelt nemzetek színvonalára emeljék”. Mondanivalóját korábban soha nem tapasztalt szubjektív indulat, és a személyes felelősségtudat államférfihoz méltó szigora hatotta át. „Egyszer mindenkorra egész általánosságban kijelentem — nyomatékosította immár másodszer —, hogy én az űsiséget... visszaállítani egyáltalán nem akarom. Politikai életem legnagyobb része folyt le azon küzdelemben — csapott át a szigor vallomásba —, melyet

⁹⁰Ráth, i.m. II. 272.; Kónyi, Deák, II. 568—570.

⁹¹Ráth, i.m. II. 290—291.; Sarlós, Deák, 297—299.

elvtársaimmal együtt a régi feudalizmusnak káros maradványai ellen folytattunk... Küzdöttünk, hogy e hazában is szabad legyen ember és föld, hogy kiki tulajdonát valóságos tulajdonának tekinthesse, s birtokát a lehetőségig biztosnak. És miután sok nehéz küzdés után 1848-ban célt értünk, ki fogja tőlem méltányosan követelhetni, hogy segítsem ismét lebilincselni a tulajdont, minek fölszabadulását oly forrón óhajtottam? ... Ennyit a közhangulatnak, ha csakugyan közhangulat az, áldoznom lehetetlen; önmagamhoz s elveimhez hűtlen nem lehetek.”⁹²

Források hiányában lehetetlen eldönteni, hogy február 25-i felszólalását búcsúnak szánta-e Deák, vagy sem. Annyi bizonyos, hogy többé nem jelent meg az értekezleten.⁹³

Meggyőződése, hogy Deák az országbírói értekezletről a februári pápens miatt távozott. Beszédének vallomások jellege, politikai hitvallásszerű tartalma és hangneme azt sugallják, hogy már tudhatott a pápensről. Ókonzervatív ismerősei figyelmeztethették a császár lépéséről, melyet képtelenek voltak megakadályozni.⁹⁴

Az októberi diploma, ha meg is szorította a mérsékelt közjogi liberálisok elképzelése szerinti kibontakozást, nem tette lehetetlenné, hogy a császár rálépjen a megoldáskeresésnek a Deák által január 9-én programszerűen körvonalazott ösvényére. A februári pápens azonban határozottan megtagadott minden ilyen irányú lépést. Deák tehát csalódott audiencia utáni reményeiben, és csalódásából levonta a mérsékelt közjogi liberálisok számára egyetlen helyes következtetést. 1861. január 9-én még szinte felkínálkozott Ferenc Józsefnek: „én magam is szívesen mennék azon ember után” — írta —, aki a haza megmentésére „némi valószínűséggel kecsegtető utat tudna mutatni”;⁹⁵ most az új helyzetben végleg döntött: inkább „szoros ragaszkodással törésre juttatni a dolgot”, mint „a kiegyenlítés kedvéért” kárhozatos

⁹²Ráth, i.m. II. 290—297.; Kónyi, *Deák*, II. 576—584.

⁹³Töprengően vélekedik erről Szabad, *Forradalom és kiegyezés...*, 325. Mások összefüggésbe hozzák távozását a februári pápenssel. Kónyi, *Deák*, II. 584—585.; Ferenczi, *Deák*, II. 268.

⁹⁴Vay Miklós 1861. febr. 18-án Szogyény-Marichnak a készülődő pápensről, mely szerinte az olmtüzi alkotmány új kiadása lenne. *Szogyény-Marich*, III. 258. Az 1861. febr. 9. óta készülődő, centralizált alkotmányosságot megvalósítani szándékozó pápens aligha lehetett ismeretlen Deák előtt. *Berzeviczy, Az abszolútizmus...*, III. 197—198.

⁹⁵Kónyi, *Deák*, II. 531.

engedményeket tenni. Csalódásából és elhatározásából nem csinált titkot. Lónyay Menyhért Eötvös Józseftől értesült az „öreg” dohogásáról. „Deák..., aki hivatva lett volna az országgyűlésen a kiegyezést megkísérelni — jegyezte naplójába —, egészen elveszté bizalmát. Most szóltan, úgy mint volt 1848-ban, midőn Kossuthal egyet nem érve, a veszélyt közeledni látta.” Eötvös joggal tartott attól, hogy „kivonja magát mindenből, miután meg van győződve arról, hogy csak a forradalmi tér marad fenn a nemzetnek”. Deák szerint — rögzítette Lónyay — a februári pátens alapján lehetetlen „becsülettel kiegyezni”, mert ezen az alapon ugyanaz a sors vár a nemzetre, mint várna egy Ausztriát felbomlasztó háború esetén. „Ezért tehát érdemes lenne-e annyi terhet és súlyos adót nyakunkra venni és a békítést megkísérlőket a haza előtt semmivé tenni, még pedig a siker reménye nélkül?”⁹⁶

Deák reményvesztéséről, és a dilemmát feloldó döntésről nemcsak ismételt némaságba burkolózása, és barátai előtt hangoztatott véleménye tanúskodik. Míg az októberi diplomáról nyilvánosan csak annyit jegyzett meg, hogy azzal az uralkodó bizonyította alkotmányos szándékait, a februári pátens ellen felemelte tiltakozó szavát. „Magyarország valószínűleg nem fog a birodalmi tanácsba lépni — bocsátkozott jóslatba —, mi Magyarország törvényes önállását föl nem áldozhatjuk; a sanctio pragmaticát, mely ezen önállást biztosítja, föl nem forgathatjuk; azon szent és sérthetetlen alapszerződést,... mely a nemzet és fejedelem jogainak egyformán alapul szolgál, meg nem semmisíthetjük; az adó- és katonaaajánlás jogát, mely századok óta a nemzetet illette, idegen kezekbe nem adhatjuk; a törvényhozás jogát a magyar királyon kívül senkivel mással meg nem oszthatjuk, Magyarországot... octroyrozott alkotmányú osztrák provinciává nem tehetjük.”⁹⁷

Deák tiltakozása összecsendült az országos közhangulattal. A megyei és városi törvényhatóságok valamennyien elutasították a februári pátentst, a közjogi radikálisok minden korábbinál hangosabban adtak kifejezést tiltakozásuknak, és ezúttal a *Pesti Napló* sem fukarkodott a 48-as alapot védő cikke közlésével. Kemény Zsigmond a történeti és jogfolytonosság érvei mellé segítségül hívta az 1848-as forradalmi

⁹⁶Lónyay naplója, 1861. márc. 4. *MTA Kt. MS 5306/2.*; *Kónyi, Deák*, II. 592—593.

⁹⁷*Kónyi, Deák*, II. 615. Deák reményvesztése oly mértékű, hogy követté választásánál sem jelenik meg. Deák Pompérynek 1861. márc. 11. *OSzK, Kt., Lt.*

harc mártírjainak az emlékét is, hogy hadakozzon az oktrojált alkotmányossággal párosult centralizáció ellen.⁹⁸

1861 februárja és 1848 áprilisa összehétközhetetlennek bizonyult Deák és a mérsékelt közjogi liberálisok számára is. A nemzet számára nem maradt más hátra, mint szoros ragaszkodás a restitutio in integrumhoz.

⁹⁸ *Kemény*: Mi tehát a pragmática sanctio Magyarországon? *PN*, 1861. márc. 6., 8., 9. Lásd még: *Ferenczi, Deák*, II. 267—268.; *Papp, Kemény Zsigmond*, II. 396—397.; *Szabad, Forradalom és kiegyezés...*, 262—266.; *Berzeviczy, Az abszolútizmus...*, III. 203—207.; *Fiáth, Életem*, II. 224—225.

SCHMERLING ÉS AZ ALKOTMÁNYOS ÖSSZMONARCHIA

A februári pátensben realizált alkotmányos összmonarchia meghirdetéséhez hosszú út vezetett. Gyökerei az osztrák nagypolgárság 1848-as alkotmányos törekvéseit nyúltak vissza; 1860 nyaratól egyre határozottabban hangot kaptak Bécsben azok a politikai törekvések, melyek a dualizmus és föderalizmus lehetőségét felvillantó szándékok helyett az alkotmányos centralizmusban keresték a megoldást.¹ Ennek első szószólója a kormányban Plener, az új pénzügyminiszter volt, akit Lasser igazságügy-miniszter támogatott. Az alkotmányos centralizmus kormányzási elvvé emelését Schmerling államminiszterré, majd a liberális hírben álló Rainer főherceg miniszterelnökké történt kinevezése jelentette.² Ezeket a személyi változásokat követte a februári pátens megjelenése.

A jozefinista Gesamtstaat elméletét felelevenítő, és alkotmányosan korszerűsítő februári pátens az osztrák polgárság számára — egy egészen rövid periódustól eltekintve — először biztosított alkotmányos beleszólást az állam ügyeinek intézésébe, amennyiben a diplomában 100 tagúra tervezett Reichsrat létszámát 343-ra emelte, kétkamarás képviseleti parlamentté fejlesztette. Hatáskörét ugyan a diplomában rögzített törvényhozási tárgyakra korlátozta, de véleményezési és

¹Szögyény-Marich, III. 66—67., 70—75., 296—298.; Redlich, I/1. 688—689., 701—703., 715—736., 751—756., II. 22—24., 727—730.; Berzeviczy, *Az abszolútizmus...*, III. 165—167., 174—175., 183—198.; Vay, 376—389.; Ludassy, 121.; Szabad, *Forradalom és kiegyezés...*, 219—221., 228—231., 249—253., 256—259.; *PN*, 1861. febr. 6., 10.; *Hanák, kézirat*, 67—71.

²Rainer-Schmerling kormány 1861. febr. 4-én alakult meg. Az új minisztérium Rainer főherceg elnökle mellett febr. 9., 10., 11., 12., 15., 16., 17., 19., 21., 22., 24-én ülésezett a „birodalmi statútum” kibocsátása tárgyában. Vay Miklós kancellár kezdeti lelkesedése ellenére sem jelent meg az ülésen. Alá sem írta a pátent. *Ministerrat*, 1. 3—101. A tanácskozások bőséges kivonata Redlich, II. 733—763.; Somogyi, *A birodalmi centralizációtól...*, 12.; Szabad, *Forradalom és kiegyezés...*, 252—253.

tanácskozási jogkör helyett kezdeményezési és határozathozatali joggal ruházta fel. A kül- és hadügyre vonatkozóan — a „katonakötelezettség módját és rendjét” érintő jogszabályokat kivéve — a pápens is fenn tartotta az uralkodó csorbíthatlan hatalmát. Az októberi diploma nyomán létrehozott 100 tagú Reichsrat nemcsak létszámban lett nagyobb, hanem ebbe ténylegesen választás útján kellett a Landtagoknak elküldeniük képviselőiket. Magyarországnak 85-öt, Erdélynek 26-ot, Horvátországnak 9-et kellett volna delegálnia. Ez a rendelkezés visszafordította a diploma dualista irányú lépéseit, véglegesen centralizálta a birodalmat. Ugyanakkor erősítette az alkotmányosságot a parlamentarizmus szerepkörének kibővítésével. A helyi ügyekben kompetens tartománygyűlések mellett megalkotta a centralisztikus alkotmányosságot képviselő Reichsratot.³ A parlament jogköre azonban nem volt teljes. Nem kapott jogot az évi adómegajánlásra, csak a költségvetés jóváhagyására, de hatáskörébe került az államkölcsönök felvétele, az állami javak fölötti rendelkezés joga és az államadósság ellenőrzése. Említetlenül hagyta a pápens a miniszteri felelősség kérdését, nem szólt a képviselők immunitásáról, nem rendezte a bírói és a végrehajtó hatalom viszonyát, és nem tett említést az alapvető állampolgári jogokról sem.

Ez a félalkotmányosságot ígérő, Bécsben fákllyafénnyel és örömjongással fogadott, ismételten „örök időkre” szánt rendelet annak a hosszú küzdelemnek a történelmi pillanatba sűrített „fegyverszüneti egyezménye” volt, amelynek során az osztrák liberális burzsoázia vívta politikai harcát az ókonzervatív adminisztrációval és az abszolutizmus-hoz ragaszkodó bürokráciával; a centralisták az autonomistákkal és a dualizmusra hajlókkal; a nemzeti érdekeit határozottan védő németység az erőtlen vagy kevésbé határozott nemzetiségekkel; az örökös tartományok társadalma a magyarsággal; a magyarság a hazai nemzetiségekkel — mely harc során az uralkodó és kiszolgálói az abszolutizmus és a rendi hagyományok eszköztárát szögezték szembe a liberális nacionalista történelmi tendenciákkal, hogy megőrizték a birodalom történelmietlen egységét.

³Szövege: *PN*, 1851. febr. 27.; *Kónyi, Deák*, II. 587—592.; *Szögyény-Marich*, III. 248—252.; *Redlich*, I/2. 229—234.; Értékelik: *Szabad, Forradalom és kiegyezés*, 259—262.; *Handák, kézirat*, 80—87.; *Berzeviczy, Az abszolutizmus...*, III. 195—200.; *Ferenczi, Deák*, II. 266—268.; *Somogyi, A centralizációtól...*, 33—34.; *Redlich*, I/1. 746—749.

Az új államirat hűségesen tükrözte a belpolitikai erőviszonyokat, a külpolitikai helyzet pillanatnyi alakulását, még inkább Ausztria pénzügyi helyzetének ingatag voltát, amit Plener úgy vélt megszilárdíthatónak, ha az államhatalom biztosítja a burzsoázia kölcsönzési kedvét felébresztő alkotmányos garanciákat.

Az októberi kísérletig a birodalom minden nemzete és nemzetisége, minden társadalmi osztálya elégedetlen volt az abszolutizmussal: változásokat követelt; de október 20-^a után — bár a kísérlet minden fronton kudarcot vallott — az ellenzékiiség megoszlott, az érdekek polarizálódtak. A bécsi, gráci és prágai sajtó egybehangzóan nehezményezte „a magyaroknak juttatott kedvezményeket”. Korábban a stabilizációt a magyar kérdés megoldásával remélték megteremthetőnek; október után a kielégíthetetlen magyarokat okolták a remélt stabilizáció elmaradásáért, és kárhóztatták a magyaroknak adott túlzott kedvezményeket. Az októberi kísérlet után az osztrák-német és a szláv politikai törekvések szembefordíthatókká váltak a magyar törekvésekkel. A pénzügyi katasztrófa nem múló réme újabb intézkedést sürgetett. Plener és Schmerling 1861 januárjától egyre hangosabban követelte az osztrák nagyburzsoázia alkotmányos kívánságainak a méltánylását. Ausztria pénzügyi helyzete szükségessé, javuló nemzetközi helyzete lehetővé tette a Schmerling nevéhez fűződő alkotmányossággal való kísérletezést.

1860 végétől, 1861 januárjától Bécsben biztosra vehették, hogy tavasszal nem lesz háború. A magyar emigráció több kudarcot vallott. Elvesztették Telekit, bár személyében Magyarországon számíthattak erős támaszra, de kudarcba fulladt egy fegyverszállítási akció, ami Románia szövetségét kérdőjelezte meg. III. Napóleon Cavourt dorgálta a fegyverszállítási kalandért, ami bizonyossá tette Bécs előtt, hogy a francia császár elzárkózik a forradalmi megoldások támogatásától. Javult Ausztria viszonya Poroszországgal, átmenetileg a cárral is. Anglia — az olasz egységmozgalom támogatása ellenére — rosszalotta a magyarok elszakadási törekvését. Schmerling liberális híre Ausztria mellé állította a német közvéleményt: a magyar „bomlasztási törekvések” ellen hangolta a német sajtót. Az adott helyzetben Ferenc József úgy vélte, hogy alkotmányos engedményekkel — beleértve azt is, hogy a februári államirat a Reichsrat üléseinek szünetére biztosította a rendeletekkel való kormányzás lehetőségét — megteremthető a pénz-

ügyi stabilizáció, és a pénztőke támogatásával centralizált birodalma visszanyerheti európai tekintélyét. Beleegyezett tehát, hogy Schmerling túllépjen a „történeti egyéniségek” elvén, a történeti heterogenitást felváltsa a centralizált és korlátolt alkotmányossággal; de szigorúan kikötötte, hogy ez a „legvégső határ”, ameddig őseitől öröklött monarchikus jogait csorbítani engedi.⁴

Az ókonzervatív arisztokráciát félreállító februári pátens az osztrák-német nagyburzsoázia és a polgárosodó földbirtokos réteg politikai hatalmát növelte a birodalomban.

A rendelet elméleti alapját képező alkotmányos Gesamtstaat eszmei atyja és kimunkálója Perthaler jogász volt. Schmerling Perthaler elveit következtelenül, a minisztertanácsi viták által módosított formában ültethette át a gyakorlatba. Perthaler, Schmerling és támogatói azt remélték a centralizált alkotmányosságtól, hogy miként az abszolutizmus megteremtette az osztrák hadsereget, az alkotmányosság megteremti majd az osztrák politikai nemzetet.⁵ Egy ilyen tévhitnek a következményeivel a magyar liberálisoknak már 1848-ban szembe kellett nézniük, és 1849-ben a leghaladóbbak túl is léptek rajta, bár következetesen tagadni a nacionalizmus alapjáról sohasem voltak képesek sem a mérsékelt nemzeti liberálisok, sem a közjogi radikálisok, de az emigráció sem. Az egységes politikai magyar nemzet fogalmi bővkörétől a magyar liberalizmus egyetlen árnyalata sem szabadulhatott.

Az egységes osztrák politikai nemzet megteremtésének történelmi és politikai akadályai voltak, amit a februári pátens megalkotói sem mellőzhetek teljesen. A Lajtán túli tartományok törvényhozói testületének nyilvánították a „szűkebb Reichsratot”, de bele kellett törődniük, hogy mellette a magyar országgyűlés párhuzamosan gyakorolja beligazgatási-, igazságszolgáltatási- és kulturális törvényhozási jogkörét. Ennyiben tehát meg kellett őrizni a dualizmus mozzanatát, de teljesen kizárhatták a birodalom föderalista átszervezésének a lehetőségét. A birodalom „közös ügyeit” a „teljes Reichsrat” hatáskörébe utalták.

⁴Ministerrat, 1861. febr. 28.; Redlich, I/1. 808—809.; Berzeviczy, *Az abszolutizmus...*, III. 199—200.; Hanák, *kézirat*, 86.; Szabad, *Forradalom és kiegyezés...*, 261—262.

⁵Redlich, I/1. 715—732.; Berzeviczy, *Az abszolutizmus...*, III. 195.; Hanák, *kézirat*, 80.; Wertheimer, *Andrássy*, I. 177.; Szabad, *Forradalom és kiegyezés*, 256.; Somogyi, *A centralizációtól...*, 25—27.

A kül-, had-, kereskedelem- és pénzügyi alávetettséget tovább fokozta, hogy a februári alkotmány a magyar végrehajtó hatalmat beolvasztotta, illetve alárendelte a birodalmi kormánynak, amely nem volt felelős a parlamentnek.

Schmerlingnek nemigen lehettek kétségei, hogy a magyar liberalizmus minden árnyalata elutasítja kísérletét, az ókonzervatívokat pedig saját koncepciójuk bukása szorította a politikai élet periferiájára. A császár által már korábban megígért magyar országgyűlés elé Schmerling tehát nem tekinthetett nagy reményekkel. Két remény mégis táplálhatta, hogy a magyarokat is a tágabb Reichsratba terelheti: egyrészt bízott abban, hogy az alkotmányosság az örökös tartományok belpolitikai konszolidációját eredményezi, ami vonzerőt gyakorol majd a német liberalizmusra, és a Habsburg-dinasztia vezetése alatt egységesülő német birodalom képes lesz a magyarok ellenállását megtörni; másrészt számított a magyarországi nemzetiségek támogatására, mint a magyar nacionalizmussal legkönnyebben szembeállítható politikai erőre. Koncepciójának kezdeti népszerűsége bizalommal töltötte el tervének sikerét illetően. A német nacionalizmus sajtója dicséretben részesítette, az európai államok várakozó álláspontra helyezkedtek, mint ahogyan a birodalom nemzeteinek és nemzetiségeinek többsége is. A magyarok egyértelműen elutasították. Kritikátlan elismerésben csak az osztrák-német polgárság részesítette a centralizált alkotmányosság tervét, mert részben bíztak Schmerling liberalizmusában, és remélték, hogy teljessé bővíti az alkotmányosságot; másrészt a centralizált keret biztosította számukra a birodalom egész területén a gazdasági hegemoniát, és távlataiban a német nacionalista törekvésekkel is összhangban volt. Az osztrák-német polgárságot ugyanis kettős ideológiai-politikai orientáció kínozza 1848 óta. A birodalomban élvezett hegemonia a dinasztiahűség mellett kötelezte el őket, mert a Habsburgok hatalmának bármiféle nacionalista indítatású csorbítása veszélyeztette a birodalmi egységet, ezáltal az osztrák-német polgárság gazdasági és politikai hegemoniáját, amiért ez a polgárság már 1848-ban megvonta a birodalmon belül minden nacionalista töltetű közjogi és társadalmi forradalomtól a támogatását.⁶

⁶Urbán, *Európa...*, 127—135., 151—173.; Somogyi, *Választójog...*, 21—38.

A német nacionalizmus azonban nagy vonzóerőt gyakorolt az osztrák-németekre is, ami 1848-ban a német nemzeti színeknek az osztrák császári hadsereg jelvényeivel való párosítására kényszerítette Latour hadügyminisztert. 1848 nem oldotta fel az osztrák-német polgárságnak ezt az ideológiai konfliktusát. Az 1848/49-es forradalmak után tovább erősödő olasz, magyar és lengyel nacionalizmusok birodalmat bomlasztó tendenciája erősítette az osztrák-német polgárság dinasztiahűségét; a német egység megteremtésének történeti szükségessége viszont fokozta a német nacionalista célkitűzések iránti vonzódásukat. Schmerling terve ezt a kettős kötődésből táplálkozó ideológiai és társadalmi szorongást ígérte feloldani.⁷

Schmerlinget nem véletlenül nevezi a Lajtán túli történetírás az osztrák alkotmány atyjának. Ügyes taktikával először sikerült rábírnia a Habsburg uralkodót, hogy ő maga javasolja az alkotmányosság életbeléptetését, még ha olyan formában is, amilyenben azt a februári pátens tartalmazta. Schmerling felmérve a birodalom zilált állapotát, a polgárság alkotmányosság iránti igényét, a birodalom lakóinak etnikai tarkaságát, a császár és közvetlen környezetének abszolutizmus iránti vonzódását, bízott benne, hogy az ellentmondások között lavírozva, fokozatosan bővítheti majd az alkotmányosságot; az alkotmányosság bővítésével maga mögé sorakoztathatja a liberalizmussal rokonszenvező német államokat, és vezető politikusként létrehozója lehet a németséget ugyan nem egy államba tömörítő, hanem Ausztria vezetésével megszervezendő nagynémet egységnek. Őszintén hitte, hogy a nemzetiségi ellentétek kihasználásával, a német államok rokonszenvének megnyerésével megtörheti a magyarok ellenállását a birodalmi gyűléssel szemben, vagy legalábbis a centralizációt addig nem kell feladnia, amíg a nagynémet egység meg nem teremődik.⁸ Csakhogy ezzel a koncepcióval óhatatlanul eljutott oda, hogy a birodalom egyik felében megteremtett alkotmányosság a birodalom másik felében abszolutizmust eredményezett. Ez az ellentmondás hosszú ideig nem volt tartható. Tetézte ezt a mély ellentmondást az olasz egységmozgalom nemzeti és nemzetközi erőtaléka, amelyik Velence megtartását tette kétsé-

⁷Berzeviczy, *Az abszolutizmus...*, III. 195.; Eisenmann, 266.; Hanák, *kézirat*, 79—80.

⁸Somogyi, *Abszolutizmus és...*, 135—136.

Nem tudni pontosan, milyen mértékig érzékelt Schmerling az állami önrendelkezésért küzdő magyar politikusok és a magyar társadalom történelmi és vallási hagyományoktól fűtött, az emigráció által táplált erejét és kitartóképességét. Ha tisztában is volt azzal, hogy az ausztrópolonizmus, az ausztróhungarizmus és az ausztróslávizmus inkább táplálkozik a külpolitikai erőviszonyok alakulásától való nemzeti félelemérzésekből, mint a dinasztiahűségből, nem mérte fel eléggé Poroszország gazdasági, politikai és katonai erejét. Alighanem befolyásolták számításaiiban az 1848-as frankfurti parlament liberális és demokratikus célkitűzései. Úgy hitte, hogy a többségükben liberális német államok nemcsak elfogadják, hanem óhajtani is fogják az alkotmányos Ausztria vezetését a német egységben, és ezt Poroszország tudomásul veszi.

Kezdetben úgy tűnt, hogy a centralizációt elutasító magyarság megtörésében bizton számíthat a magyarországi nemzetiségekre, csak-hogy ennek ára lett volna. A nemzetiségek határozott magyar-ellenességét csak a számukra biztosított autonómiával, a föderalista politikai törekvések támogatásával nyerhette volna meg. Ez viszont ellentmondott a centralizmusnak. Koncepciójának diadalát azonban mégsem ezek az ellentmondások és erők kezdték ki. Schmerling elképzelése világtörténelmileg sokkal nagyobb ellentmondásba ütközött, mint a magyar liberálisok tiltakozása, vagy Ferenc József alkotmányosság iránti ellenszenvé. Háborúját tulajdonképpen már akkor elveszítette, amikor Bismarckot kinevezték porosz kancellárnak. Ezt követően még számos csatát megvívott — köztük győzteseket is —, de a lényegen ez már mit sem változtatott. Az idő haladtával egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a német egység nem úgy jön majd létre, ahogy ő azt megálmodta. A konzervatívizmusnak, a militarizmusnak és az erőszaknak sokkal több köze lesz Európa ezen égető kérdésének rendezésében, mint amennyit a jó szándékú liberalizmus el tudott képzelni.

DEÁK NEMZETISÉGI POLITIKÁJA

Ausztria hagyományos megosztó nemzetiségi politikája, és a nemzetiségi kulturális, vallási és etnikai öntudatok lassú ütemű bontakozása már a reformkorban szükségszerűen élezte Magyarországon a nemzetiségiek és a magyarság kulturális és politikai küzdelmét. A magyar liberalizmus kiteljesedésének és gyorsabb ritmusú fejlődésének, a nemesi rendi korlátokon kívül voltak nemzetiségi akadályai is, amelyek a liberálisok táborában olykor vitákat provokáltak. Az egységes polgári közigazgatás, nemzeti piac és nemzeti kultúra megteremtésén fáradozó magyar liberálisok polgárosító törekvésük során, a magyarországi nemzetiségekre rá akarták erőltetni rendi eredetű közigazgatási, politikai és kulturális hatalmukat, amely akarat érvényesítésekor azonban szembeállították magukat a nemzetiségi értelmiség autonóm célkitűzéseivel, amelyek azonban testületi privilégiumok követelése formájában gyakran öltöttek rendi jelleget. Ez jelentős mértékben veszélyeztette a magyar nemesség gazdasági és politikai érdekeit, felerősítette a magyar liberálisok türelmetlenségét; ugyanakkor gyakran és sokaknál korlátozta a liberalizmust. A magyarországi nemzetiségi ideológiák gazdasági, társadalmi alapjuk fejletlensége miatt, számtalan rendi jegyet viseltek magukon; nyelvi, vallási és egyházszerkezeti okokból gyakorta kerültek egymással szembe, ezért a magyar törekvések ellensúlyozására Bécsben kerestek hatalmi támaszt, ami a dinasztiahűséget erősítette. Ezzel azonban a centralizmus és az abszolutizmus malmára hajtották a vizet, amit a föderalista és autonóm törekvésekkel összehangolható illírizmussal, a cseh és szlovák testvériség gondolatának a szárba szökkenésével, vagy éppen a pánszlávizmussal igyekeztek ellensúlyozni. A hazai szerb és román nemzetiség politikai küzdelmét felerősítette és ösztönzően táplálta a balkáni anyaországok nemzeti függetlenségi törekvése, törökellenessége, és jelentős támogatásban részesítette az ortodox görögkeleti vallási ideológia és egyházi szervezet. A magyar-

országi nemzetiségek divergáló, és a magyarok területi, politikai integritásra, közigazgatási és kulturális hegemóniára törekvő nacionalizmusának régóta lappangó ellentéte 1848 nyarán — az udvar ellenforradalmi fellépésétől ösztönözve — fegyveres konfliktussá fajult, ami megakadályozta, hogy a nemzetiségi és magyar jobbagység radikális törekvései együttesen kényszerítsék a magyar nemességet a forradalom társadalmi bázisának radikális törvényekkel való bővítésére. A magyarok ellen fegyvert fogó nemzetiségek — radikális társadalmi követeléseik ellenére — az ellenforradalom eszközeivé váltak, és nem kis mértékben voltak okozói a magyar forradalom és szabadságharc bukásának.

1849 után a magyarországi nemzetiségek azt kapták jutalmul, amit a magyarok büntetésül. A neoabszolutizmus sem autonóm törekvéseit, sem radikális társadalompolitikai, sem nyelvi-, kulturális követeléseiket nem méltányolta. A reményeikben megcsalt nemzetiségi vezetők egymás után fordultak el Béctől, sorra kifejezésre juttatták elégedetlenségüket, vagy hátat fordítottak a politika életnek. Ez azonban korántsem jelentette azt, hogy társadalmi méretűvé szélesítették volna azt a haladó történelmi tendenciát, amelyre Kossuth és Balçescu óhajtották építeni a szabadságharc utolsó hónapjaiban a Kárpát-medencében élő népek jövőjét. Az abszolutizmus lefojtotta a nemzeti, nemzetiségi ellentéteket, de a Bach-rendszer minden erőszakossága sem békítette szövetségivé a magyarok és nemzetiségek viszonyát. Ennek a szövetségnek az építgetésén a magyar és nemzetiségi emigráció leghaladóbb politikusai fáradoztak csak.¹ Ithon a neoabszolutizmus némaságra kárhoztatta mind a magyarságot, mind a nemzetiségeket, arra sem adott lehetőséget, hogy kölcsönös párbeszéd keretében levonják 1848/49 történelmi, nemzetiségi és társadalompolitikai tanulságait.

A magyar liberálisoknak, így Deáknak is, 1848 után szembe kellett nézniük a nemzetiségi kérdés következményeivel. A középnemesi osztálykorlátok, hegemon törekvések, és a nacionalizmus „termé-

¹Kovács Endre, *A Kossuth-emigráció...*, i.h.; Kovács Endre, *Szemben a történelemmel*, 147—148.; Szabad, *Az önkényuralom kora*, 477—486.; Arató, *A nem magyar népek*, 789—854., 977—1019.; Szabad, *Forradalom és kiegyezés...*, 119—130., 287—288., 368—374., 403—411.; Spira, *A nemzetiségi kérdés...*, i.h.; Arató, *A nemzetiségi kérdés...*, i.m.; Lukács, *... politikai emigráció*, 50—55., 67—71., 131—142., 166—170.; Szász Zoltán Erdély Világostól a kiegyezésig (kézirat), i.h.

szetrajza”, a magyar történelmi hagyományok kurucos-szittyá felhangjainak társadalmi és etnikai realitásérzékét romboló súlya azonban megakadályozta a magyar középnemességet, hogy rálépjen a Kossuth és az emigráció javasolta útra. Deák és a leghaladóbb liberálisok már az 1840-es évek elején felismerték a „nemzetiségi elv” európai méretű térhódításának a magyar területi és politikai integritást csorbító erejét, de sem 1848-ban, sem azt követően nem vonták le felismerésük végső következtetéseit. Abban a meggyőződésben éltek, hogy a liberális polgári és politikai, nyelvi és kulturális szabadságjogok mindenkire kiterjedő biztosításával hosszú távon érdekeltté tehetik a nemzetiségi-eket is a magyar politikai és területi integritás fenntartásában. Ennek a célnak a realizálásához azonban történelmi kényszernek vélték a birodalmi keret megőrzését. Deák és társai ausztroungarizmusát tehát kettős félelem erősítette: az európai nagyhatalmak kiszámíthatatlan, előre nem sejthető törekvéseit éppúgy veszélyesnek tartották az István királyi Magyarország létére, mint a divergáló nemzetiségi törekvéseket. A kettős veszély elhárítása céljából Deák politikai pályáján mindvégig következetesen ragaszkodott a kettős védelemhez: az ausztroungarizmushoz és a liberalizmushoz. Liberalizmusa azonban mindvégig következetesen ragaszkodott az „egységes magyar politikai nemzet” fogalmához, és az ebből fakadó közigazgatási és törvényhozási következményekhez. Engedményt csak a horvátoknak tett. Elismerte Horvátország politikai individualitását, a horvát politikai nemzetet. Az 1848-as minisztériumban ezt a nemzetet ő képviselte a legkövetkezőtében. Az ő javaslatára döntöttek úgy, hogy a horvát iskolákban anyanyelven tanítsanak, a magyar bel- és igazságügyminisztériumban horvát osztályt állítsanak fel, és hogy a horvátokkal „ezentúl is deák nyelven” levelezzenek, a törvényeket pedig magyar és latin nyelven, a horvát fordítást is mellékelve küldjék meg Zágrábra.² 1848. augusztus 25-én pedig, a minisztertanács megbízásából, olyan egyezkedési tervezetet készített, amely nemcsak az 1868-as horvát—magyar kiegyezésnél volt kedvezőbb, hanem magát Jelačićot is elgondolkoztatta, és csak az udvar határozott közbelépése akadályozhatta meg a két nép közeledését

²Deák Oszterhueber-Tarányi Józsefnek, 1842. nov. 10—16. *OSzK Ki. Lt.; Ferenczi, Deák*, II. 102.

és megbékélését.³ A népképviselői országgyűlésen a liberális elveknek az ország etnikai és vallási tarkaságához igazított törvénybefoglalásával igyekezett a „felzúdulott nemzetiségi kedélyeket” csitítani és megbékíteni.⁴

Deák türelemmel és humanitással párosuló liberalizmusát a nemzetiségi igények méltánylása terén sohasem tagadta meg, mint ahogyan nem adta fel az egységes magyar nemzetről vallott nézetét sem.

Az 1859/61. évi politikai válság újra napirendre tűzte a nemzetiségi kérdést. A magyarországi nemzetiségek reménykedve tekintettek a magyarok abszolutizmus elleni küzdelmére, helyeselték a Bach-rendszer maradványainak felszámolásáért megindított törvényhatósági mozgalmakat, de a restitutio in integrum, az 1848-as alap változatlan helyreállításának országosan is meghirdetett programja, gyanút ébresztett bennük, amit a „császári hatalom elkötelezettjei” tudatosan mélyítették. A nemzetiségiek tartottak attól, hogy a politizáló magyarság az új helyzetben sem mond le hegemon törekvéseiről.⁵

Kölcsönös volt ez a félelem. A politikai és területi integritáshoz ragaszkodó magyar liberálisok és radikálisok attól féltek, hogy a nemzetiségiek autonóm törekvéseinek felelevenedése Magyarország területi integritásának a megbontásához vezet. Ennek a komor hangulatú jóslattal párosított félelemnek adott hangot Deák 1861. január 9-i levelében. A „nem magyar nemzetiségek... teljesíthetetlen követeléseit” a megbékélés egyik legfontosabb, és szinte leküzdhetetlen akadályának tartotta. Megrémítette, hogy „horvát, rác, oláh, mindenik különálló politikai nemzetnek akar tekintetni”, mert követeléseik teljesítése „az országot feldarabolná, Magyarországot megszüntetné s legfeljebb egy új szövetségi államot hozna létre, melyben a magyar faj az ország közepén természetes védhető határok nélkül csak töredéket képezne”.⁶

Ez az 1848/49-es emlékekből is táplálkozó félelem háromféle reagálásra készítette a politizáló magyarságot. Egyik részről az emigráció járt élen. Közvetlenül a forradalom után, de Teleki László már a forradalom idején is hangoztatta, hogy amennyi engedményt adunk a nemzetiségieknek, annyival több eredményt érünk el az abszolutizmus-

³Beér—Csizmadia, 681—683.; Károlyi Árpád, Batthyány, I. 390—399., II. 6., 7. sz. iratok.

⁴Kónyi, Deák, II. 289—295.

⁵Szabad, Az önkényuralom kora, 675.

⁶Kónyi, Deák, II. 257—262.

sal szembeni harc során.⁷ Ezt az elvet fontolta meg, és tette politikája egyik alapelvevé a magyar emigráció. Kossuth, Klapka és Teleki 1850-től komoly tervezeteket készítenek részben a magyarországi nemzetiségek jogainak biztosítása, másrészt a román fejedelemségekkel és a Szerbiával való szövetkezés céljából.⁸ Ezeknek a tervezeteknek — számos megkezdett lépés ellenére⁹ — a legnagyobb hibájuk nem az volt, hogy létrehozóik, megalkotóik gyakorta vetekedtek az elsőbbség jogáért,¹⁰ sokkal inkább az, hogy minden esetben nagyhatalmi segítség és közbenjárás lett volna szükséges realizálásukhoz.¹¹ Másrészt maguk a szóba hozott népek, nemzetiségiek, de a magyarok is csak a legszűkebb körben ismerték, és nem is túlzottan lelkesedtek értük.

Az emigráció elképzelései többé-kevésbé ismertek voltak a közjogi radikálisok vezetői körében, de őket nem hatotta át ezekért a tervkért az a komoly felelősségérzet, mint az emigráció vezetőit, bár gyakran pengettek fraternizáló hangokat, maguk is készítették együttműködési tervezeteket, sőt röpiratban terjesztették az 1859-es nemzetiségi törvényt, és kiadták Kossuth 1851-es alkotmánytervét is,¹² ezzel remélvén

⁷Teleki válogatott munkái, II. 25—29.

⁸Lukács... politikai emigráció, 110—111., 137—142., 164—166.

⁹Lukács, i.m. 137—142.; Szász Zoltán (kézirat).

¹⁰Lukács, i.m. 50—55., 194—222.

¹¹Szász Zoltán (kézirat). Lukács, i.m. 50—55., 194—222.

¹²A nemzetiségiek várható viselkedése mind a mérsékelt közjogi liberálisokat, mind a közjogi radikálisokat foglalkoztatta. Ezért sorra kinyilvánították rokonszenvüket irántuk. A szerbek és horvátok iránti rokonszenv fogalmazódik meg a *PN*, 1860. nov. 6., 18., 22. számában. Kemény Zsigmond hűségesen követi az 1860. október 21-én Falk Miksának írottakat e kérdésben. Hajlandó a pesti egyetemen román, szlovén, horvát és tót nyelvű magántanárok alkalmazását támogatni (*PN*, 1860. nov. 1.). Bach germanizációjához hasonlítja az erőszakos magyarosítást (Uo. nov. 7.). Elítéli a 48 előtti magyarosítást, mint a nemesi politika tartozékát, és hangsúlyozza, hogy ez népképviselő mellett nem ismélődhetik meg (Uo., nov. 13.) 1860. dec. 4-én pedig Kemény leszögezte lapjában, hogy a liberális személyi egyenlőség nem azonos a nemzetiségi egyenjogúsággal, majd dec. 6-án (*PN*) kész volt mindent megadni a nemzetiségeknek „mi megaláztatásunk és elgyöngítettségünk nélkül történhetik”. 1861. jan. 1-jén a 48-as törvények közül a nemzetiségiek igényeinek megfelelően javasolta a népképviselői és megyei törvényt módosítani, elfogadva Lukács Móríczt javaslatait, amelyeket lehetségesnek tartották a magyar nyelvű országgyűlésen a nemzetiségi nyelven való szólást is. Lukács javaslata: *PN*, 1860. dec. 19., 22. Eötvös a nemzetiségekről: *PN*, 1860. nov. 22.; Mocsáry még ekkor a mérsékelt közjogi liberálisokhoz tartozik, de Eötvössel már vitába szállt a nemzetiségi kérdésben: *Mocsáry válogatott írásai*, 22—25.; *Tóth Ede, Mocsáry*, 66—78. Lásd még: *Mocsáry Lajos: Nemzetiség*. 1858. Károlyi Ede 1860 őszén és 1861-ben újra kiadott röpiratában a föderáció fogalmát használva, az 1849-es nemzetiségi törvény ismertetésével

megnyerni a nemzetiségi politikusok rokonszenvét és támogatását. Mocsáry Lajos például az országgyűlésen kívüli szabad nyelvhasználatlaltal, a népképviselői választójog szélesítésével óhajtott a nemzeti-ségi jogait biztosítani, de elzárkózott mindenféle föderalista átszervezéstől.¹³ Konkrét, mindkét fél által kölcsönösen méltányolt programot azonban a közjogi radikálisok nem fogalmaztak, többnyire megelégedtek az általánosság síkján mozgó egyenlőség és testvériség hangoztatásával. A nemzetiségi pedig „az egyéni szabadság” mellé követelték „a nemzeti szabadságot” is, amit a magyarság nem méltányolt, ezért ismételten az udvarnál kerestek támaszt.¹⁴

Deák és köre ebben a kérdésben is halkabb volt, mint a közjogi radikálisok. Az ország területi integritásához és az egységes politikai magyar nemzet fogalmához megingathatatlanul ragaszkodtak, az érdekek kölcsönös méltánylását hangoztatták, megpendítették a korábbi magyarosító törvények megváltoztatásának a szükségességét, de minden a nemzetiségekkel kapcsolatos kérdés rendezését az országgyűlés hatáskörébe utaltak, ahol majd a nemzetiségi politikusok előterjesztik kívánságaikat, és a törvényhozó testület alkotmányos módon dönt róluk.

A nemzetiségi kérdés rendezését az országgyűlésnek fenntartó Deák az októberi diploma megjelenése után sem nyilatkozott másként, de a köréje csoportosuló mérsékelt nemzeti liberálisok legtehetségesebb politikusi és publicistái töprengtek a megoldási lehetőségeken. A *Pesti Napló*ban Eötvös, Csengery Antal, Falk Miksa, Lukács Móric cikkei, tanulmányai, Kemény Zsigmond fejtegetései próbálták kifogni a szelet „egyfelül a reakció, másfelül a forradalom” vitorláiból, a nemzetiségi követelések méltánylásával, pozitív javaslatok meghirdetésével, és főleg

közeledik a nem magyar ajkú etnikumokhoz, Kozma Imre pedig kiadja Kossuth 1851-es alkotmánytervét. (*Károlyi Ede: Foederált Hunnia vagy a nemzetek egyesülése.* Pest, 1860., bőv. 2. kiad. 1861.; *Kozma Imre: A magyar nemzet szebb jövője...* Győr, 1860.) Mindezekről és a nemzetiségiékkal összefüggő kérdésekről részletesen: *Szabad: Forradalom és kiegyezés...*, 368—395.; *Kovács Endre, Szemben a történelemmel*, 369—448.

¹³Mocsáry Lajos: *Programm a nemzetiség és a nemzetiségek tárgyában.* Pest, 1860. *Szabad*, 370—371.

¹⁴Arató, *A magyar politikai nemzet; Szabad*, i.m. 368—412., 508—513., 537—559.; 688—691.; *Kovács Endre, Szemben a történelemmel*, 369—448.

a nyelvi, kulturális igények jogosságának az elismerésével.¹⁵ Hozzájuk zárkózott fel Szalay László, aki sorra jelentette meg a magyarországi nemzetiségek rendi jogaival, történelmi fejlődésével és helyzetével foglalkozó tanulmányait.¹⁶

Deák nem bocsátkozott nyilvános polémiákba, javaslatokat, ígéreteket sem fogalmazott, nem reagált sem a radikálisok röpirataira, sem a nemzetiségek programtervezeteire. Kezdetben hallgatással mellőzte a horvátok 1861. február 14-én datált zágrábi körlevelét is, melyet azok megküldtek valamennyi magyar törvényhatóságnak. A horvátok körlevele nem tartalmazott határozott követeléseket, de leszögezte, hogy „csak oly alapokra fektetve és oly garanciák mellett” kívánják Horvátországnak „Magyarországgal való újabb államjogi öszekapcsolását”, melyek a horvátok „nemzeti becsületének, történelmi jogainak és a hármaskirályság és a horvát-tót nemzet bizonyított életerejének és történelmi missiójának megfelelnek”.¹⁷

A történelmietlen és durva vádakat felsoroló, a horvátok 1848-as ellenforradalmi támadását jogalapként emlegető zágrábi körlevélre — Inkey Ferdinánd magánkérését ürügyül használva — Deák csak azt követően válaszolt, amikor Ferenc József a februári pátens kiadásával elosztatta a magyar államférfi minden reményét, hogy a válságból kivezető megbékélés útjára léphetnek. A magánlevélnek szánt válasz taktikai okokból megjelent a *Pesti Napló*ban is.¹⁸ Erre annál inkább szükség volt, mert a februári pátens megjelenése után megélenkültek a nemzetiségi mozgalmak, és keresték a kapcsolatot Schmerlinggel.¹⁹

Deák feltehetőleg nem Inkeynek szánta tehát a választ. Schmerling centralizált alkotmányos kísérletére mondott nyilvánosan nemet. Megtagadta a magyarok részvételét a birodalmi tanácsban, és a horvátok

¹⁵Lukács Móricz munkái. II. Bp. 1894. 383—386.; Szabad, *Az önkényuralom kora*, 675—676.; *Eötvös: Uralkodó eszmék I.* Wien, 1851., II. Pest, 1854.; *Eötvös: A nemzetiségi kérdés.* Pest, 1865., Szabad, *Forradalom és kiegyezés...*, 368—373.

¹⁶Szalay: *A magyarországi szerb telepek jogviszonya az államhoz.* Pest, 1861. (németül: 1862.) *Uő: A horvát kérdéshez.* Pest, 1861. (németül: 1863.) Szalay: *Fiume a magyar országgyűlésen.* Pest, 1861.

¹⁷Zágráb megye körlevelét 1861. márc. 12-én közölte a *Pesti Napló*. Lásd még: *Kónyi, Deák*, II. 598.; *Lónyay naplója*, 1861. márc. *MTA Kt. MS 5306/2.*; Szabad, i.m. 395—402.

¹⁸Lónyay naplója, 1861. márc. *MTA Kt. MS 5306/2.*; *PN*, 1861. márc. 24.

¹⁹Szabad, i.m. 537—559.; Berzeviczy, *Az abszolutizmus...*, III. 219—228., 261—262., 267—269., 294—296.; Kovács Endre, *Szembem a történelemmel*, 421—448.

nemzetiségi ellentéteket ismételten felszító vádaskodásának azzal húzta ki a méregfogát, hogy felkínálta Horvátországnak a Magyarországtól való különválás lehetőségét, sőt annak szükségességét is, ha képviselőket küldenek a Reichsratba. Gesztus és ígélet volt ez a nyilatkozat a többi magyarországi nemzetiség számára is. Őszintén szembenézett benne Deák az 1848-as fegyveres ellentétekkel. A zágrábiak azon vádjára, hogy a magyarok „a horvátokat is, más nemzetiségeket is, a török rájákhöz” akarják „lealacsonyítani”, 1848 liberalizmusával vágott vissza: „A magyar nemzet 1848-ban a népre és a népek minden osztályára teljes egyenjogúságot hozott be — üzenté a nemzetiségi politikusoknak —; sem néptől, sem nemzetiségtől nem vett el jogokat, hanem adott kinek-kinek igazság és méltányosság szerint”, és ha volt nemzetiségi követelés, azt „harc nélkül is szívesen teljesíthette” volna. A nemzetiségek azonban „harcoltak, véresen és talán akaratjuk ellen más érdekért, nyereség nélkül, polgári harcban...” Miután figyelmeztette a nemzetiségi politikusokat az ellenforradalomnak 1848-ban tett fegyveres szolgálataik viszonzatlanságára és hiábavalóságára, liberális alapról javasolta, hogy hasonlítsák össze a magyar nemzetiségi politikát más európai országok nemzetiségi politikájával: „Mutasson valaki Európában államot, mely a területén lakó idegen, nem souverain nemzetiségek iránt több méltányossággal járt el” — szolt, hogy ezt követően békejobbot nyújtson, és a Schmerlingi taktika alól kihúzza a talajt. „Nincs bennünk gyűlölség a múltért... Mi nem ijedünk vissza más nemzetiségű honfitársaink követelésétől, mert erős bennünk az akarat: teljesíteni mindazt, mit Magyarországnak politikai szétdarabolása nélkül teljesíteni lehet; s meg vagyunk győződve, hogy oly követeléseket, miknek teljesítése lehetetlen, más nemzetiségű honfitársaink tenni nem fognak.”²⁰

Deáknak ez a válasza egyetlen ponton sincs ellentmondásban azzal a tervezettel, amit 1848-ban készített a horvátok megbékítése céljából. A bécsi udvar politikusai akkor meg tudták akadályozni a horvát—magyar megbékélést. 1861-ben, ha nem is békítette össze Deák a két nemzetet, Schmerling azon reményét alaposan lehűtötte, hogy ismételten szembefordíthatja a horvátokat a magyarokkal, és így késznyerítheti a Reichsratba Magyarországot. Deák mérséklő hangja a többi nemzeti-

²⁰PN, 1861. márc. 24.; Kónyi, Deák, II. 598—616.

ségre sem maradt hatástalan. Schmerling elveszítette a magyarok ellen felsorakoztatható eszköztárának egyik leghatékonyabb fegyverét. Deák taktikai csatát nyert. A nemzetiségi megbékélést nem hozta ugyan közelebb, de azzal, hogy a mérsékelt közjogi liberálisok engedményeinek a határát az integer Magyarországot fel nem bomlasztó minden jogos igény méltánylásáig toltta ki, megfontolásra készítette a mérsékeltebb nemzetiségi politikusokat.²¹

A határozott közjogi program nélküli Deák, az 1860/61-es politikai válság során, a történelmi kérdések megoldását elodázó taktikájával, a rendezésnek minden fázisát az országgyűlésre hátrító várakozásával, és a kezdeményezést az udvarra hátrító sugalmazásával, nem válhatott a hazai közvéleményt mindenben döntően befolyásoló politikai tényezővé. A konzervatívokat ezúttal nem Deák szilárdsága és határozottsága, még csak nem is elvi hűsége ütötte el a hatalomtól és befolyástól, hanem Schmerling császárnak tetsző koncepciója. A horvátokra és a többi nemzetiségre legfeljebb annyi hatása volt, hogy azok mérsékeltebb politikusait visszatartotta a Schmerlinggel való szövetségtől.

A közjogi radikálisok az országos közvéleménytől támogatva járták a maguk útját, bizton számítottak a nemzetközi helyzet számukra kedvező alakulására, és reménykedtek Kossuth Ausztria-ellenes szövetséggel kecsegtető ígéreteinek valósulásában, de nem helyezkedtek mereven szembe Deákkal sem. A legálisan működő politikai fórumok a restitutio in integrum követelésétől voltak hangosak. 1848-at zengte a magyarság vármegyeházán, családi ünnepeken, egyéb jeles napokon, és várta a megígért országgyűlést, hogy ott tetteleg valósítsa majd akaratát, és a 48-as jelszót saját értelmezése szerint magyarázza.

²¹ Kovács Endre, i.m. 421—437.

AZ 1861-ES ORSZÁGGYŰLÉS

Más-más megfontolásból minden érdekelt politikai tényező várakozással tekintett a Ferenc József által február 14-én dátumozott meghívóval 1861. április 2-ra, húsvét másnapjára összehívott magyar országgyűlés elé.¹

Az uralkodó — birodalma számára viszonylag kedvező külpolitikai körülmények között — beváltotta októberi ígéretét, és ha ezt nem követte is a remélt siker, a birodalom népei és az európai közvélemény előtt demonstrálta egyezkedésre hajló képességét, a várható kudarcért pedig áthárítani vélte a felelősséget a magyarokra.

Schmerling és köre feltétlenül számolt a törés lehetőségével, de ezt jó ütőkártyaként remélhette kijátszani a birodalmi parlamentben, és bízhatott abban, hogy az országgyűlés által megtagadott „birodalmi atyákat”, legalább a nemzetiségi kerületekből, közvetlen választásokkal terelheti a Reichsratba.² Az államminiszter és a császár reményeit táplálták az októberi diplomát amúgy is bíráló Lajtán túli politikusok és publicisták, akik nem győzték esküvéseikkel biztosítani az uralkodót, hogy minden magyarelles lépését támogatják.³

A Schmerlinggel is kacérkodó hazai nemzetiségek a magyarok hegemon-igényeinek a megtörésére vélték alkalmasnak az időpontot és a szituációt.

Az ókonzervatívok számára az országgyűlés volt az utolsó remény, hogy szolgálataik jutalmaként visszanyerhessék a február óta alaposan megcsappant császári kegyet, vagy legalább tisztességesen vonulhas-

¹Országgyűlési zsebkönyv, I. 139—141.

²Erre a februári pátenz 7. §-a adott lehetőséget, aminek következtében Eisenmann és Redlich a föderáció mozzanatát vélik a februári pátenzben felfedezni. Lásd még Somogyi, Választójog..., 23.

³Somogyi, A birodalmi centralizációtól..., 31—37.; Kónyi, Deák, III. 283—291.; Eisenmann, 379—380.; Somogyi, Választójog..., 35.; Redlich, I/1. 672—688.

sanak vissza vert hadállásaikból. A pozíciójukhoz ragaszkodó októberi férfiak helyzetértékelésének irrealitására egyébként mi sem jellemzőbb, mint az a buzgalom, mellyel a koronázási ceremónia legapróbb részleteit is kidolgozták.⁴

Várták az országgyűlést a magyar politizáló rétegek két táborra szakadt hangadó politikusai is, annak ellenére, hogy a februári pátens árnyékában biztosra vehették, hogy megoldást csak rendkívüli esetben hozhat. A közjogi radikálisok éppen erre a rendkívüli alkalomra vártak. Az ő programjukban nem volt helye semmiféle alkunak. Az európai közvélemény tudomására akarták hozni, hogy nem hajlandók egyezkedni. Az országgyűlés számukra a törvényhatóságok keretei fölé emelkedő nemzeti szervezkedés bázisa volt. Ők a tavaszra várt Ausztria-ellenes háború esetére remélték a törvényhozói testületet a függetlenségi küzdelem szolgálatába állítani.

A történettudomány rendelkezésére álló források egyértelműen bizonyítják, hogy a közjogi radikálisok nemcsak az országgyűlésen voltak többségben, hanem az ország közhangulatát is uralták és irányították. Komoly realitással bír Kossuth helyzetértékelése, mely szerint „a nemzet hasonlíthatatlan nagy többsége... minden vitatást kizáró szilárdsággal elveti az alkunak minden eszméjét”.⁵ Hasonlóan ítélte az ország közhangulatáról Deák is, aki szerint „sajnálatosan nagy kisebbségben” vannak a 48-as alapon egyezkedni szándékozók, míg a „teljes szakadást” akarók csoportja „nem párt, hanem a nemzet maga, vagyis annak 99/100-ad része”.⁶ 1860 végén Szőgyény László is úgy vélte, hogy „az ország nagy része... Garibalditól és az inváziótól... vár üdvöt és menekülést”.⁷

Az 1860. november-decemberi helyzetelemzések a nemzetnek még a februári pátens megjelenése előtti hangulatáról adnak hírt, amit a tiukosrendőrök és Benedek tábornagy jelentései a korábbi időkben is megerősítettek, illetve előre sejteni engedtek. A helyzet a februári pátens után annyiban változott, hogy a törvényhatósági szinten szervezett tiltakozások, a képviselőválasztások során elhangzott beszédek, meghirdetett programok még határozottabbá kovácsolták ezt a többségi

⁴Vay, 395.; Szabad, *Forradalom és kiegyezés...*, 434.

⁵Kossuth, *Irataim*, III. 193.

⁶Tanárky, 200. Idézi: Szabad, i.m. 147.

⁷Szőgyény-Marich, III. 65.

akaratot, amely Telekiben tekintélyes vezérre talált. Számukra a restitutio in integrum, a legálisan hangoztatható 48-as alap az egyezkedés megakadályozását, a „tényleges és tevéleges” ellenállásra való készülést jelentette.⁸ Negyvennyolcasságuk tartalmát tehát nem az áprilisi törvényekhez való ragaszkodás, sokkal inkább a Függetlenségi Nyilatkozathoz vezető nemzeti háború 1861-ben nemzetközivé szélesíthető reménye töltötte ki. Szervezkedésük és hazai agitációjuk visszanyúlt az olasz—osztrák háborúig, és mindvégig szorosan kapcsolódott az emigráció diplomáciai tevékenységéhez. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk, hogy ennek a látszólag szilárd határozottsággal párosult nemzeti radikalizmusnak a történetírásunk által eddig eléggé még nem kimutatott korlátai voltak.⁹ Ezek közül a legdöntőbb mozzanat, hogy önálló mozgástere korlátozott volt. Céljaiban és cselekvésében egyaránt a külpolitikai helyzet alakulásának volt alárendelve. Ez pedig 1861 tavaszán nem a radikálisok reményei szerint alakult. A nemzetközi botrányba fulladt fegyverszállítás, később Kossuth jogtalan pénzkibocsátási pere jelentős mértékben rombolta az emigráció tevékenységét,¹⁰ amely Teleki kiválásával, Pulszky egyéni útkeresésével, Kossuth és Klapka időnkénti meghasonlásaival már amúgy is bomlásnak indult.¹¹ A hazai közjogi radikálisok reményeit leginkább megtépázó üzenetét Kossuth 1861. március 17-én keltezte Londonból. Őszintén feltárta követői előtt, hogy „háború ez idén nem lesz,... legalább őszig bizonyosan nem”, aminek következtében — elhárítva magától minden kezdeményezést és felelősséget — két látszatalternatívát tárt a nemzet elé: „Vagy mi szólítjuk fel a harcra a nemzetet — írta —, vagy az önmaga szántából kel fel. Más szóval: vagy kívülről vitetik be a forradalom vagy benn kezdeményeztetik.” Óvta azonban követőit „minden olyan kalandos kísérletről”, mely a „szövetséges

⁸Hanák, kézirat, 49.; Szőgyény-Marich, III. 65., 231.; Vay, 389.

⁹Szabad, i.m. 319—412. részletesen foglalkozik a közjogi radikalizmus korlátaival, de a társadalomtörténeti kutatások hiánya eddigelé nem tette még lehetővé, hogy az 1860/1861-es válság felvetette történelmi kérdésekben nyomon kövessük az egyes rétegek kérdésenkénti átcsoportosulását, politikai ingadozását. A korszakban geográfiai szórtsággal fellobbanó mozgalmak közjogi és társadalompolitikai szembesítése várat még magára.

¹⁰Tanárky, 189—191., 204—212.; Kossuth, Irataim, III. 203—240., 264—267.; Szabad, i.m. 294—298.; Lukács, ... politikai emigráció, 137—142., 185—190.

¹¹Szabad, i.m. 207—210., 306—309.; Somogyi, Abszolutizmus és ..., 102—110.; Lukács, i.m. 177—190.

kormányok ellenére” sodorná fegyveres harcba Magyarországot, és arra is figyelmeztette őket, hogy ha „a magyar harc... mindent felforgató eszméknek előharcosa gyanánt” tűnnék fel, vagy „nem nemzeti jogokért, hanem kormányformai vagy sociális elméletekért” robbanna ki, elveszítene Európa „rokonszenvét” és a „hatalmak pártfogását”, az angolokat „ellenünk ingerelné”, és „keleten oly bonyolodalmakkal lennének összekötve, melynek hazánkra okvetlenül külvatkozás veszélyét hoznák”.¹² Ez a választási lehetőséget kínáló helyzetelemzés, éppen őszinteségével, csak egyetlen utat hagyott nyitva a közjogi radikálisok előtt: az egyezkedést megtagadó várakozás lehetőségét, de ezt is úgy, hogy megfosztotta őket társadalmi bázisuknak az 1848-asnál radikálisabb szociális programmal való bővítésétől. Ez a hazai társadalmi bázis tudatos szűkítését kívánó program lehetett tetsző a volt nemesség körében, de a nemzeti harcnak már 1848/49-ben is tömegbázisát képező parasztság számára semmit, vagy csak olyasmit ígért, amiért nem volt érdemes a császári hadsereg ellen masírozniuk. Másik igen fontos korlátja volt a közjogi radikalizmusnak is a háttérbázist mélyen átható nacionalizmus, melyet ugyan igyekeztek visszafogni, együttműködési tervekkel, fraternizáló gesztusokkal és általános ígéretekkel felszín alá szorítani; de ha számításba vesszük, hogy a határozati párttá szerveződő radikálisok többnyire az országnak azon területein befolyásolták a közhangulatot, ahol többségükben magyar etnikumú, református vallású lakosság élt, szinte természetesnek kell tartanunk, hogy őket a nemzetiségi kérdés gyakorlati megoldása, a jogos nyelvi, vallási, közigazgatási és igazságszolgáltatási követelések törvényhatósági szinten történő rendezése 1860 őszén, 1861 tavaszán korántsem sürgette annyira, mint a nemzetiségi többségű megyék politikusait, ezért néhány, a megbékélést őszintén óhajtó, komoly engedményekre kész politikuson kívül, agitációjuk során mellőzték a programok konkretizálását, és az általánosság síkján mozgó ígéreteiket csak a legkritikább esetben kényszerültek megsérteni a törvényhatósági testületek életrehívásakor. A közjogi radikálisok taborát is gúzsba kötő nacionalizmus korlátaira azonban mindenképpen fényt vet az a tény, hogy Teleki László, aki 1849 májusában már az ország föderatív átszervezésének a szükségességét bizonygatta Kossuthnak, 1861-ben meg sem próbált ilyen programmal

¹²Kossuth, *Irataim*, III. 596—601.

előállni. Választási beszédében és határozati javaslattevésében korábbi meggyőződésének elhallgatására kényszerült, és a nemzetiségiek kívánságának teljesítését illetően csak annak hangsúlyozásáig „merészkedett”, hogy „késznek jelentjük magunkat... nyelv-, nemzetiség- és valláskülönbség nélkül a ... jogegyenlőség alapján mindent megadni, ... mi a közös haza integritását nem veszélyezteti”.¹³

A politizáló magyarság körében 1861-ben viszonylag széles társadalmi rétegek által felkarolt közjogi radikalizmust a függetlenség őszinte vágya mellett nagyrészt a protestánsokat 1859-ben ért új sérelem által felfokozott Habsburg- és katolicizmusellenesség, a hajdani gravámenes törvényhatósági és diétai szokások, az 1849. évi függetlenségi harc sikeres csatáinak emléke táplálták. Kibontakozásakor felerősítette a mozgalmat a parasztság azon hite, hogy a volt földesuraikkal folyamatban lévő úrbéri és birtokrendezési pöreikben meghozott vagy esedékes — az abszolutizmus által életrehívott *úrbéri bíróságok* döntéseiben ekkor már bőségesen tapasztalt *földesúr- és kincstárkímélő* — ítéleteket a jobbágyfelszabadítást végrehajtó Kossuth ezúttal is az ő javukra fordítja.¹⁴ Kossuth 1861. március 17-i üzenetét a parasztok aligha ismerték, annál inkább emlékeztek 1849-es ígéreteire.

Az elmondottak ellenére, a teljes függetlenségről szőtt politikai álmoknak 1861-ben még volt két olyan ösztönzője, amely a magyarság számára szerencsés külpolitikai-diplomáciai konstelláció esetén sikerre juttathatta volna ezt az alternatívát. 1861 tavaszán még realitással bírt az a remény, hogy az emigrációnak sikerül a magyar függetlenséget biztosító szövetségest találni. Ezen túlmenően a német egység létrejöttének Magyarország számára önálló had- és külügyet teremtő lehetőségét sem hagyhatjuk teljesen figyelmen kívül, amibe Teleki határozati javaslattevése is leginkább „belekapaszkodott”.¹⁵

Az 1861-ben megoldatlan európai problémák mindenképpen a realizálhatóság szintjén tartották, ha nem is 1849. április 14-ét, de legalább a tiszta perszónalunió lehetőségét. A magyarországi etnikai

¹³Teleki válogatott munkái, II. 236., 253.

¹⁴Sándor Pál: *A birtokrendezési periratok; Sashegyi*, 1859., 115—128., 232—234., 390—392., 402—405., 411—415., 440—442.; *Parasztságunk*, 142—227.; *Szabad, Az önkényuralom kora*, 518—523., 601—608. Érdemes eltöprengenünk *Hobsbawm*, 1978. 31—45., 62—99. és *Hobsbawm*, 1974. európai elemzésein és következtetésein.

¹⁵Teleki válogatott munkái, II. 245—250.; *PN*, 1861. máj. 15., 16.

viszonyok, még inkább a külföldi hatalmi csoportosulások és nagyhatalmi érdekek alakulása, és a belőlük táplálkozó, ezekhez igazodni kényszerülő hazai politikai törekvések fejlődésirányai hosszú távon nem kedveztek ennek a tendenciának. Furcsa érdekessége az egész politikai irányzatnak, hogy a teljes külpolitikai és hadügyi önállóságot, a teljes nemzeti függetlenséget követelő határozottságból hiányzik a gazdasági önállóság, az önálló vámterület megteremtésének a követelése. Az iparosodottabb osztrák—cseh területek mezőgazdasági felvevőpiacára még a közjogi radikalizmus szóvivőinek is szükségük volt.¹⁶ Reményük és lehetőségük tehát mindössze az általuk sem, az emigráció által sem befolyásolható külpolitikai tendenciák alakulására korlátozódott mindvégig, ezért a taktikázás sokkal hatékonyabb eszköztárát kellett felvonultatniuk, mint bármelyik más irányzatnak 1861-ben, beleértve ebbe a tudatos öncsonkítás manőverét is.

Már az országgyűlés megnyitásakor érezhető a mindent elárasztó makacsság ellenére a szakítást szorgalmazók táborbontása: Teleki, Révész Imre, Szilágyi Virgil, Nyáry Pál, a fiatal Böszörményi László mellett fokozatosan erősödött a hangja és befolyása Podmaniczkynek, a Telekivel rokon Tisza Kálmánnak, Károlyi Edének, a társadalmi konzervatívizmusáról már az ősiséggel kapcsolatban tanúságot szolgáltató Ghyczy Kálmánnak, akik a népszerűségüket őrizték ugyan, de a mérsékelt közjogi liberálisok törekvései előtt egyengették az utat, Teleki öngyilkossága után pedig tudatosan engedték át a teret Deák sem szakítást, sem alkuvást nem szorgalmazó koncepciójának, annak ellenére, hogy a parlament falain kívül „a vezérszólamot a nemzeti radikalizmus vitte”.¹⁷

A *negyennyolcasság* többféle társadalompolitikai és közjogi értelmezése 1861-ben tehát nemcsak szétválasztotta, hanem össze is fogta a magyar politikai irányzatokat. Összeterelő motívumként legerősebben a cári intervenciótól, a nemzetiségi mozgalmaktól való félelem, és az

¹⁶Az Európa-szerte hódító szabadkereskedelem elve egyébként a gazdasági kapcsolatok szabadságára épült, és ez a szállításiigényes, ezáltal nagy szállítási költséggel termelő magyar mezőgazdaságot amúgy is kiszolgáltatta volna Ausztria felvevőpiacának, a magyar piacot pedig az osztrák iparnak. Gazdasági közösségünk Ausztriával nemcsak hátrány, előny is Magyarország számára. Ezt Ránki, Berend T., Katus László és Hanák Péter tanulmányai eléggé meggyőzően bizonyították már. Lásd még: *Hobsbawm*, 1978. 46—61.

¹⁷*Hanák, kézirat*, 53. Az erőviszonyokra: *Toth, Partien...*, 156—172.

egy-egy irányzatok szociális engedményektől való elzárkózása működött közre. A remények és félelmek között hányódó politikusok szinte naponként változó felállást adtak a képviselői testületnek. A konzervatívok, liberálisok és radikálisok önmaguknak szóló esélylatolgatásai olykor naponként más-más fejleményeket ígértek. Sokszor egy-egy valós vagy álhír tucatnyi képviselőt sodort egyik táborból a másikba, de számbeli fölényüket a közjogi radikálisok mindvégig őrizték, de mindvégig teret engedtek a helyzet megkívánta esélyeket latolgató taktikázásnak.

Ezzel a döntő számbeli fölényrel, és a nemzeti közvéleménnyel szemben kockáztatták a népszerűségüket *a mérsékelt közjogi liberálisok, és vezérik, Deák Ferenc*.

1861. február 26-a után Deák nemcsak a megegyezést, a lehetséges egyezkedést illetően is elveszítette minden reményét. Ennek ellenére, a mérsékelt közjogi liberálisok és Deák is szükségesnek tartották az országgyűlést. Ez korábbi taktikájukból is következett. 1860 októberétől állandóan a várható országgyűlésre hivatkozva csendesítették a nemzetet. Most nem vállalhatták, hogy szembekerüljenek önmaguk érveivel. Ezen túlmenően Deák remélte, hogy az új helyzethez igazodó taktikával, a restitutio in integrumhoz való töretlen ragaszkodással, visszatarthatja a reményeiben csalódott nemzetet egy elhamarkodott lépéstől. Arra számított, hogy a centralizmus és az anarchia ellen 1848 szigorú és következetes vállalásával jelentős táborot kovácsolhat az alkotmányos önállósághoz ragaszkodó, de a forradalom kockázatától visszarettenő politikusokból, és ezek támogatásával méltó választ adhat Schmerling centralista törekvéseire. Remélte, hogy a törés szükségességének biztos tudatában visszafordíthatja a szakításért a felelősséget az udvarra és Schmerlingre: Európa ingadozó közvéleményét ismét a magyarok mellé állíthatja. Bizott abban, hogy az országgyűlés hivatalos fórumként közeledhet a nemzetiségiekhez, növelheti azok hajlandóságát a magyarokkal való megbékélésre, a Schmerling felkínálta centralizációval való szembefordulásra. Nem lehet véletlen, hogy a februári pátenst egyértelműen elutasító, a nemzetiségi követelések elé csak az ország területi egységének és politikai integritásának megőrzését gátul emelő, a horvátoknak a teljes szakítást is felkínáló válaszát a zágrábiak körlehelére, a *Pesti Napló* az országgyűlés megnyitása előtt egy héttel közölte.

Áthidaló, elodázó, a meggyőződésével összeegyeztethető megoldást termő szituáció kivárását tette taktikája lényegévé Deák, mert abban biztos volt, hogy a császár presztízsokokból sem vonhatja vissza néhány hét vagy hónap alatt a magyaroknak nem tetsző februári pátenst. Szilárdságot és határozottságot kellett neki is mutatni, amit meg is tett Pest belváros választói előtt március 11-én mondott beszédében. Harmincéves politikai pályájának „közismert elveit”, emberi becsületességét kötötte le, hogy tántoríthatatlanul ragaszkodni fog az 1848-as alkotmányossághoz, mert „az ország törvényes önállása, függetlensége s alkotmányos szabadsága alapföltételei nemzeti létünknek, melyeket semmi árért, semmi nyomásért föl nem áldozhatunk. Minden csorba — jelentette ki —, mit ezeken önmagunk ejtenénk, halálos seb volna a nemzet életén.”¹⁸

Bizonnyosságból és határozott szándékból táplálkozott Deák lojalitással párosult szilárdsága: biztos volt benne, hogy 1861 februárja és 1848 áprilisa összehághathatatlan, tehát az országgyűlés függőben hagyja majd a közjogi kérdést; csak hogy számára nem volt közömbös, hogy ennek a kérdésnek a „függőben maradása” milyen formák között történik. Minden törekvése arra irányult, hogy útját állja a történeti magyarság létét és etnikai egységét veszélyeztető forradalomnak éppúgy, mint az abszolutisztikus és centralista törekvéseknek; ugyanakkor rávegyesse a nemzetet a lojalitás és legalitás útjára, ahonnan tér nyílik majd az ő meggyőződésével is harmonizáló kompromisszum realizálására. Ezért a *pragmatica sanctio*ra alapozott 48-as alkotmányosságot használta fel arra, hogy elhatárolja magát az ókonzervatív alkutól éppúgy, mint a forradalmi veszélyt hordozó Kossuth-féle elképzeléstől; ekképp a centralizációval párosult félalkotmányossággal a teljes alkotmányosság igényét, a közjogi szakítással a Habsburg-dinasztia melletti hűséget fordítsa szembe.¹⁹ Egyszerre háromfelé hadakozott: az ókonzervatívok, Schmerling és a közjogi radikálisok ellen. E hadakozás és taktikázás közben formailag olykor-olykor a tételes törvényeket is sértenie kellett, mindjárt az országgyűlés megnyitásakor, amikor azt lehetővé teendő, elment a budai királyi várba a megnyitóra.²⁰

¹⁸Kónyi, *Deák*, III. 1—2.

¹⁹Beksics, *Kemény*, 257—259.; *Hanák, kézirat*, 102—103.

²⁰Kónyi, *Deák*, III. 15—19.; *Kecskeméthy, Vázlatok*, 121—122.; *Szögyény-Marich*, III. 87—94.; *Podmaniczky, Naplótöredékek*, III. 112—114.; *Tanárky*, i.m. 257. *Horváth Zoltán*,

Az ókonzervatívok taktikázó manőverezésükkel, folytonos audienciázásukkal elérték,²¹ hogy az októberi diploma elveiből építkező trónbeszéd engesztelő hangnemben szabta az országgyűlés feladatául az „uralkodói rendszerváltoztatás” és a „magyar alkotmányos állapotok” összehangolását, az „ősi szertartás szerint” történő koronázást, és az 1848-as törvények revízióját. Határozott ígéret nélkül felvillantotta az ország területi integritása helyreállításának a reményét, a királyi hitlevél kiadása, és az uralkodói eskü letétele után. Erdély unióját az 1848-as törvények „átvizsgálásától” tette függővé, és megkívánta a horvátokkal való megegyezést. Határozottan elutasította a felelős minisztérium kinevezését, de említés nélkül hagyta a februári pátenst.²²

A trónbeszéd, mely az uralkodó jóváhagyásával készült, nem váltott ki feltűnő tiltakozást, de megkönnyebbülést sem az országgyűlésen. Levertség és közöny fogadta. A képviselőket az erőviszonyok felmérése, a követendő taktika kidolgozása, a lehetőségek mérlegelése foglalkoztatta. Mérlegelték a feliratiak és határozatiak együttes fellépésének a lehetőségét. A nemzet egységes akaratát kifejező, erőt sugárzó egyhangú fellépés lehetősége és előnye Deákot is foglalkoztatta.²³ A két tábornok elválasztó nézetkülönbségek azonban az országgyűlés kezdetén még mélyebbek voltak annál, semhogy az együttes fellépés formai módozatában megállapodhattak volna. A két tábor közötti érintkezési és elkülönülési pontokat Ivánka Imre érzékelté legtalálébban. Szerinte Deák és Teleki egyformán 48-as alapon állnak, de amíg Deák „semmi esetre el nem áll a 48-diki törvényektől”, azokon túl sem akar menni, addig Teleki azokon „túl akar... menni”. Deák „retteg a forradalomtól”, Teleki pedig „egyenesen a forradalom

Teleki, I. 457.; *Hunfalvy naplója*, 137.; *Ferenczi, Deák*, II. 278—280.; *Szabad, Forradalom és kiegyezés...*, 434—436.; *PN*, 1861. ápr. 3., 4. Deák a tételes törvények betdjét sohasem becsülte annyira, mint a liberalizmus eszmeiségét. *Sarlós, Deák*, 298.; *Deák Fröhlich Frigyesnek* 1861. febr. 19-én *OSzK Kt. Lt.*

²¹*Szögyény-Marich*, III. 84—87., 90—92.; *Kónyi, Deák*, III. 3—10.; *Ministerrat*, 1861. márc. 18—19.; *Redlich*, II. 7—19., *Vay*, 355., 397—402.

²²*Kónyi, Deák*, III. 19—22.; *PN*, 1861. ápr. 7.

²³*Szabad*, i.m. 436.; *Kecskeméthy, Vázlatok*, 126—127.; *Osterlamm*, I. 14—18. Az 1861. országgyűlés anyagát kiadta: *Osterlamm*, I—III. Pest, 1861. Az országgyűlés történetét feldolgozta: *Szabad*, i.m. 413—598. Lásd az egységes fellépésre még: *Kónyi, Deák*, III. 25—30.; *Vay*, 409—414.; *Ferenczi, Deák*, II. 291—293.; *Berzeviczy*, i.m. III. 234—239.; *Szögyény-Marich*, III. 98—99.

kezére dolgozik”. Kettejük célja abban különbözik — nyugtatta meg Ivánka Kossuthot, — hogy „Deák szeretne minél előbb kibontakozni a mostani bizonytalanságból, Teleki ellenben kívánja a bizonytalanságot, s szeretné húzni a dolgot, míg a helyes óra üt, hogy álgyukkal beszéljünk: mert rajtunk csak ezek segítenének”.²⁴

Mivel Telekiék koncepciója eleve feltételezte Ausztria háborúba keveredését, az országgyűlés két táborának ez a határozott elkülönülése csak akkor lett volna a döntésig fenntartható, ha a „helyes óra ütése” megelőzi a trónbeszédre adandó válasz egyre sürgetőbbben közelgő pillanatát.

Radikálisok és liberálisok közös egyetértéssel húzták-halasztották az időt. Minden alkalmat megragadtak a döntés elodázására.²⁵ A „helyes óra” azonban nem akart „ütni”. Deák felirattervezetén dolgozott, a közjogi radikálisok pedig Teleki, Tisza, Nyáry, Podmaniczky és Madarász József személyében bizottságot neveztek ki a határozati javaslat megszerkesztésére.²⁶

Közben egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a kül- és belpolitikai körülmények alakulása nem kedvez a közjogi radikálisok reményeinek, ami szükségszerűen közelítette egymáshoz az országgyűlés két táborát, amit az is elősegített, hogy Deák felirattervezetének tartalmával elégedettek voltak a radikálisok is. 1861. április végén, amikor Károlyi Ede megismerte Deák tervezetét, javasolta a határozatiaknak, hogy fogadják azt el, és az országgyűlésen csak a formai kérdésről döntsenek.²⁷ Teleki és Deák egyként hajlott az ellentétet tartalmilag áthidaló javaslat elfogadására.²⁸ A korántsem mellékes formai kérdésben azonban a radikálisok, többségük biztos tudatában, még kitartottak, annak ellenére, hogy május 2-án a képviselők biztos forrásból értesültek arról, hogy határozat esetén a császár azonnal feloszlatja az országgyűlést.²⁹

²⁴Ivánka Jósikának, aki Kossuthot tudósította. Idézi: *Szabad, Forradalom és kiegyezés...*, 448—449. Az erőviszonyokra: *Toth, Partien...*, 156—172.

²⁵Több mint egy hónapig érdemi ülést nem tartott az országgyűlés. *Szabad*, i.m. 473.

²⁶*Szögyény-Marich*, III. 303.; *Kónyi, Deák*, III. 26—30.; *Hunfalvy naplója*, 146—149.; *Ferenczi, Deák*, II. 286—288.; *PN*, 1861. ápr. 16.; *Berzeviczy*, i.m. III. 234.; *Szabad*, i.m. 450.

²⁷*Szabad*, i.m. 456—457.

²⁸*Kónyi, Deák*, III. 29—30.; *Ferenczi, Deák*, II. 292—293.

²⁹*Szögyény-Marich*, III. 99.; *Vay*, 409—410.

Ebben a kérdésben a döntő fordulatot Teleki május 7-ről 8-ra virradó éjjelén elkövetett öngyilkossága hozta, amellyel kitért az országgyűlés előtt álló dilemma eldöntése elől.³⁰

Az országgyűlés már több mint egy hónapja ülésezett, amikor Deák május 13-án a ház elé terjesztette felirati javaslatát.

Ez a három részre tagolódó dokumentum motívumról motívumra ismételte az 1860. december 30-ról és 1861. január 9-ről ismert leveleinek problémafelvetéseit, de a lényegét illető hangsúlyeltolódással. Decemberben és januárban még úgy fogalmazott Deák, hogy bár „nem lehet jogalapul elfogadni a diplomát, de a tért el kell foglalni,... az elfoglalt pontokról továbbhaladva” kell „visszanyerni igyekezni az egészet”. A lehetőségek „cháosában” akkor még kettős választás elé állította a nemzetet: „Engedni a kiegyenlítés kedvéért épen oly kárhozatos lehet — óvott az elhamarkodástól —, mint szoros ragaszkodással törésre juttatni a dolgot.”³¹ A februári pátens ismeretében május 13-ra a lehetőséget mérlegelő töprengés imígyen módosult: „Engedni ott, hol az engedés öngyilkosság, kockáztatni ott, hol arra szükség nem kényszerít, egyaránt bűn volna a nemzet ellen.”³²

Alkuról, annak lehetőségéről szó sincs már. A februári pátens árnyékában minden engedmény nemzeti öngyilkosság, de „bűn volna a nemzet ellen” a „szükség nem kényszerítette” kockáztatás, a forradalom is. Szilárdságra és óvatosságra intett Deák 1861 májusában, miközben a helyzet rendkívüliségére hívta fel a képviselők figyelmét, mely szerinte abból fakad, hogy az „anyagi erőre” támaszkodó császár „idegenszerű..., az egész birodalomra készített” alkotmánnyal akarja felcserélni a nemzet „jog és törvény” által védett „ősi alkotmányát”, mely annak „életéből fejlett ki”, s melynek „alapelveit századok szentesítették”.

Ebben a helyzetben — hangsúlyozta mostmár a formulázott tervezet — „első és legszentebb kötelességünk...: minden erőnket, minden

³⁰Szabad, i.m. 461—466.; Horváth Zoltán, *Teleki*, I. 459., 463—464.; *Kecskeméthy, Vázlatok*, 136—142.; *Madarász*, 339—340.; *Kónyi, Deák*, III. 30—34., 106—109.; *Kossuth, Irataim*, V. 49—52.; *Teleki válogatott munkái*, II. 254.; *Berzeviczy*, i.m. III. 241—248.; *Wertheimer, Andrásy*, I. 182—183.; *Ferenczi, Deák*, II. 292—293. *Legújabbban: Szabad, Teleki*, 1985.

³¹*Kónyi, Deák*, II. 531.

³²*Kónyi, Deák*, III. 35.

tehetségünket arra fordítani, hogy Magyarország Magyarország maradjon, s alkotmányoszerű önállósága és függetlensége sértetlenül fentartassék”.

A közadó és a katonaaállítás jogát az országgyűléstől megvonó, „a pénz- és hitel-..., had-..., vám és kereskedelem” ügyét a „közös birodalmi tanács alá” rendelő, a Magyarországot „közigazgatási függésbe” kényszerítő októberi diplomát elfogadhatatlannak nyilvánította, mert ha abban a nemzet megnyugodna, „nem lenne többé önálló sem törvényhozásában, sem kormányzatában”. Osztrák provinciává süllyedne, ami nemcsak „törvényeinkkel ellenkezik, hanem egyenesen megtámadja magát a sanctio pragmaticát, azon állami alapszerződést, mit a magyar nemzet 1723-ban az uralkodóházzal kötött”.

A nemzet és az uralkodóház által egyaránt elfogadott pragmatica sanctiónak, ennek a kölcsönös kötelezettség elvét őrző rendi törvénynek, először kísérelte meg Deák a liberális értelmezését megadni. Szigorúan hozzáigazította azt az 1848-ban optimális nemzetközi és belpolitikai körülmények közt megfogalmazott III. törvénycikkhez, mely alig csorbította a perszonaluniót. A „közöttünk és az örökös tartományok között létező... törvényes kapocs — szögezte le — az uralkodóház ugyanazonosságában áll,... ennél szorosabb kapcsolatnak,... valóságos reál-unióknak nyoma törvényeinkben nincs; sőt... reálunió közöttünk és közöttük nem is létezett, s azt létrehozni Magyarországnak szándéka soha nem volt”. Magyarország 1723-ban „az uralkodó házzal szerződött, nem az örökös tartományokkal;... szerződött az örökösödés fölött, nem valamely szorosabb közjogi kapcsolat fölött — hangzottak a döntőnek szánt érvek —, sőt még azon szerződésben is kikötötte független önállóságának biztosítását”.

A törvények élethelyzetekre való alkalmazásában tökéletes jártassággal rendelkező Deák meggyőző érveket sorakoztatott fel a nemzeti élet és a nemzetközi politikai elkötelezettségek köréből, melyek Magyarország és Ausztria történeti létét mindig külön vágányon futtatták, de óvatosan kerülte az uralkodói jogok rendi és polgári alkotmányos viszonyok között szükségszerűen megváltozó gyakorlásának körvonalazását és elemzését. Inkább vállalta, hogy szembenéz az ókonzervatívok, az alkotmányos centralisták és a császár összecsendülő érvével, hogy ti. „a birodalom érdeke a legfőbb tekintet, s annak az egyes részek kötelesek saját érdekeiket alárendelni”.

A birodalom fennmaradását a magyarság szempontjából már 1842-ben létkérdésnek véleményező Deák most is ragaszkodott a birodalmi kerethez, ezért „késznek” nyilatkozott „alkotmányos jogaink sérelme nélkül...”, a törvénytábla szigorú kötelezettség mértékén túl”, méltányosságból és politikai tekintetből az államadósság egy részének átvállalására, de az örökös tartományokkal csak „esetenként” volt hajlandó „érintkezni”, mint egyik „önálló független szabad ország” a másikkal. Határozottan visszautasított „minden alárendeltséget, minden egybeolvadást akár a törvényhozás, akár a kormányzat terén”. A „közadónak s katonáállításnak” a megszavazását, és a „törvényhozási jogot... a magyar királyon kívül senki mással meg nem oszthatónak” tartotta; az ország „kormányzatát s közigazgatását a magyar királyon kívül senki mástól függővé” tenni nem kívánta.

A közjogi kapcsolat perszónáluniós értelmezése után sürgette Deák az ország területi integritásának helyreállítását; Erdély és Magyarország 1848-ban kimondott uniójának elismerését; a horvát—magyar közjogi vita, és a nemzetiségi kérdés rendezését. Feliratában elismerte a horvátok nemzeti jogait, és jelezte, hogy az ország „szétdarabolása s önállóságának feláldozása nélkül” kész az országgyűlés, mint egyetlen hivatott fórum, a nemzetiségi „félreértések elhárítására” is, azok jogos igényeinek kielégítésével.

A koronázás feltételeként visszakövetelte a nemzet 1848-as törvényeit; külön a „parlamentáris kormány, a felelős minisztérium, esküdt-széki eljárással párosult sajtószabadság és az adó meghatározásának” a nemzet tulajdonába való visszaadását, mint olyanokat, melyek „az alkotmányos szabadságnak legerősebb biztosítékai”. Szükségesnek véleményezte a trónváltás kérdésének formai rendezését, az emigránsok és politikai foglyok szabadságának, az elkobzott javaknak a visszaadását.

Az 1848-as törvények „átvizsgálásával” kapcsolatban kizárólag a polgári jogok „demokratikus” továbbfejlesztésének szükségességére helyezte a hangsúlyt. A „teljes jogegyenlőség alapján” óhajtotta „kifejteni s biztosítani alkotmányos életünket”, hogy a „polgári jogok teljes élvezetére nézve sem vallás, sem nemzetiség a hon polgárai között különbséget ne tegyen”.³³ Azt azonban, hogy ezen mit értett,

³³Uo. 34—60. Kéziratosa másolata: *OSzK Kt.. Fol. Hung. 1661. 209—226. f.*

még inkább pedig azt, hogy milyen ideális elképzelések lebeghettek szeme előtt, parlamenti beszédekben bővelkedő, hosszú politikai pályája ellenére is nehéz kihámozni. Az általa ideálisnak vélt társadalmi berendezkedést sohasem vázolta fel. Törvényhozói tevékenysége, és az ilyenkor megfogalmazott elvei elé pedig mindig korlátokat szabott a magyar társadalmi valóság, amiről 1848. augusztus 8-án vallott legkövetkezőt: ha „theoriák nyomán indulnánk el rendezni a dolgokat — mondotta — és azt vitatnók, hogy mi jobb és célszerűbb a teoriában, és a teoriák között kifejejtendők az ember ezer gyöngeségeinek alig kiirtható előítéleteit, s ha mi ideális tulajdonságú embereknek csinálnák törvényeket”, akkor a legszebb ideák is törvényt fogalmazhatók lennének, de „fájdalom, a törvényhozót nem csak az okoskodás higgadt fonala, hanem az élet és annak körülményei s az emberiségnek sajátságai is vezérlik, és jaj annak a törvényhozásnak, mely ideális törvényeket alkot, melyeket az emberi élet naponkint s a tapasztalás minden órán meghazudtol”. A törvényhozó kezét és elméjét megkötő valósággal, és „az okoskodás higgadt fonálával” perelve villantotta fel, hogy számára a legideálisabb társadalompolitikai berendezkedést „Északamerika” jelenti, „ahol az egyéni szabadság leginkább van biztosítva”, melynek „sorsát okunk van irigyelni,... mert Magyarország még soká fog oda fejlődni”.³⁴ Ha feltételezzük, hogy Deák 1848-as augusztusi töprengése nem volt taktikai fogás, akkor következtethetünk arra, hogy milyen irányban revideálta volna szíve szerint az 1848-as törvények polgári jogokkal foglalkozó tételeit.

Deák felirattervezete sem követelt kevesebbet, mint közjogilag 1848 teljes visszaállítását, a polgári szabadságjogokat illetően pedig 1848 liberális szellemének továbbfejlesztését. Tartalmilag ezért nem volt nehéz elfogadtatni a közjogi radikálisokkal, annál inkább a felirati formát. Ennek tudatában bocsátkozott Deák hosszú fejtegetésbe a határozati forma ellen. Érvei között szerepelt, hogy Ferenc József tetteleg uralkodik, s ezt a külföld is elismerte. Békét, szerződéseket kötöttek vele. A nemzet csak a trón birtokosával kezdhet békülési tárgyalásokat, aki az országgyűlést is összehívta. Uralkodása formailag törvénytelen ugyan, de a „magyar közjogi gyakorlat” lehetővé teszi a vele való érintkezést, és ennek egyetlen módja a felirat, mely nem jelent megalázkodást, mert az „nem a szolgaság hangja”. Századok

³⁴Kónyi, *Deák*, II. 290—295.

során az sohasem volt „a kérelem és kegyelem” ellentéte, hanem „két egyenjogú félnek szabad egyezkedése”.

A lehetséges politikai és történelmi érvek felsorakoztatásán túl szükségesnek tartotta, hogy puritán személyiségének megfontolásra ösztönző higgadtságát, politikusi és emberi tekintélyét, érzelemgazdag hazaszeretetét is mozgósítsa a felirati forma mellett. Elismerte, hogy az ő politikája „nem a kockázatos merészséget” követi, hanem „az erőnkhez és helyzetünkhöz” mért „szilárdsággal párosult óvatosságot”. Olyan ember politikája az övé — mondotta —, aki „jobban tudja szeretni e hazát, mint gyűlölni ellenségeinket”.³⁵

Deák felirattervezete fölött a képviselői immunitás birtokában május 16. és június 3. között 39 fölirati és 54 határozati párti honatya „vagdosta... a levegőget”,³⁶ érvrendszerét egyedül Révész Imre próbálta megingatni, aki a *pragmatica sanctio* alaptörvény jellegét vonta kétségbe.³⁷ Révész felszólalása alkalmat adott Deáknak, hogy egy újabb motívummal erősítse meg közjogi bizonyítékait;³⁸ történelmi pontossággal felderítse a *pragmatica sanctio* keletkezésének és elfogadásának körülményeit, utóéletét a magyar törvényhozásban; tisztázza annak alaptörvény jellegét, mely nemcsak a nemzetet, hanem az uralkodót is kötelezi, és lehetőséget ad a közjogi kapcsolat perszónáluniós értelmezésére.³⁹

Végül az érvek és ellenérvek káoszából a határozatiak öncsonkító manővere révén, a felirat június 5-én 155 vokssal 152 ellenében jutott révbé,⁴⁰ de az uralkodóig vezető útja korántsem volt zökkenőmentes.

³⁵Kónyi, *Deák*, III. 51—60. Csengery kézírásában *OSzK Kt. Fol. Hung. 1661. 221—226. f.*

³⁶Révészről idézi *Szabad*, i.m. 480. Mások: „minden szónoklat... a többinek változtatát képezé... Június 3-áig húzódott ki e meddő tevékenység”. *Kecskeméthy, Vázlatok*, 188—189. A „szintelen s taposó malom gyanánt mindig ugyanazt őrlő felirati s határozati szónoklatok”-ról ír máshol *Kecskeméthy: Kákay*, 1861. 59. Szemere szerint „... bosszantó a modor, ez a betyárság culminatiója”. *Szemere*, V. 61—62.

³⁷*Szabad*, i.m. 500—503.

³⁸Kónyi, *Deák*, III. 90—100.

³⁹Uo. 77—102.

⁴⁰Uo. 102—114.; *Berzeviczy*, i.m. III. 253—254.; *Szabad*, i.m. 521—523.; *Ferenczi, Deák*, II. 311—312.; *Wertheimer, Andrassy* I. 185.; *Podmaniczky, Naplótöredékek* III. 115—116.; *Szögyény-Marich*, III. 317—318., 327—328., 334—335.; Ghyczy emlékiratai, *MTA Kt. MS 4856/79*. 165. f.; *Vay*, 417—418.; *Kecskeméthy, Vázlatok*, 150.; *Madarász, 341., Egyetériés*, 1881. febr. 20.

Készültek a fogadására Bécsben is. Rechberg már május 20-án mozgósította a birodalom külügyi szolgálatát, hogy kíséreljék meg a felirat várható külföldi visszhangját leszerelni,⁴¹ Schmerling pedig egyenesen állásának magtartását tette függővé a felirat visszautasításától.⁴² A császár inkább az ókonzervatívoktól vált meg, mint államminiszterétől.⁴³ Ezzel Bécsben végleg győzött az alkotmányos centralizmus tábor, és a minisztertanácsban július 19-én kidolgozták a leirat végleges szövegét, mellyel az országgyűlés július 22-én ismerkedett meg.⁴⁴

A trónbeszéd minden kívánságára vétőt mondó feliratot Deák válasznak szánta a fokozatosan megmerevedő bécsi centralizmusra, ezért nemigen várt kedvező választ. Nem lephette meg, hogy a leirat Magyarországnak csak a „belügyi önkormányzatát” ismerte el, és a „trón egységének” következményeként „központi vezetés” alá rendelte a had- és pénzügyet. Az sem hatott rá a döbbenet erejével, hogy a császár megróttá az országgyűlést, amiért az a megoldást „olyan téren keresi”, ahol „a birodalom életfeltételeivel az összeütközés kikerülhetetlen”. Számítani kellett arra is, hogy Ferenc József ezúttal nemcsak az októberi diplomát, hanem a februári pátenst is megkísérli majd ráerőszakolni a magyarokra.⁴⁵ Legfeljebb a leirat brutális, az országgyűlési tárgyalások szokásos stílusával össze nem egyeztethető, parancsoló és utasító hangvétele jelentett számára meglepetést.

Deák megfontoltan politizált. Minden mozzanatot jelentőségének súlya szerint mérlegelt. Június közepén már bizonyosra vette, hogy legkédsőbb a válaszfelirattal véget ér majd az országgyűlés.⁴⁶ Tisztában

⁴¹Kónyi, *Deák*, III. 67—74.; *Szabad*, i.m. 476—477., 523—525.; *Redlich*, II. 740.

⁴²*Szögyény-Marich*, III. 335.; *Ferenczi, Deák*, II. 307—308.

⁴³*Szögyény-Marich*, III. 114—116.; *Berzeviczy*, i.m. III. 276—288.; *Kónyi, Deák*, III. 160.; *Kecskeméthy*, i.m. 198.; *Ludassy*, 166.; *Szabad*, i.m. 571—573.

⁴⁴*Kónyi, Deák*, III. 193—202.; *Szabad*, i.m. 573—574.; *Redlich*, II. 117—119.; *Berzeviczy*, i.m. III. 288—291.; *Ludassy*, 175.; *Ferenczi, Deák*, II. 334—336.

⁴⁵*Kónyi, Deák*, III. 193—202.; *Országgyűlési zsebkönyv*, I. 192—206.

⁴⁶Csengery Gyulainak, 1861. jún. 17—18. *Gyulai levelezése*, 446—447. Itt térnek ki *Szabad*, i.m. 569—571. azon állítására, mely Dessewffy Apponyinak 1861. júl. 9-én keltezett levelére *MOL, D. cs. lt.*, P. 90. 3. cs. Ap. 5/d. építve, Deák „kiegyezési hajlandóságát” hangsúlyozza. *Szabad* állításával vitatkozik *Hanák, kézirat*, 123—125. A korábbi szakirodalom (*Berzeviczy*, i.m. III. 285—286.; *Ferenczi, Deák*, II. 327—335.) nem tud Deák „egyezkedési hajlandóságáról”, sőt cáfolja az ókonzervatívok 1864-ben

volt azzal, hogy a februári pátens elzárta az utat a magyar nemzeti liberalizmus célkitűzései előtt, ezért túllicitálta saját meggyőződését, és már első feliratát úgy szerkesztette meg, hogy az nem tartalmazott az egyezkedésre alkalmas fogódzókat. Nem zárta ugyan be a kapukat a császár előtt, ha az a 48-as alapra kívánna helyezkedni, de nyitva hagyta a nemzet számára az emigráció felé való tájékozódás lehetőségét, ha az európai helyzet azt szükségyszerűen megköveteli. Ugyanakkor a legalitás terére „kalauzolta” a nemzetet, ahonnan az uralkodóval való egyezkedés útjára léphettek elfeladás és látványos öncsonkítás nélkül. Taktikai menővere sikerrel járt, megkönnyebbüléssel jelenthette tehát ki a leirat meghallgatása után, hogy „most már mind határozatisták vagyunk!”⁴⁷ A birodalom, az európai és a magyar közvélemény előtt bizonyította: az országgyűlés tagjaiban megvolt a szándék, hogy

fölröppentett állítását (*Ludassy*, 165—167.), mely szerint Deák már 1861-ben hajlandó lett volna egyezkedni. A Dessewffy-levél tartalma sok mozzanatot ismétel Deák 1861. jan. 9-i leveléből, és Lónyay Deák gondolatait rögzít, 1860. okt. 23-i és 1861. márc. 4-i feljegyzéséből. Teljesen új mozzanat benne csupán, hogy Deák „az osztrák népekkel esetről-esetre megejtendő érintkezés ideáján dolgozik”, s annak „a lehetőségét fontolgatja, küldjön ki Magyarországra állandó megbízottakat”, akik „esetről-esetre” érintkezzenek „az állandó osztrák megbízottakkal”. Eltekintve attól, hogy Dessewffy folytonosan hangsúlyozza a Deáktól állítólag „négy szemközti” hallottaknak az általa értelmezett bizonytalanságát: „azt hiszem”, „úgy vélem”, „talán”, „ezt jegyeztem meg” —, a kétszer is ismétlődő: „das glaube ich bemerkte zu haben” kifejezés. Megkérdőjelezi Dessewffy állításának megfellebbezhetetlen hitelét, hogy éppen ebben az időponiban tárgyalták Bécsben a leíratra adandó válasz szövegét, és elképzelhető, hogy így óhajtott az ókonzervatívokra és az udvarra is nyomást gyakorolni egy elfogadható válaszleírat érdekében. Erre enged következtetni 1861. júl. 9-én Vaynak címzett levele (*Vay*, 426—430.), melyben az októberi út végigjárásától teszi függővé a katasztrófa elkerülését. Tovább rontja Dessewffy állításának hitelét, hogy Deák a februári pátens megjelenésekor elveszítette minden reményét, és a felhívott Csengery-levél tanúsága szerint június 17—18-án biztosra vette az országgyűlés feloszlását. Ismerve az országgyűlési erőviszonyokat, még kevésbé valószínű, hogy ilyen körülmények között elképzelhetőnek tartotta volna a kiegyezés lehetőségét, és ilyen hajlandóságról csak Dessewffyt, de barátait nem értesítette volna. Az ókonzervatívok szorult helyzetéből a válaszleíratral kapcsolatban (*Ferenczi, Deák*, II. 326—336.; *Kónyi, Deák*, III. 160—202.). Egyébként Deák „hajhatatlanságának” bizonytalanságáról tanúskodik, hogy 1861. július 10-én, amikor Dessewffy levelét címezte, az országgyűlés, többek között Deák javaslatára is, félretett egy új országház építéséről készült bizottsági javaslatot, mert úgy vélték, hogy országházra „szükség nem lesz”, és Lónyay László éppen ezen a napon óhajtotta az erőszakos adóbehajtást elítélő határozatot elfogadtatni a házzal (*Ferenczi, Deák*, II. 335—336.).

⁴⁷*Beksics, Kemény*, 268. állítólag Frankenburgtól hallotta Deák kijelentését. Lásd még: *Ferenczi, Deák*, II. 340.; *Szabad*, i.m. 575.; *Berzeviczy*, i.m. III. 297.

törvényes alapon rendezték a Monarchia belső viszonyait. Erre a szándékra a császár mondott nemet. A következményekért rá hárul minden felelősség. Azt követően, hogy Bécsben vágta el az egyezkedés fonalát, Deák számára mindegy volt, hogy határozatban vagy feliratban hozzák a centralizmus híveinek tudomására: alkura nincs lehetőség. Tárgyalni csak a törvényesség és jogfolytonosság alapjáról lehet, melyen a nemzet áll. Ezzel a megfontolással magyarázható csak, hogy maga sietett javaslatával a közjogi radikálisok táborába: az erőt sugárzó együttes fellépés sikeresítéséért kezdjen a két párt tárgyalásokat.⁴⁸

Kevésbé lehetett keserű, mint áprilisban, amiért a határozatiakkal ezúttal sem sikerült megegyezésre jutni. Az Angol Királynő vendégszobájába „zárkózott és felirata felett izzadott”.⁴⁹ Hagyta, hogy Tisza Kálmán, Terényi Lajos és Várady Gábor együtt fáradozzanak a határozati javaslat szerkesztésén.⁵⁰ Az sem igen foglalkoztatta különösképpen, hogy augusztus 8-án a ház zárt ülésén sem sikerült a képviselők egységes fellépését biztosítani. Mindez a lényeghez viszonyítva már számára is csak formaság volt. A nemzet pozícióját az első felirat megalapozta. Teljesen mindegy, hogy határozat vagy felirat miatt oszlatja fel az országgyűlést az uralkodó. 1861. augusztusában ennél sem többre, sem kevesebbre nem számíthatott senki. Deák helyzetét a képviselők egyetértéshiánya csak könnyítette. Formailag is véglegesnek szánt államirattal léphetett az országgyűlés nyilvánossága elé. Túlléphetett a formai korlátokon. Minden idegszálával arra koncentrálhatott, hogy a legméltóbb választ fogalmazza meg Ferenc Józsefnek.

Államiratában ezúttal a leirat állításaival polemizált, így munkálata a vitairat formáját öltötte magára, amelynek mostmár csak mellékesen, a következmények felmutatása és elemzése céljából kellett a magyar önállóság és alkotmányosság bizonyítására törekednie. Fontosabb célja volt annak bizonyítása, hogy Ferenc József uralkodói módszere, mint

⁴⁸Kónyi, *Deák*, III. 202—203., 219.; *Szabad*, i.m. 576.; *Ferenczi, Deák*, II. 341.; *Berzeviczy*, i.m. III. 291., 297.; *Gyulai levelezése*, 446—447.

⁴⁹Kónyi, *Deák*, III. 202—203.; *Berzeviczy*, i.m. III. 297—298.; *Kossuth, Irataim*, III. 654.; *Ferenczi, Deák*, II. 341—343.; *Vay*, 426. A második felirat készültéről: *Ghychy, MTA Kt. MS 4856/79*. 165. f.

⁵⁰*Szabad*, i.m. 579—581.; *Kónyi, Deák*, III. 202—219.; *Berzeviczy*, i.m. III. 299.; *Kossuth, Irataim*, III. 654—657.; *Kecskeméthy, Vázlatok*. 200.; *Ferenczi, Deák*, II. 342.

a múltban, a jövőben is veszélyezteti a birodalom egységét és történeti létét.

Alaptétele ezúttal is az, hogy Magyarország alkotmányos léttel bír, „vérével és vagyonával” maga rendelkezik, amittől megfosztani nemcsak azért nem hagyja magát, mert az októberi diplomával és a februári pátenssel az uralkodó önhatalmúlag „törvényt szab”, hanem mindenkéltől azért, mert „az adónak és a katona-állításnak” a nemzet birtokában maradása az egyetlen biztosíték arra, hogy a magyarságot ne használják fel „jogaira s érdekeire nézve káros” célok megvalósítására, mint pl. az Ausztria érdekeivel összekötetésben álló német egység létrehozására.

Ezt az érvet az európai hatalmaknak szánhatta, akiknek egyáltalán nem volt közömbös a „német kérdés” mikénti alakulása. Ezért tért ki ismét a *pragmatica sanctio*nak az első feliratával azonos értelmezésére. Bővítette és mélyítette korábban felhozott érveit, bizonyította, hogy Ausztria és Magyarország között csak perszonálunió létezik, sőt I. Lipót „minden ivadékának” kihalta után az is megszűnik, az országra visszaszáll a szabad királyválasztás joga.⁵¹

Ausztria közvéleményének szólhatott az a fejtegetése, melynek során a rendi törvények egymást erősítő halmazát idézte, hogy bizonyítsa: „az ország jogai nem 1848-ban vették kezdetüket”, hanem sokkal régebben. Az 1848-as törvények „csak újabb, világosabb és határozottabb alakot adtak” annak, a „kor igényeihez alkalmazták” azokat, de „nemzet és fejedelem között” nem teremtettek „újabb jogokat”.

Ahhoz azonban, hogy a felirat szándékolt célját elérhesse; hogy az országgyűlést durván megrovó uralkodónak leckét adhasson állam- és jogbölcseletből, ki kellett mozdulnia a *Corpus Juris* merev és sokféleképpen értelmezhető világából. Ebből a célból fordult Deák remek ötlettel a liberalizmus jogfejlődés-tanához. Határozottan leszögezte: „ha az említett 1847/48-diki törvények újabb jogokat teremtettek volna is, ha nemcsak alakjában, hanem lényegében is újra alkották volna Magyarország közjogát: joggal követelhetnők, amint követeljük is, mindazt, ami azokban foglaltatik. Mert ezen törvényeket az alkotmány-szerű törvényhozó hatalom — a fejedelem és nemzet együttes akarata —

⁵¹Deáknak ez az érve Révész figyelmeztetése nyomán fogalmazódott meg. *Szabad*, i.m. 502.

hozta létre: kötelezők tehát azok mindaddig, míg a fejedelem és nemzet egyesült akaratából ismét módosítva vagy eltörölve nem lesznek.”⁵²

A jogfejlődés elméletének alkalmazása lehetőséget és logikai kényszert teremtett számára, hogy ne csak az 1848-as áprilisi törvényeket helyezze az alkotmányosság védelme alá, hanem a forradalmat és függetlenségi háborút is. A történelmi megrázkódtatásért visszahárította a felelősséget a bécsi udvarra, és Horvátország ellenpéldájával erősítette meg saját igazát. Ezzel eljutott arra a pontra, ahol már ki sem térhetett Ferenc József uralkodási módszerének jogi és állambölcseleti bírálata elől.

Elismerte, hogy az „erőre és hatalomra” alapozott uralkodás megfoszthat nemzeteket alkotmányuktól, de ezzel vállalnia kell az uralkodónak, hogy elveszíti alattvalói bizalmát, arra kényszeríti a jogfosztott nemzetet, hogy „más helyzet, más viszony után” sóvárogjon. Figyelmeztette a fiatal császárt, hogy a „kormányzat rendszerének hiányai s a kormány vezetésében elkövetett hibák gyakran csak idő múlva termelik meg a keserű gyümölcsöt”, ezért célszerűbb fáradságos munkával „az állam egyes részeinek különböző viszonyait s elágazó lényeges érdekeit kellőleg” méltányolni, mint a könnyebb megoldást ígérő teóriák bűvkörében megfélekedezni arról, hogy az „állam nagyhatalmi állása” nem a hadsereg nagyságától függ, hanem sokkal inkább „a népek érzelmében... gyökerezik”.

A „nagy hadsereget” teremtő abszolutizmussal szemben a népek bizalmát erősítő alkotmányosságot, a teóriákra építő dinasztikus centralizmussal szemben a nemzeti történetiség elvét jelölte meg a kor igényeihez igazodó államszervező erőként. A hazai liberalizmus nemzetfogalmára és történelmi tapasztalatokra hagyatkozott, amikor figyelmeztette az uralkodót, hogy „népeket és országokat politikai teoriák szerint, akarattjuk ellen átalakítani ritkán sikerül”. Az ilyen kísérletek „szétválási, sőt talán végelszakadási vágyakat ébresztenek”, amiktől az állam „akkor lesz... leggyöngébb, midőn összes erejére s népeinek egész lelkesedésére legtöbb szükség volna”. Ha a „fáradságot s pénzt” nem kímélő abszolutizmus alkalmatlan volt „a központosított egység” létrehozására, még alkalmatlanabb arra a februári kísérlet, mert „fejedelmi teljhatalmú kényszerítés... és alkotmányosság” nemcsak egymás-

⁵²Kónyi, Deák, III. 203—219.

sal nem fér meg, hanem a birodalom népeit is szembe fordítja egymással. Nincs tehát más megoldás, mint „a népek szabad akaratából származott kölcsönös egyetértés” alapján szervezni erős birodalmat.

A februári pátens államelméleti kritikáját megtoldotta Deák a császár uralkodói önhittségének kemény bírálatával. Nemcsak törvénytelennek, hanem következetlennek és felháborítóknak, ugyanakkor üres szólamnak nyilvánította a leirat azon kijelentését, hogy az 1848-as törvények közül egyeseket elismer, másokat nem. Kritikájában nemcsak a liberális jogelmélet legdöntőbb érvét mozgósította — melynek segítségével Ferenc József fejére olvasta: a törvényekről vallott nézetei szükségszerűen a fegyverekre bízják a történelmi kérdés megoldását, aminek következménye, hogy csak egy történelmi alternatívát ismer: „abszolút uralkodást vagy forradalmat” —, hanem nyíltan feltárta az uralkodói hatalom korlátait. Ha a történelmi gyakorlat egyszer védőszárnyai alá vette a törvényeket, uralkodói hatalom azt többé „jogilag nem gyöngítheti”. Az 1848-as törvények élő cikkelyeit nem a császári elismerés ruházta fel jogerővel, hanem a valóság. Azok fölött már megszűnt az uralkodónak minden hatalma. Az országot feudális állapotába visszahelyezni semmiféle „fejedelmi hatalom sem volna többé képes”.

Az állambölcseleti és jogelméleti leckék után Deák „mély sajnálattal” jelentette ki, hogy a felség leiratával „minden kölcsönös értekezlet lehetetlenné tett”, ezért kénytelenek a képviselők is „az értekezletek fonalát megszakítottoknak tekinteni”. Alkunak, egyezkedésnek tárgya nincs. „Az alkotmányos szabadság nem oly sajátunk — mondotta —, melyről szabadon rendelkezhetnénk.” A nemzet a képviselőkre bízta „annak hű megőrzését”, és ők kötelesek ennek a bizalomnak megfelelni. Nehéz idők jöhetnek, de „ha túrni kell, túrni fog a nemzet — fogalmazta programmá saját taktikáját —, hogy megmentse az utókornak azon alkotmányos szabadságot, melyet őseitől öröklött. Túrni fog csüggedés nélkül, mint ősei túrtek és szenvedtek, hogy megvédhessék az ország jogait; mert amit erő és hatalom elvesz, azt idő és kedvező szerencse ismét visszahozhatják; de miről a nemzet, félve a szenvedésektől, önmaga lemondott, annak visszaszerzése mindig nehéz s mindig kétséges.”⁵³

⁵³Kónyi, Deák, III. 220—272.

A befejező sorok nemes pátozával érzelmeket felkavaró államirat logikai okfejtését „óriási zajban kitörő közhelyeslés, eget rázkódtató taps, szünni nem akaró viharos általános éljenzés” fogadta, és amit nem sikerült Deáknak elérnie logikus érvek hangoztatásával, a perc ihletettsége, az egyéni akarat megnyilvánulását elsöprő lelkesültség pillanatok alatt meghozta. Teljesült leghőbb vágya: az országgyűlés egyhangúlag, módosítás nélkül elfogadta feliratát. A határozati nyilatkozatot szóba sem hozták.⁵⁴

A magyar politikai liberalizmus vitáinak is nevezhető eme dokumentuma nemcsak stílusával, logikus okfejtésével, remek szerkezetével, a magyarság rendi alkotmányos és 48-as jogait történelmi fejlődésében szemlélő és védő határozottságával és érzelemgazdagságával nyerte meg a képviselők, a hazai és külföldi közvélemény, a diplomáciai körök és az emigráció tetszését,⁵⁵ és biztosított önmaga számára maradandóságot a történelemben, hanem fölülemelkedett a benyújtani sem mert határozati indítványon⁵⁶ és a Schmerling-féle februári „teórián” is, elméleti megalapozottságával, történelmi fejlődés-konceptiójával éppúgy, mint történelmi és társadalmi valóságba gyökerezettségével. Túllépett a magyar politikai liberalizmus és radikalizmus historizáló államjog-centrikusságán. Avult jogok, élő törvények, személyes politikai akaratok fölé helyezte a társadalmi valóság gyakorlati kényszerét. Jog, államelmélet, uralkodói akarat, nemzeti törekvés és birodalmi koncepció értékrendjének a kritériumait nem a tetszetős elméletek, tiszta filozófiák, még csak nem is a jogfolytonosság szférájában kereste, hanem mindcseket alárendelte a történelmi és társadalmi lét minden logikai konstrukciót és személyes akaratot megvétőző követelményének. Ezért mert vállalkozni arra, hogy határozott bizonyossággal megjósolja az alkotmányos centralizmus csődjét. Politikusi erényeinek és liberális meggyőződésének legjavát tehetsége maximumát sűrítette ebbe az államiratba.

⁵⁴Kónyi, *Deák*, III. 272—274.; *Hanák, kézirat*, 131.; *Gyulai levelezése*, 446—447.; *Szabad*, i.m. 581—586.; *Berzeviczy*, i.m. III. 308—309.; *Ferenczi, Deák*, II. 352—356.; *Kossuth, Irataim*, III. 648. Ghyczy a feliratról: „határozottsága, alaposága, szépsége az egész házra oly nagy hatást tett, hogy Tiszák saját javaslatukat maguk aláírni nem akarták, szemem látára (:az elnöki székből:) kerestek a képviselők között aláírókat, de erre senki, még a szinte felkért Sárközy József sem vállalkozott, és így javaslatukat be nem adván, az többé napfényt nem is látott”. Ghyczy emlékirata, *MTA Kt. MS 4856/79*. 166. f.

⁵⁵Vay, 432—433.; *PN*, 1861. aug. 11., 17., 18., 25.; *Berzeviczy*, i.m. III. 313—315.; *Szabad*, i.m. 586.; *Kossuth, Irataim*, III. 684. *Bekszics, Kemény*, 269—270.

⁵⁶Ghyczy emlékirata, *MTA Kt. MS 4856/79*. 1966. f.; *Kecskeméthy, Vázlatok*, 200.

A felirat „értéktöbblete” nemcsak a homályban maradt határozati nyilatkozattervezet viszonyítva nyilvánvaló, hanem az első felirathoz is. Az első felirat a jogvédelem kereteit nem lépte túl. Akkor még kétfelé kellett Deáknak hadakoznia. Bizonyítania kellett, hogy 1848 a jogfolytonosság eredménye, ugyanakkor a magyar parlamenti többséget is meg kellett győznie a felirati forma törvényességéről, és alkalmazkodnia kellett a urónbeszéd békülékeny hangjához. Ezúttal azonban semmiféle megkötöttség és megfontolás nem állta útját, hogy logikája minden fegyverét mozgósítsa Ferenc József leirata ellen. Nem kellett már arra sem ügyelnie, hogy a külföld Ferenc József számlájára írta a szakítást. Minden körülmény Deákot igazolta, és az érzelmi rokonszenv is őt támogatta. Mindez azonban hatástalan maradt az uralkodóra és minisztereire. Az augusztus 8-án előterjesztett, és mindkét ház által elfogadott feliratot a császár augusztus 14-én vette át. Válaszul augusztus 22-én fegyveres erővel feloszlatta a magyar országgyűlést.⁵⁷

A Schmerling-kabinet 1861 tavaszától élvezte a Reichsrat támogatását, bízhatott az osztrák polgárság magyarellenességében. A birodalom külső helyzetét szilárdulónak, pozíciójukat erősödőnek tudták. Engedményeik határa nem terjedt túl a belügyi önkormányzaton, az igazságszolgáltatás magyar kézre adásán, és az oktrojált alkotmány elfogadásának feltételéhez kötött területi integritás helyreállításának ígéletén.⁵⁸

A magyar liberálisok jelentős része egyáltalán nem, a másik része csak 1848-as alapon lett volna hajlandó egyezkedni. A 48-as alapon történő egyezkedés feltételezte, hogy a hadügy terén „némi koncessziót” adjanak Bécsnek, és az államadósság egy részét méltányossági alapon átvállalják. Ferenc József és Schmerling azonban 1861 nyarán már nem gondolt egyezkedésre, Deák pedig taktikai okokból sem szorgalmazta azt.

Deák nem feltétlenül volt az alkudozás híve, és különösen nem a mindenáron való alkudozásé. Az ő közjogi meggyőződésével egy olyan

⁵⁷*Szabad*, i.m. 596—598.; *Kónyi, Deák*, III. 278—283.; *Redlich*, II. 139—146.; *Wertheimer, Andrassy*, I. 195.; *Szögyény-Marich*, II. 119.; *Madarász*, 354.; *Berzeviczy*, i.m. III. 315—316.; 230—231.; *Ferenczi, Deák*, II. 357—364.; *PN*, 1861. aug. 23., 24., 27.; *Ghyczy emlékiratok, MTA Kt. MS 4856/79*. 167—270. f.

⁵⁸*Kónyi, Deák*, III. 283—291.; *Szabad*, i.m. 1979. 699.; *Somogyi, A birodalmi centralizációtól...*, 31—37.; *Redlich*, II. 348—349.

alternatíva kiteljesedése harmonizált, amelyben Magyarország megőrizheti történeti létét, gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődését hagyományaihoz igazítva önmaga irányíthatja, társadalmi törekvéseit alkotmányos hagyományai szerint törvényesítheti a polgári liberalizmus szellemében. Választása azért esett az alkotmányos Habsburg Monarchiára, mert politikai pályája kezdetétől úgy ítélte meg a nemzetközi és belső nemzetiségi erőviszonyokat, hogy azok a magyarság etnikai és állami egységének létrejöttére törnek, és a Habsburg Monarchia felbomlása, meggyőződése szerint nem egyszerűen az örökös tartományok és a magyar királyság kettéválását, hanem merőben új államalakulatok létrejöttét eredményezi majd, és ebben a bomlási folyamatban egyedüli vesztes a magyarság lehet. Ezért akarta a magyarságot a Habsburgok védőszárnyai alá helyezni. Őt nem Magyarország papíron biztosítható függetlensége érdekelte, hanem a magyarság államiságra építő etnikai, nemzeti jövője. Ebből a szempontból vélte szükségesnek a birodalom hatalmi állásának a megőrzését, olyan állandó, csak a történelmi, társadalmi változások mértéke és követelménye szerint módosítható közjogi keret megalkotását, amelyhez nemcsak a társadalom szűk rétegei, hanem a birodalom mindkét felének minden nemzetisége, és — liberális illúziókból fakadóan — „a népek minden osztálya” ragaszkodik majd; amelynek felbomlásával mindenik fél minden társadalmi rétege veszít. Az októberi diplomára alapozó februári pátenst azért utasította el, mert annak erőszakolt megvalósítása ugyanazt jelentette Magyarország számára, mintha forradalom vagy külháború következtében a birodalom felbomlik: állami és nemzeti katasztrófát.

A Habsburg Birodalom 1859/61-es válságát, a Schmerlinget kiemelő centralizációs kísérletet s a magyar országgyűlést együtt sem tekinthetjük másnak, mint az 1848-as európai forradalmak által felvetett társadalmi és államjogi kérdések újbóli felszínre kerülésének e térségben. Csakhogy amíg 1848-ban Európára kiterjedő polgári és polgári demokratikus forradalmak kerestek megoldást a történelmi problémákra, addig 1859/61-ben hatalmi háború okozta a válságot, amely mellőzte a forradalmi erők tömegeket mozgósító lendületét. Egyedül az olasz egységmozgalomhoz simult még Garibaldi vezetésével tevőleges nemzeti forradalmi mozgalom, miközben a társadalmi kérdéseket uralkodói rendeletekkel oldották meg Moldva-Havaselveben éppúgy, mint a cári Oroszországban. Kelet-Európa polgárosodása, az olasz egység megte-

remtése, ha mozdultak is előre, nem rendeződtek véglegesen, és az eredmények egyedül az Osztrák Monarchiában törték át a rendi és dinasztikus érdekeket, bár éppen itt a legfurcsább módon. A hatalmi háborúból Ausztria vesztesen került ki, le kellett mondania Lombardiáról, és az osztrák-német polgárság nyomására rákényszerült az alkotmányosság bevezetésére, de a változás nyitányát a rendiséget képviselő ókonzervatív arisztokrácia előtérbe állítása jelentette. Annak az ókonzervatív arisztokráciának növekedett meg a hatalmi pozíciója, amelyet az 1848-as forradalom állított félre, és bár most is félresöpörte őket a történelem, de ehhez kevés volt a magyar közjogi radikálisok és mérsékelt nemzeti liberálisok ereje, sőt ez utóbbiakat is háttérbe szorította egy időre az osztrák-német polgárság alkotmányosságot dinasztiahűséggel párosító hegemon törekvése. Ez a félmegoldásokat szülő kísérletezés feltétlenül összefügg azzal, hogy a birodalmon belül a haladó törekvések is keresztezték egymást, kijátszhatók voltak egymás ellen, és tulajdonképpen önmaguk gyengeségét leplezték a dinasztiahoz kötődésükkel. Egyik irányzat sem, a magyar közjogi radikálisok sem voltak képesek követeléseiket alátámasztani tömegeket mozgósító gazdasági, társadalompolitikai és nemzetiségi programmal. Igazi forradalmi helyzet tehát nem fejlődött, nem fejlődhetett ki sem az örökös tartományokban, sem Magyarországon. A függőben lévő kérdések megoldására csak látszathetőség teremtődött, amely inkább volt alkalmas arra, hogy engedje kirajzolódni a legkülönbözőbb politikai és társadalmi tendenciák körvonalait, mint arra, hogy forradalmi módon oldja meg a helyzetet.

Az 1861-es országgyűlés néhány hónapos küzdelme látványosan bebizonyította, hogy a magyarországi társadalom vezető rétegeiben is sokkal inkább munkált az etnikai és osztályérdekből fakadó jelenidejű összetartozás kényszerű parancsa, mint az a hajlam, amely a történelmi fejlődést demokratikus irányba igyekszik fordítani. A második felirat egyhangú elfogadása sem mosta ugyan egybe a közjogi törekvéseket, és továbbra is élt még a remény, ha egyre apadó számú politikusban is, hogy az emigránsok találnak majd szövetségest Magyarországnak függetlenségének garantálására. Rohamosan nőtt azonban azoknak a politikusoknak a tábora, akik belenyugodtak abba, hogy a Habsburg-dinasztia védőszárnyai alatt keressék az ország „függetlenségét”. Az 1861-es kísérlet — eredménytelensége ellenére — közelebb hozta az

uralkodót és a politizáló magyarságot egymáshoz, de nem szűkítette egyetlené a lehetséges közjogi megoldások számát. A nemzetközi helyzet várható alakulása még több lehetőség kibontakozásával kecsgetett. Egyelőre azonban mindenik irányzatnak várakozásra kellett berendezkednie. 1861 augusztusában Magyarországon egyetlen bizonyosságba kapaszkodhattak csak a politikusok. Igaza lesz Deáknak: Schmerling centralizmussal párosított alkotmányos kísérlete alkalmatlan lesz Ausztria hatalmi pozíciója megszilárdításához. A bizonyosságra még várni kellett.

Várakoznia kellett Schmerlingnek is. Ki kellett várnia, hogy a csonka alkotmányossággal felruházott Reichsrat bizalmat ébresszen a belföldi és külföldi hitelezőkben; hogy az államkincstár helyzete megszilárduljon, az osztrák hadsereg megerősödjön, s a német fejedelemségek liberális nacionalista polgársága Ausztriát kívánja a liberális elvek szerint újjászervezendő német Bund élére, hogy azután az így megerősödött Ausztria megtörhesse a magyarság ellenállását.

Várakoznia kellett Kossuthnak is. Olyan szövetségesre volt szüksége, aki hajlandó a Habsburgok közép-európai hatalmát megtörni, és az osztrák császárság felszámolásával párhuzamosan Magyarország függetlenségét hosszú távon biztosítani és megvédeni. Szövetségest kereső nyugtalanságában Kossuth nemcsak a nemzeti célokért harcoló Cavour jóindulatát igyekezett megnyerni, nemcsak Garibaldival lett volna hajlandó Magyarország földjére lépni, hanem III. Napóleon forradalomellenes konzervatívizmusaival is megegyezésre törekedett. A későbbiek során Bismarck konzervatívizmusa ellenére együttműködött a porosz államférfival, fenntartásait félretéve. Következetlen, ám ellentmondást sem nélkülöző politikája abból a hitből táplálkozott, hogy a Habsburg-dinasztia hatalmának megtörésével Magyarország úgy függetlenedhet Ausztriától, hogy megőrzi területi integritását. Ez a meggyőződés ösztönözte arra, hogy az 1851-es demokratikus alkotmánytervét kiegészítse egy új, a közép-európai kis népek nacionalizmusának kompromisszumára épülő államszövetség tervével.⁵⁹

Az említett három — Kossuth, Deák és Schmerling nevével jellemezhető — politikai törekvés korántsem merítette ki azoknak az

⁵⁹Gergely—Szász, *Kiegyezés után*, 9., 22—23.; Kónyi, *Deák*, V. 51—60.; Szabad, *Kossuth*, 183—188.; Kovács Endre, *A Kossuth-emigráció*, 402—417. Legújabban: Lukács, ... *politikai emigráció*, 202—222.

elképzeléseknek a körét, amelyek Ausztria-Magyarország közjogának a rendezését tűzték ki célul. Újságírók, politikusok tucatszám fogalmazták röpirataikat, szökkentették szárba gondolataikat, kerestek megoldási lehetőségeket, amelyek mögé olykor-olykor szűkebb társadalmi rétegek is felzárkóztak.⁶⁰ Átütő sikere, történelemformáló ereje, a politikai tendenciákat módosító szerepe azonban az adott pillanatban egyiknek sem volt. A birodalom egészét átfogó, a határokon belül élő 11 nemzet és nemzetiség különböző társadalmi rétegeinek a közjogi és társadalompolitikai igényeit egyformán méltányoló, és a lehetőségig kielégítő megoldási tervet nem is született. Remények, vágyak és az ezekkel összekapcsolódó várakozás jellemezte a magyar országgyűlés feloszlata utáni állapotokat Ausztriában és Magyarországon. Az udvamál és magánál Ferenc Józsefnél is előnyt élvezett az osztrák Schmerling. Deákkal és Kossuthal szemben mégis óriási fölény birtokában kísérlehetette meg az elmozdulást a kényszerű tétlenség állapotából. A birodalom pénzügyi és katonai erejére, diplomáciai testületére, a Habsburg-dinasztia európai tekintélyére támaszkodva, nemcsak Magyarországot tarthatta kedve szerint kordában, hanem az európai külpolitika alakulására is kezdeményező befolyást gyakorolhatott. Ugyanakkor úgy tűnt, hogy sikerül áthidalnia a XIX. században minden más ideológia fölé emelkedő nacionalizmus és a birodalom soknemzetiségű szerkezete között feszülő ellentmondásokat. A birodalom egységes államiságát mind a nyelvi, etnikai, mind a történelmi alapozású nacionalizmusokkal szemben az uralkodóban összpontosuló egység szimbólumára, és a belőle kisugárzó alkotmányosságra óhajtotta építeni. A császárnak tartotta fenn mindazon lényeges törvényhozási és végrehajtói jogokat, melyeket a polgári liberalizmusok a „polgári nemzetekre”, a népszuverenitásra ruháztak. A német-osztrák polgárságban élt még 1848 történelmi emléke, amikor is bebizonyosodott, hogy a szabadság, egyenlőség liberális értelmezése megbontja a birodalom

⁶⁰A röpiratáradat már 1861 tavaszától megindul. *A. Fischer—J. Unger, Vida Károly: Restauratio vagy revolutio?* Lipcse, 1861. Uő: *Magyar szabadelvű-conservatív politika.* Pest, 1862. *Kovács Lajos: A birodalom alkotmányos rendezése magyar felfogás szerint.* Pest, 1862. Uő: *Kísérlet a rendezési kérdések részletezett megoldására.* Pest, 1863. *Vajda János: Önbírálat.* Lipcse, 1862. Uő: *Polgárosodás.* Pest, 1862. A határozatiak röpirata: 1847 vagy 1848(?) Pest.

egységét: dualizmust, föderalizmust, esetleg teljes széthullást eredményez. Schmerling azt ígérte: megőrzi a birodalom egységét, benne az osztrák-német hegemoniát, és biztosítja a föderációs alapon szövetkező Németországban Ausztria vezető szerepét.

Új helyzet, új szituáció teremtődött tehát a birodalomban, de Magyarországon hamarosan újra az abszolutizmus kormányzási módszereit kellett Schmerlingnek alkalmaznia.

A KÉNYSZERŰ VÁRAKOZÁSOK PERSPEKTÍVÁI

A magyar országgyűlés feloszlását követően Schmerling, Deák és Kossuth egyaránt tisztában voltak azzal, hogy politikai célkitűzésük sikere vagy kudarca nagymértékben függ az európai helyzet alakulásától. Terveik körvonalazásakor ezt mindhárman döntő faktorként vették számításba. 1861 tavaszától azonban az európai erőviszonyokban egyensúly állt be, ezért a kényszerű tétlenségre ítéltésgben a három elképzelésnek találkozni kellett. Csakhogy a várakozás esélyei és a tétlenségből való kimozdulás feltételei korántsem voltak egyenrangúak.

Schmerling volt a legkedvezőbb helyzetben. Konceptiója a császár beleegyezésén túl élvezte az osztrák nagyburzsoázia, a katonai és államigazgatási bürokrácia, az osztrák nagybirtokosok támogatását. Az alkotmányosság kiteljesítésében bízó pénztőkészek kölcsöneikkel fedezték az állam költségvetési hiányát, a Reichsrat megszavazta a költségvetést és a hiteleket. Plenernek kedvező kölcsönökkel, a nemzeti bank működésének újraszabályozásával sikerült az osztrák forintot időlegesen stabilizálni, az államcsőd rémét száműzni. 1859 és 1863 között az államadósság alig emelkedett. Bár az államháztartás egyensúlyát nem tudta megteremteni, de 1861 és 1864 között az évi deficit 110 millióról 90 millióra csökkent, ámbar a kormány továbbra is a bankárok „kegyétől” függött.¹

Pillanatnyilag nagyobb külpolitikai megrázkódtatástól sem kellett tartani. Olaszország aktivitását lefékeztek az államszervezési és pénzügyi nehézségek. III. Napóleon ellenezte az Ausztria bomlasztására törő háborút. Anglia is ragaszkodott a Habsburg Birodalom fennmaradásához, és legfeljebb Velence eladására ösztönözte Ferenc Józsefet, s vásárlásra az olaszokat. Oroszország el volt foglalva belső reform-

¹*Hanák, kézirat*, 137—138.; *Berzeviczy*, i.m. III. 394—401.; *Somogyi, A birodalmi centralizációtól...*, 33.

jainak megvalósításával. Poroszország viszonya ugyan megromlott Ausztriával, de konfliktussá nem mélyült, és a porosz rivatlizálást ellensúlyozta Szász- és Bajorország rokonszenvének megnövekedése, amit az alkotmányosság liberális irányban való fejlesztésének reménye táplált.² Ennek a rokonszenvnek a növelése, és a viszonylag nyugodt külpolitikai szituáció kihasználása, Schmerlinget a függőben lévő államjogi és belpolitikai kérdések megoldására ösztönözte: időt is adott számára, hogy koncepcióját megkísérelje következetesen képviselni, győzelmének reményét a „wir können warten” jelszavával és gyakorlatával összekapcsolja.³

A pénzügyi és külpolitikai helyzet „biztonsága” ugyanakkor a holtpontról való elmozdulás kényszere arra biztatta Schmerlinget, hogy 1861. augusztus 23-án a Reichsrat alkotmányos fóruma előtt megindokolja a magyar országgyűlés felosztatásának elkerülhetetlenségét a birodalmi és külföldi közvélemény megnyugtató végett. Felelevenítette a jogeljátszás elméletét, és azzal vádolta a magyarokat, hogy a 48-as alkotmányossághoz való ragaszkodásukkal a Birodalom „összes országainak és népeinek” jogai ellen fordultak.⁴ Érvei a birodalmi tanács mindkét házának elismerő feliratát váltották ki, bár a képviselőházban Clam-Martinič, Adam Potocki, Rieger és Smolka megkérdőjelezték a februári pátenis jogosságát, és a magyarokkal való megbékélést sürgették.⁵ Megfogalmazódtak az első fenntartások Schmerling liberális alkotmányosságának őszinteségét illetően a külföldi sajtóban is.⁶ A kétség csak fokozódott, amikor szeptember 24-én a horvát országgyűlés feliratát utasították el Bécsben, majd november 8-án indoklás nélkül feloszlatták a területi autonómiát követelő parlamentet, akikkel szemben nem hivatkozhattak a jogeljátszás elméletére.⁷

A Schmerlingi politika kétarcúsága egyre inkább lelepleződött. 1861. november 5-én a magyarok fokozódó ellenállásának megtörésére a

²Friedjung, I. 39—41.; Kovács Endre, *Ausztria útja...*, 33—55.; Somogyi, i.m. 33—34.; Hlanák, kézirat, 135—137.

³Kecskeméthy naplója, 147.; Somogyi, i.m. 31—39.

⁴Kónyi, *Deák*, III. 283—289.; Redlich, II. 156—159.; *PN*, 1861. aug. 24., 25.

⁵*PN*, 1861. aug. 30. szept. 1., okt. 4., 5. A felirat: Kónyi, *Deák*, III. 289—291.

⁶A külföldi sajtó magyarbarát megnyilatkozásai: *PN*, 1861. aug. 29., 30., szept. 3., 4., 10., 19., 21., nov. 3. Lásd még: Berzeviczy, i.m. III. 334.

⁷Berzeviczy, i.m. III. 347., 391—394.; *PN*, 1861. nov. 15.; Szabad, *Az önkényuralom kora*, 696—697.

császár birodalmának Lajtán inneni részében visszaállította az önkényuralmat. Felfüggesztette a törvényhatóságok működését, a „főbb bűntetteket” a katonai bíróságok hatáskörébe utalta, megszorította a helytartótanács működését, melynek élére Pálffy Móric altábornagyot nevezte ki. Intézkedéseit az *ideiglenesség* hangúlyozottan ismételt valóságot leplező látszatába burkolta ugyan, de az önkényuralom tényét nem cáfolhatta még az sem, hogy Schmerling őszintén remélte: a Bachtól kölcsönzött módszerekkel a Reichsratba tereli a magyarokat, horvátokat, és akkor véget ér a *provizórikus önkényuralom*.⁸ Attól azonban, hogy *provizorium*nak nevezték, még nem lett alkotmányosság az abszolutizmusból. Az „erő és hatalom” kölcsönözte magabiztosságból csak a valóságnak látszattal történő leplezésére futotta, és arra, hogy Schmerling illúzióktól terhelten hangoztassa a Reichsratban: „Wir können warten!”

1861 őszén, a novemberi rendeletek ellenére úgy tűnt, hogy a császár nem adta fel a magyarokkal való megbékélés közeli reményét. Az országgyűlést feloszlató leirat megcsillantotta a képviselői testület hat hónapon belüli összehívásának a lehetőségét.⁹ Császári akarat folytán Schmerling is ígéretet tett augusztus 23-án, hogy ha a „zavaros nézetek tisztulnak, a kedélyek csillapulnak” Magyarországon, „rövid idő múlva” ismét összeülhet az országgyűlés.¹⁰ A belső reorganizáció és a külföld bizalmának a megnyerése is szükségessé tette ennek az ígéretnek a felszínén tartását. Egyelőre azonban a centralizációval szimpatizáló rétegek elhitték Schmerlingnek, hogy a magyarok makacssága akadályozza az alkotmányosság földrajzi csonkaságának felszámolását, tartalmának szélesítését és mélyítését; így sikerült szembefordítania „ideiglenesen” a magyar liberálisok és közjogi radikálisok törekvésével az osztrák-német liberális polgárságot, várakozásra készítenie a Reichsratot, sőt támogatásukat is megnyernie.¹¹

Kezdeti sikereivel az államminiszter önmagát csapta be. Úgy vélte, hogy az osztrák-német polgársággal történt kiegyezés elegendő tartalék

⁸PN, 1861. nov. 8.; Berzeviczy, i.m. III. 354—356.; Kecskeméthy naplója, 107.; Beksics, Ferenc József, 596.

⁹Kónyi, Deák, III. 279.

¹⁰Uo. 298.

¹¹Somogyi, i.m. 38., 42—54.; Kónyi, Deák, III. 332—333. Redlich, II. 376—377.; Kovács Endre, Ausztria útja..., 41.; Eisenmann, 385—387.; Srbik, III. 95—96., 121—129.

lesz számára, hogy a magyarok megkerülésével Ausztria magához ragadja a vezetést a liberális alapon újjászervezendő német Bundban, és az így megszerzett pozíciók birtokában centralista elképzelését rákényszerítheti a 48-asságukhoz makacsul ragaszkodó magyarokra.¹²

A Schmerlingi koncepció győzelemre viteléhez az államminiszternek volt még két másik ütőkártyája is: ha kevésnek bizonyulna a Lajtán túli erők támogatása, megnyerhetőnek vélte a magyarországi nemzetiségek rokonszenvét; ugyanakkor a Reichsratba hívogató csalétekként „lobogtatta” a magyar nacionalizmus étvágyának kielégítésére az ország területi integritásának a helyreállítását mint ígéretet. Sem ez utóbbit, sem az előbbit nem teljesen eredménytelenül használta.¹³ Csakhogy mindezek a lehetőségek olyan feltételrendszerhez kötődtek, amelyek eléggé bizonytalanná tették a koncepció tiszta kivitelezhetőségét.

A német Bund újjászervezése nagymértékben függött Poroszország állásfoglalásától, és a német nacionalizmus pontosan ki nem számítható alakulásától. Az ausztriai és birodalmi német polgárság rokonszenvét csak az alkotmányosság kiszélesítésével és elmélyítésével biztosíthatta maradandóan, aminek útjában állt a császári akarat. A magyarországi nemzetiségek támogatásának a megnyerése, azok autonóm törekvéseinek a méltánylásától függött, ami a centralizáció tagadása mellett a magyarokat távolította volna még messzebbre; a magyaroknak adandó területi integritás pedig a nemzetiségek rokonszenvét foszlatta. Mindezek együtt nemcsak ügyes taktikai manőverezést kívántak Schmerlingtól, hanem aláásták koncepciója lényegét, megkérdőjelezték kivitelezhetőségét. Az említett feltételeket csak súlyosbította, hogy Schmerlingnek a császár személyes ellenszenvével is meg kellett küzdenie, amiért az uralkodónak a szívéhez közelebb álló ókonzervatívokat mellőznie, az „öseitől örökölt hatalmát” az alkotmányosság javára csorbítania kellett.

A doktrinérségében merev, de ügyesen manőverező Schmerling, Deákkal és Kossuthal szemben mégis óriási fölény birtokában kísérelhette meg az elmozdulást a kényszerű tétlenség állapotából. A birodalom pénzügyi és katonai erejére, diplomáciai testületére, a Habsburg-dinasztia európai tekintélyére támaszkodva nemcsak

¹²Handk, kézirat, 136—138.; Friedjung, I. 87.

¹³Handk, kézirat, 145—146.; Beksics, Ferenc József, 596—600.; Szabad, Az önkényuralom kora, 699., 718—724.; Berzeviczy, Az abszolútizmus..., III. 409—413., IV. 36—38.

Magyarországot tarthatta kedve szerint kordában, hanem az európai külpolitika alakulására is kezdeményező befolyást gyakorolhatott. Ugyanakkor úgy tűnt, hogy sikerül áthidalnia a XIX. században minden más ideológia fölé emelkedő nacionalizmus és a birodalom soknemzetiségű szerkezete között feszülő ellentmondásokat. A birodalom egységes államiségát mind a nyelvi, etnikai, mind a történelmi alapozású nacionalizmusokkal szemben az uralkodóban összpontosuló egység szimbólumára, és a belőle kisugárzó alkotmányosságra óhajtotta építeni. A császárnak tartotta fenn mindazon lényeges törvényhozási és végrehajtói jogokat, melyeket a polgári liberalizmusok a „polgári nemzetekre” a népszuverenitásra ruháztak. A német-osztrák polgárságban élt még 1848 történelmi emléke, amikor bebizonyosodott, hogy a szabadság, egyenlőség liberális értelmezése megbontja a birodalom egységét, dualizmust, föderalizmust, esetleg teljes széthullást eredményez. Schmerling azt ígérte: megőrzi a birodalom egységét, benne az osztrák-német hegemoniát, és biztosítja a föderációs alapon szövetkező Németországban Ausztria vezető szerepét. „Feloldja az osztrák államhoz és a német nemzethez való kettős lojalitás zaklató konfliktusait.”¹⁴ Ez a program 1861-ben mélyen beleivódott az osztrák polgárságba, és rokonszenvre talált a nagynémet egységet osztrák vezetéssel megálmodó német nacionalisták körében is. Jelentős társadalmi rétegek haladó eszmék, vonzó teóriák iránti igényét elégítette ki.

Ezzel a többszörös helyzeti előnnyel szemben kényszerült felvenni a küzdelmet a magyar *közjogi radikálisok Kossuth*, és a mérsékelt *közjogi liberálisok Deák mögé felsorakozó tábora*. Helyzetük annyiban különbözött a Schmerlingétől, hogy mindketten akcióképtelenek voltak. Semmiféle hatalmi eszköz nem állt a rendelkezésükre, amivel elősegíthették volna programjuk tudatos és hatékony cselekvéssel történő uralomra jutását. Tűrést és kivárást választó taktikájuk egymásnak ellentmondó lényegét Kossuth fogalmazta meg, amikor az országgyűlés egyhangúlag hitet tett Deák programja mellett. „A tűrés politicájának, hogy értelme legyen, csak kettő közül egy célja lehet — üzente az emigrációból —. Vagy ez: — tűrni s tűrés közben készülni fogunk, míg a fegyverfogásra kedvező alkalom nyílik. — Vagy ez: — tűrni fogunk, míg az osztrák szükségéből megadja, amit most megtagad.”¹⁵

¹⁴Hanák, *kézirat*, 141—142.

¹⁵Kossuth, *Irataim*, III. 650.

A magyar vezető politikusoknak egyre bomladozó és gyérülő, önmagukkal és Kossuthal is mindinkább meghasonló, de hatásukat tekintve nem lebecsülhető tábora választotta Kossuth tőrés-értelmezésének első változatát: „a fegyverfogásra kedvező alkalom” várását. Deák második felirata után nagyon megfogycokozott azoknak a közéleti személyiségeknek a száma, akik továbbra is az Ausztriával és a Habsburg-dinasztiával mindenáron szakítani akaró politika hívei voltak.¹⁶ A Kossuth várakozás-kocepciójára épülő politikai terv ugyan a magyar liberálisok legmerészebb vágyait ígerte megvalósulni: az önálló független Magyarországot —, de a leglabilisabb feltételekhez kötődött mind külpolitikailag, mind az ország belső gazdasági, társadalmi, etnikai szerkezetét, mind pedig a Habsburg-uralkodóház uralma alatt élő népek politikai törekvéseit illetően.

Nemcsak az európai hatalmak Ausztria-ellenes háborús szövetségét feltételezte, hanem a magyarországi legkülönbözőbb társadalmi rétegek permanens készenléti állapotban tartását, a társadalmi és nemzetiségi ellentétek olyatén jellegű megszelídítését, a függetlenségi célzatú érdekegység olyan folytonos erősítését, amelyet a leghaladóbb gondolkodású politikusok vállalhattak, de széles társadalmi rétegeket elképzeléseiknek meg nem nyerhettek; legkevésbé az örökös tartományok politikusainak és polgárságának a hozzájárulását. Az ország területi integritásához ragaszkodó történelmi gyökerű nacionalizmus a nemesi társadalom egészét szembeállította az ország föderatív átszervezésével, ami a nemzetiségek tartós megnyerése céljából lett volna elengedhetetlenül szükséges. Ennek a javaslatnak a felvetését Kossuth sem merte megkockáztatni, legfeljebb áthidaló, ellentéteket tompító megoldásként javasolta a vármegyei szintű autonómiát. Másrésztől viszont még a szövetségesek oldalán megvívandó nemzeti háború is megkívánta volna a magyar liberalizmus demokratikus irányban való továbbfejlesztését, a paraszti társadalom szociális igényeinek a messzemenő méltánylását, ami elől az uralkodó osztály egésze és Kossuth is elzárkózott, legfeljebb a községi öngazgatást adta volna a falu kezére, de a birtokviszonyokat érintetlenül hagyta. Belső erő tartalékai tehát igencsak szűkösek voltak

¹⁶Eötvös, *Levelek*, 361—362.; *Kecskeméthy naplója*, 145.; *Ferenczi, Deák*, II. 396—397.

a kossuthi elképzelésnek.¹⁷ Nem kevésbé volt labilis a külső szövetség Magyarországnak függetlenséget biztosító támogatása sem. Az európai hatalmaknak az 1860-as években inkább szükségük volt a Habsburg Birodalomra, mint a független Magyarországra. Kossuthnak és az általa vezetett emigrációnak, hazai híveiknek is egyre inkább bele kellett törődniük, hogy szelídül a nemzeti radikalizmus, a magyar politikusi vezető réteg egyre kevésbé képes várakozás-programjuknak megfelelni. Kossuth és követői számára csak egyetlen bizonytalan lehetőség maradt: kivárni, míg valamelyik európai nagyhatalom elég erősnek érzi magát a többiek akaratával szembeszegülni, és egy Ausztria felbomlását eredményező háborút indítani. Ennek a valószínűsége pedig az 1860-as években a minimálisnál is kevesebb volt.

Amíg Schmerling az erő és hatalom támogatását élvező, az osztrák-németektől rokonszenvvel kísért tevékenységének eredménytelenségét volt kénytelen a türelmes várakozás programjának hangoztatásával leplezni, addig Kossuth az európai diplomáciai manőverek és hatalmi törekvések közepette mellőzve, tétlenségre ítéltetve volt kénytelen várakozni. Ezzel szemben Deák politikai célkitűzésének a várakozás a tartalmi lényege. Nemcsak az európai hatalmi viszonyok, a Birodalom és Magyarország sajátos belső szerkezetének ismerete, a hazai társadalom különböző rétegeinek politikai törekvései követelték meg ennek a taktikának tartalmi lényeggé emelését, hanem liberalizmusának és nacionalizmusának meggyőződésből fakadó korlátai is. Karakterével összeegyeztethetetlenek voltak a politizálás forradalmi módszerei, ezért eleve mellőzte a népmozgalmakat. Igaz, célkitűzései sem voltak forradalmiak. Élete végéig a magyar nemesi társadalom leghaladóbb gondolkodású politikusai közé tartozott: a forradalom gondolatát csak a magyarság etnikai, nemzeti halálának rémképével tudta összekapcsolni. Deák nemes és nacionalista volt, nemcsak liberális. A célkitűzéseket mindig hozzáigazította az ország társadalmi és nemzetiségi szerkezte által befolyásolt feltételekhez. A demokratizmus iránti fogékonyság

¹⁷Hobsbawm, 1978. i.h. a parasztságot Európa-szerte konzervatív, dinasztiahű társadalmi rétegnek látja, amely paraszti társadalom minden primitív lázadása ellenére (Hobsbawm, 1974.) megőrzi a jó uralkodóba vetett hitét. Nem valószínű, hogy a magyar parasztság mindenben ellentétes hiteket és ideológiákat hordozott volna, legfeljebb a jó uralkodó mellé társult a Kossuth iránt táplált rajongás. Lásd még: Arató, *A magyar politikai nemzet; Pölöskei—Szakács, Földmunkás és szegényparaszti mozgalmak*, I. 46—79.

nem hiányzott belőle, de a hazai viszonyok és származása megakadályozták, hogy demokratikus célért küzdjön: a történeti magyarság determinálta nacionalizmusát képtelen volt az alulról jövő társadalmi törekvéseknek alárendelni. Csak az István királyi integer Magyarország megőrzéséért, a magyarság hegemon etnikai, politikai és társadalmi szerepének megtartásáért volt képes küzdeni. Számára több mint bizonyosság volt, hogy a Habsburg Birodalom felbomlásával megszűnik az integer Magyarország létezni. Darabokra hullik, szövetséges állammá alakul, vagy beolvad más államalakulatokba. Ezek a lehetőségek számára nem jelentettek olyan értéket, amiért érdemes lett volna a politikusi élet kellemetlenségeit vállalni. Forradalom, külföldi háború vagy belső összeomlás végkifejletét nem tudta másként szemlélni, ezért választotta az említett módozatokat leginkább mellőző türelmes várakozást. Várakozás-programja eleve kompromisszumot ígért a különböző politikai törekvések feltételrendszerében. Programja nem cipelt olyan éles ellentéteket, mint a Schmerlingé: mentes volt az önellentmondásoktól. Annyi labilis feltételhez sem kötődött, mint a Kossuthé. Sikerének két feltétele volt: bizonyítsa be a gyakorlat Schmerling centralizált félalkotmányosságának életképtelenségét, és Ausztriát ne zilálja szét egy európai háború. Az előbbinek a szükségyszerű bekövetkezését második feliratában bizonyosra jósolta; a második feltétellel szemben eredménytelennek tartott minden politikai cselekvést. Várakozás-programjának megvolt az az előnye, hogy mozdulatlanságra és cselekvésképtelenségre ítéltségében is a magyar nemesi származású politikusok egyre szélesedő tábora sorakozik fel mögé. Második feliratát még csak a tétlenségre kárhóztató történelmi szituáció kényszere, és az országgyűlési képviselők önérdekre való ösztönös ráérése fogadtatta el egyhangúlag, de az idő múltával ez az ösztönösség fokozatosan tudatosodott, és egyre szélesebb rétegek számára vált meggyőződésből vállalt politikai nézetből, ami átrendezte a hazai erőviszonyokat anélkül, hogy Deák vállalta volna a politikai tendenciák tudatos irányítását, a valóság alakítását.

Deák népszerűsége 1861 őszén hallatlanul megnövekedett. A rugalmasabb ókonzervatívokat októberi kísérletük kudarcra meggyőzte arról, hogy Deák mellőzésével vagy megkerülésével képtelenek elképzeléseiknek érvényt szerezni; ezért feladták meggyőződésüket, és amíg

1861 tavaszán merevségükkel lehetetlenné tették a fúziót,¹⁸ 1861 őszi követően igyekeztek minden politikai lépésükhöz megszerezni Deák hozzájárulását.¹⁹ A középnemesség egyenesen bálványozta Deákot. 1861 augusztus—szeptemberében 33 megye és 14 város szavazott neki feltétlen bizalmat. Arcképét nemzeti ereklyeként, második feliratát százezres példányban terjesztették, vége-hossza nem volt a tiszteletére rendezett díszünnepségeknek. Nem győzték magasztalni, amiért a „nemzet jogait” bátran és férfiasan, és törvényes alapon védte meg.²⁰ Reálisan ítelt Hajnik Pál, amikor azt írta Kiss Miklósnak 1862. május 28-án, hogy „Deák bálványa az országnak. Soha olyan magasan nem állott senki újabb időkben az egész nemzet előtt...” A „határozati pártbeliek... csúsznak-másznak előtte.”²¹

A Deáknak 1861 őszi „páratlan” népszerűsége biztosító közhangulat a nem alkuvó, a „jogvédő”²² politikust isteníttette, aki az 1848-as közjogi vívmányokat nem csorbította, csak az államadósságból volt hajlandó méltányossági alapon egy meghatározatlan összeget átvállalni. Kevésbé voltak azonban elégedettek a „tűrés és kivárás” taktikáját felelevenítő politikálás módszerével. Egyre többen és egyre sürgetőbben követelték tőle is az akciót és a konkrét programot. Ő azonban az országgyűlés feloszlatása után Pusztaszentlászlóra vonult, és szigorúan ragaszkodott saját nézeteihez, politizálási módszeréhez.²³

A Habsburg Birodalom polgári átalakulásának lezárását, Magyarország és az örökös tartományok közjogi viszonyának a végleges rendezését a várakozás holtpontján egymást keresztező politikai elképzelések képviselői csak konkrét cselekvéssel mozdíthatták előbbre. A cselekvést mellőző türelem, a konkrét program megvalósítását lehetetlenítő tétlenség csak a politika iránt fogékony rétegek elégedet-

¹⁸Kónyi, *Deák*, II. 616—619.; *Szabad, Forradalom és kiegyezés...*, 251—252., 447—448., 458.

¹⁹*Kecskeméthy naplója*, 130.; *Kónyi, Deák*, V. 61.

²⁰Lónyay naplója, 1861. szept. 15. *MTA Kt. MS 5306/4.*; *Bekszics, Kemény*, 275.; *Berzeviczy, Az abszolutizmus...*, III. 336.; *Redlich*, II. 271.; *Ferenczi, Deák*, II. 373—378.; *Wertheimer, Andrássy*, I. 196—197.; *PN*, 1861. szept. 4., 21., 26. Az aradi Casino Egylet Deáknak; Heves és Külső Szolnok Veszprém megyének, *MOL, Deák iratok*, R. 22.; Deák az aradi Casinonak, 1862. júl. 16. *OSzK Kt. Lt.*

²¹*Kónyi, Deák*, V. 46.

²²Kossuth kifejezése. Idézi: *Szabad, Deák*, 679.

²³*Csengery*, 475.; *Kecskeméthy naplója*, 126.

lenségét fokozta, többeket a meddőnek ítélt szituációból való kiütkezésre ösztönzött. A hármás várakozás politikai holtponttá merevedő szituációjából mozdulni kellett valamerre, mert félt volt, hogy a tétlenség mögül új irányzatok törnek a felszínre, ami könnyen táborbontáshoz, az egyes irányzatok híveinek tömeges lemorzsolódásához vezet. Ennek a veszélynek a jelei hamarosan kitapinthatókká váltak.

Először Schmerling került „szorítóba”. A császár nem szívesen mondott le a magyarok megbékítéséről. Ezért tartotta fenn egy új országgyűlés összehívásának a lehetőségét. Nem mondott le teljesen az októberi ókonzervatívokkal való érintkezésről sem, Apponyi Györgyöt meghagyta országbírói tisztségében. Schmerling nem hagyhatta figyelmen kívül a császár akaratát.

Az alkotmányos centralizmussal rokonszenvező, vagy azt kifejezetten támogató politikusok is óhajtották a magyarokkal való megbékélést, mert ettől remélték az alkotmányosság teljessé tételét. Másrészt kezdetről volt az osztrák-német értelmiségnek néhány prominens képviselője, aki a centralizmussal ellentétes alkotmányosság híve volt. Adolf Fischhof és Joseph Unger már 1861 tavaszán a dualista monarchikus alkotmányosság elvének igyekeztek híveket toborozni,²⁴ bár ezt a megoldási javaslatot a magyarok részéről a *Pesti Naplóban* azonnal visszautasította Falk Miksa.²⁵ Deák és táborá ekkor taktikai okokból határozottan ragaszkodott a perszonálunióhoz. A cseh polgárság és értelmiség a Birodalom föderatív átszervezésében kereste a megoldást.²⁶ Nem mondtak le a Schmerling koncepcióját tagadó kiegyezés szorgalmazásáról a magyar ókonzervatívok sem.²⁷ A mérsékelt közjogi liberálisok közül is sokan szorgalmazták a megbékélést. 1861 végétől „folyt a dilettáns tervkovácsolás és a szervezett agitáció”.²⁸ Kovács Lajos, Zichy Antal, Vajda János, Vida Károly és mások ontották a röpiratokat, cikkeket, kibontakozási tervezeteket, megoldási javaslatokat.²⁹ A köz-

²⁴Fischhof—Unger. A röpiratról: Eisenmann, 377.; PN, 1861. ápr. 18.; Szabad, *Forradalom és kiegyezés...*, 570—571.

²⁵Falk, *Kor és...*, 69—70.; PN, 1861. ápr. 18.

²⁶Kovács Endre. *A magyar—cseh kapcsolatok*, 279—356.; Somogyi, *A birodalmi centralizációtól...*, 145—152.

²⁷Kónyi, *Deák*, III. 301—315., 324., 329—330.; Ludassy, i.m.

²⁸Hanák, *kézirat*, 144.

²⁹„Óriási zűrzavar eszmékben, törekvésekben, miknek tán, ha a legnagyobb kormányzati genie korlátlanul uralkodnék is, nem tudja jó véget vetni!” *Kecskeméthy naplója*, 108. és 145.

jogi radikálisok a nemzetiségekkel való megbékélést szorgalmazták, a *Jövő* hasábjain keresték a közös platformot, hogy ezzel növeljék tömegbázisukat.³⁰ 1862 nyarán már a Deák legszűkebb köréhez tartozó politikusok, gondolkodók is tervezeteket készítenek. Először Trefort vázolta fel egy alkotmányos dualizmus körvonalait, majd Falk Miksa cikkezett az egyenjogú dualizmusról. Eötvös egyenesen a császárt és Schmerlinget ostromolta kiegyezési tervezeteivel.³¹ Kezdeményezőkben, tervkövacsolóknban nem volt hiány. Jókai szerint „egyik röpirat a másikat űzi, egyik kiegyenlítési terv a másik sarkára lép”.³² Csak Deák hallgatott. Program és kibontakozási terv helyett a második feliratban meghirdetett taktikáját magyarázta a *Pesti Napló*ban. A „tűrés” az erőgyarapítással kapcsolta össze, politizálás helyett a tudományokban való elmélyülést ajánlotta, miközben hangsúlyozta, hogy „nemcsak vérrel s nem mindenkor vérrel szolgálhatunk a hazának”. Aki a hazáját „mindig igazán szereti — írta —, törekedni fog minden úton, minden alkalommal” használni annak, nem riad vissza attól, hogy „csak parányi azon áldozat, melyet ő hozni képes; nem attól, hogy törekvéseinek sikere nem rögtöni, sőt talán ki sem számítható”.³³ Alig hangzottak el Deák várakozásra intő, és a tűrés értelmét magyarázó figyelmeztetései, a császár Magyarországon *ideiglenesen* visszaállította az abszolutizmust, ismét bevezette a katonai bírászkodást. Schmerling pedig a kibontakozó sajtó- és röpiratkoncertet hallgattatta el. A centralizmus ellen felszólalókat sajtóvétség címen tömegesen csukatta börtönbe.³⁴ A magyarországi politikusok számára nem maradt más lehetőség, mint tűrni és várni.

³⁰Szilágyi Virgil: *Jövő*. 1862. 1—2. sz. Ivánka Imre: *Nemzetiségi kérdés*. PN, 1861. okt. 16., 18., 23., 26., 27.

³¹Trefort röpiratát Falk közölte a *Pester L.* 1888. szept. 5-i számában. Lásd még: *Falk, Kor és...*, 69—70., 227—228.; *Berzeviczy*, i.m. IV. 17., 53.; *Ferenczi, Eötvös*, 239.; *PN*, 1863. szept. 19.

³²*Jókai, MS*, 1862. júl 3.

³³Kiemelés — T. P. Kónyi, *Deák*, III. 292—293.; *PN*, 1861. okt. 24. Deák ezt a levelét cikknek szánta. Közlését maga kérte. Deák Kemény Zsigmondnak, 1861. okt. 19. „Kérlek közöld azt lapodban, de úgy mint Hozzád intézett magán levelet,... nevem ki tételével... És mivel ez nem cikk, nem is fogod meg említeni, hogy közlését és kívántam. Talán így inkább lesz hatása.” *OSzK Kt. Lt.*

³⁴*Kecskeméthy naplója*, 108. „katonai dictaturá”-nak nevezte a provizóriumot. Schmerling 486 sajtópert indított magyar újságírók ellen. *Szabad, Az önkényuralom kora*, 697—698.

Schmerling februári kísérletével azonban nemcsak a magyarok voltak elégedetlenek. A Reichsrat is sürgette a császártól kapott alkotmány teljessé tételét. 1861 májusában már a miniszteri felelősség bevezetését követelték, amit 1862 tavaszán megújítottak. Az 1861-ben még magyarázkodó államminiszter 1862-ben a magyarok távollétére, és a velük „függőben lévő tárgyalásokra” hivatkozva szerelte le a képviselőket, de megnyugtadni csak a császár azon üzenetével tudta őket, hogy a „maga idejében” az uralkodó fog ilyen törvényt kezdeményezni.³⁵ A centralizmust azonban egyelőre nem támadták a Reichsratban. Az alkotmányosság továbbfejlesztésében bíztak, és a magyar ügyekkel kapcsolatban elfogadták a jogeljátszás ósdi, de Schwarzenberg óta folytonosan hangoztatott elvét. Az idő múltával sem bővülő alkotmányosság azonban fokozta a Schmerlingi politikával szembeni fenntartásokat. Ausztria képtelen volt külpolitikai izoláltságából kitörni, az államjogi ügyek rendezése nem mozdult előre, és ha a pénzügyi csőd közvetlenül nem is fenyegetett, az államháztartás egyensúlyát sem sikerült megteremteni. Először az osztrák autonomisták adtak hangot elégedetlenségüknek, amiért Schmerling képtelen volt a külpolitikai izoláltságot felszámolni.³⁶ 1862. július 28-án Kaiserfeld, az autonomisták egyik vezetője a Reichsratban szembeszállt az államminiszter által szüntelenül hangoztatott jogeljátszási elmélettel, és „a magyar alkotmány kontinuitása mellett foglalt állást”.³⁷ Kaiserfeld szónoklatának feltűnő sikere megbontotta az osztrák-német liberális tábor Schmerlinget maradéktalanul támogató egységét. A kormányt egyre erősödő támadások érték a képviselők részéről. Schmerlingnek tehát cselekednie kellett, annál inkább, mert a császár is elégedetlen volt vele, és maga is kísérletre készült.³⁸

³⁵Kolmer, I. 77—80. nyomán Somogyi, i.m. 33.

³⁶Az autonomisták a Reichsrat liberális politikusainak pártját szervező frakciója. Vezetőjük: Wieser, Rechbauer és Kaiserfeld. Somogyi, i.m. 28—30.; Eisenmann, 380—383.; Friedjung, I. 39—119.; Diószegi, *Klasszikus diplomácia...*, 197—202.; Kovács Endre, *Ausztria útja...*, 33—55.

³⁷Somogyi, i.m. 38—39.

³⁸Somogyi fordulónapnak értékeli Kaiserfeld 1862. júl. 28-án elhangzott beszédét. Somogyi, i.m. 38—39. Lásd még: Hanák, kézirat, 146—147.; Kecskeméthy naplója, 131., 147—149.

Az államminiszter két irányban is mozdult, bár lépéseit még nem az autonomista ellenzék kényszerítette ki.³⁹ Egyrészt felelevenítette 1848 óta dédelgetett nagysztrák reformkoncepcióját, és mozgásba lendítette az osztrák diplomáciát, hogy 1863 augusztusára készítsék elő a frankfurti német fejedelmek találkozóját, melyől Schmerling, az uralkodó és az osztrák patrióták azt remélték, hogy harmincharmadik születésnapján, 1863. augusztus 18-án, a megreformálandó német Bund fejedelmei császárukká koronázzák Ferenc Józsefet. Ezt a reményt táplálta, hogy az 1863-as lengyel felkelés leverésére Poroszország és Oroszország kölcsönös segítségnyújtásban állapodtak meg, ami a német liberális közvéleményt Bismarck ellen hangolta.⁴⁰

A másik lépésével a jogeljátszás elméletét támadó autonomisták, és az alkotmányosságukhoz ragaszkodó magyarok ideológiai-jogi érveit szerette volna megingatni Schmerling. A katonai győzelemre alapozott jogeljátszás liberálisok körében egyre népszerűtlenebb elvét megkísérelte behelyettesíteni a joghiány elméletével. Ez újnak, a fegyverek hatalmára hivatkoznál humánusabbnak tűnt, és elfogadása esetén nem érhetne volna vád a kormányt és az uralkodót, hogy csorbítják a magyarok jogait és ősi alkotmányát.

Schmerling a hozzá és Rechberg külügyminiszterhez is közel álló Wenzel Lustkandl⁴¹ személyében találta meg azt a közjogi szakíró, aki centralista koncepcióját ideológiai támogatásban részesítette. Lustkandl *Das ungarisch-österreichische Staatsrecht* című munkájában elutasította a jogeljátszás elméletét, de megkísérelte Deák két feliratának közjogi érvrendszerét is megcáfolni. A magyar közjogi törvények felidézésével és elemzésével óhajtott bizonyítani, hogy Magyarországot 1526 óta a legszorosabb államjogi kötelék fűzi Ausztriához, és az uralkodó személyén kívül mindig közös volt a külügy, a had-, pénz-

³⁹Somogyi, i.m. 40.

⁴⁰*Friedjung* I. 39—119.; *Srbik*, III. 114—121., 464—497., IV. 33—221.; *Somogyi*, i.m. 40—42.; *Kovács Endre, Ausztria útja...*, 35—55.; *Diószegi, Klasszikus diplomácia...*, 197—202.

⁴¹„Schmerling környezetéből” valónak mondja *Ferenczi, Deák*, II. 414.; *Beksic, Közjogunk...*, 14—15. szerint Rechberg fiának volt a nevelője. Lásd még: *Beksic, Ferenc József*, 600.; *Papp, Kemény Zsigmond*, II. 494. Könyve 1863-as dátummal Bécsben jelent meg, de 1862 decemberében már ismert volt Pesten. *Csengery*, 489.; *Kemény a PN*, 1862. dec. 10. számában bírálta, és csak Deák kérésére hagyott fel azzal. *Papp*, i.m. II. 494.; *Berzeviczy, Az abszolútizmus...*, IV. 20.

és kereskedelem ügye. Magyarország csak kulturális, beligazgatási és igazságszolgáltatási kérdésekben élvezett önállóságot.

A Schmerling ösztönözte kísérletek nem nélkülözték a fantáziát és a taktikai ügyességet. A joghiány elmélete, ha többre nem, időnyerésre és az osztrák-német liberálisok támogatásának megerősítésére jó volt. A nagyosztrák koncepció pedig az államminiszter másfél évtizedes álmának megvalósulását jelentette volna. Csakhogy a kibontakozóban lévő történelmi tendenciák keresztettké Schmerling elképzeléseit. A Német Szövetség általa tervezett megvalósítását megakadályozta Bismarck,⁴² a joghiány elméletének ideológiai-jogi hatását pedig Ferenc József akaratlanul is csökkentette azzal, hogy — miközben Lustkandl a magyar közjogi törvények eredeti értelmükből való kiforgatásán fáradozott — felszólította Apponyi György országbíró: „a kiegyezés módzatai és az ország szervezése iránt emlékiratot készítsen a korona számára”.⁴³ 1862. november 19-én pedig amnesztiában részesítette a provizórium alatt politikai okok miatt elítélteket.⁴⁴

Bécsben tehát egyszerre három irányban mozdultak, ha nem összehangoltan, és nem is hónapra vagy napra egybeeső időpontban, de mindenesetre olyan irányban, amelyek közül mindhárom befolyásolhatta a magyar közjogi kérdés rendezését.

Nem maradt tétlen Kossuth és az emigráció sem. Miközben idehaza a közjogi radikálisok néhány szószólója a nemzetiségi politikusokkal kereste a megbékélés lehetőségét,⁴⁵ Kossuth Ricasolival, az új olasz miniszterelnökkel igyekezett szorosra fűzni a kapcsolatát, ugyanakkor mindent elkövetett, hogy a Cavourral megkötött szövetség el ne veszítse érvényét.⁴⁶ 1862 tavaszán Ricasoli miniszterelnök terveket szövögetett,

⁴²Friedjung, I. 58—76.; Somogyi, i.m. 40—41.

⁴³Kónyi, Deák, III. 301.; Csengery, 488—489.; PN, 1862. dec. 4., 12., 18., 19., 20.; Berzeviczy, i.m. IV. 13—18.; Bekscics, Ferenc József, 599.; Ferenczi, Deák, II. 400—402.

⁴⁴Az 1862-es novemberi amnesztiáról: PN, 1862. nov. 25.; Ferenczi, Deák, II. 403—404.; Kónyi, Deák, III. 324.; Berzeviczy, i.m. IV. 13—15.; Hanák, kézirat, 147.

⁴⁵Szilágyi Virgil: A nemzetiségi kérdés hazánkban. Jövő, 1862. jan. 19., 23. Bírálják: Almásy Pál, Tisza, Podmaniczky, Ivánka és mások: MS, 1862. jan. 29. Majd Jókai: Politikai nemzetiség. MS, 1862. febr. 1., 2., 4., 7., 9., márc. 7., 13. Tisza Jókainak 1862. jún. 13. OSzK Kt. Fond, V. 694.; Ivánka: Nemzetiségi kérdés. PN, 1861. okt. 16., 18., 23., 26., 27.

⁴⁶Kossuth, Irataim..., III. 613—615., 624., 630—631., V. 57—64.; Szabad, Kossuth, 183—184.; Szabad, Forradalom és kiegyezés..., 564—565.; Kovács Endre, A Kossuth-emigráció, 90—157.

hogy a franciák segítségével visszaszerezze Ausztriától Velencét, és ennek érdekében szövetségeseket keressen a balkáni népek körében. Canini Szerbiába készült, és tárgyalásaira felkészülendő, kérte Klapkát, hogy a Duna menti népek szövetségéről már korábban is körvonalazott elképzeléseit öntse formába. Klapka ezt el is készítette, s mikor Kossuth tudomást szerzett róla, magához kérette Caninit, s ő is körvonalazta elképzeléseit, majd amit azokból Canini érdemesnek tartott lejegyezni és formába önteni, névjegyével látta el, hogy az tárgyalási alapul szolgáljon a szerbekkel való megegyezéskor. Bár az „olasz kormány kívánságára”, mégis konkrét politikai alkalom szülte mind Klapka, mind Kossuth tervezetét a balkáni népekkel kötendő államszövetségről 1862-ben.⁴⁷ A magyar politikusok közül előbb Teleki, később Klapka és Kossuth már az 1850-es évek elejétől foglalkozott egy, a kis népek nacionalizmusának a kompromisszumára építő dunai államszövetség tervével. Kossuth magának vindikálván a gondolat „paternitását”, elsőségét, 1862-es tervezetét elküldte Helfy Ignácnak, hogy „keltsen mellette rokonszenvel” lapjában. Helfy Ignác 1862. május 18-án megjelentette Kossuth tervezetét a milánói *L'Alleanzában*.⁴⁸ Canini tárgyalásai nem jártak különösebb sikerrel a Balkánon, Velencéért sem indult meg a háború 1862-ben Olaszország és Ausztria között, de a nyilvánosságra került Kossuth-tervezet körül annál nagyobb vihar támadt. Az osztrák sajtó előszeretettel ismertette hasábjain a *L'Alleanza* szenzációját, és feltűnően engedékenynek bizonyult a cenzúra azokkal a magyar újságírókkal szemben is, akik lapjaikban méltatták vagy támadták az új közjogi elképzelést. Nincs most lehetőségünk és terünk a dunai szövetség tervével mélyebben foglalkozni. A magyar történetírásnak egyébként sincs mulasztása ezen a téren. Legújabbán Lukács Lajos bogozta ki a tervezet geneziséét. annyit azonban fel kell tennünk, hogy Kossuth — minden utólagos magyarzkodása ellenére, legalábbis 1862 tavaszán — Klapkával egyetemben, az Ausztria ellenségeivel kötendő nagyhatalmi szövetségek mellett egyik reális közjogi alternatívának tekintette a kislepi nacionalizmusok kompromisszumára épülő konföderációt.

⁴⁷Szabad, Kossuth, 183. A dunai szövetség tervének genezisééről Lukács, ...politikai emigráció, 202—222.

⁴⁸Szabad, Kossuth, 183—188.; Kónyi, Deák, V. 11—21., 42—72.

Ezt a megoldást azonban hallgatással mellőzték a konföderációban érdekelt országok vezető politikusai: kíméletlenül támadta a tervezetet Szemere Bertalan, Kossuth lejárására használta fel a centralista bécsi sajtó, és ellenszenvvel, merev elutasítással fogadták idehaza is. Pártolója a közjogi radikálisok között sem akadt. Tisza Kálmánék előbb Kossuth szerzőségét vonták kétségbe, majd sajtónyilatkozatban fordultak szembe az elképzeléssel. Egyedül Deák és tábora hallgatott.⁴⁹

A nem várt visszhang és feltűnő ellenszenv Kossuthot is megdöbentette. Magyarázkodásba kezdett, és megdorgálta Helfy Ignácot, amiért az indiszkréciót követett el, rokonszenvekeltés helyett nyilvánosságra hozta az iratot.⁵⁰

A Duna menti népek egyenjogú, demokratikus szövetségére építő tervével Kossuth a magyar uralkodó osztály vezető politikusai előtt végleg „lejáratta magát”. Most már a közjogi radikálisok is az ő mellőzésével keresték a kibontakozás lehetőségét, aminek következtében minden korábbinál jobban megnövekedett Deák népszerűsége. Magyarországon egyértelművé vált, hogy a magyar vezető rétegek hatalmi érdekeit a deáki alternatíva képviseli a legteljesebben, ezért a közép- és kisnemesség és az értelmiség egyre szaporodó tábora nyugodott meg abban, hogy csak a Habsburg-dinasztia uralma alatt álló Ausztria oldalán keresheti boldogulását. A „tűrés és kivárás” kossuthi értelmezését feltűnően gyorsan tagadták meg, és már csak az egyezkedésre alkalmas pillanatot várták. Végleg belenyugodtak, hogy a kedvező „alkalmat a sorsra, megragadását Deákra bízzák”.⁵¹

Deák viszont 1862 tavaszán és nyarán is hallgatott. Sem az európai, sem a hazai politikai szituációt nem tartotta alkalmasnak a nyilvánosság előtti fellépésre. A kezdeményezést az uralkodótól várta. Meggyőződése volt, hogy erre előbb-utóbb sor kerül. 1862 őszén ez a remény nem is tűnt irreálisnak. Schmerling szándékait kiegészítendő, a császár megbízta Apponyit, hogy készítsen kibontakozási tervet. Az

⁴⁹*Szabad, Kossuth*, 183., 187—188.; *Kónyi, Deák*, V. 22—35., 46—71.; *Kossuth, Irataim...*, III. 375—379. Így értelmezték a kortársak is: *Kónyi, Deák*, V. 46—47.; Sürgöny, 1862. jún. 6.; *PN*, 1862. jún. 7.; *Podmaniczky, Naplótöredékek*, III. 143.; Újabbban: *Gergely—Szász, Kiegyezés után*, 22—23.; *Szabad, Az önkényuralom kora*, 709—713.; *Lukács, ...politikai emigráció*, 215—222.

⁵⁰*Kónyi, Deák*, V. 12—18.; *Kossuth, Irataim*, III. 735—739.

⁵¹*Hanák, kézirat*, 143.; *MS*, 1862. szept. 11., 12., 16., 17.

ókonzervatívok, mint 1860 októberében, ezúttal is közeledtek Deákhoz, de ő most is háttérben maradt. Tudott Apponyi megbízatásáról, a legszigorúbb „diszkréción kötelezettsége mellett”⁵² hetekig magánál tartotta a Forgách Antal kancellár tudtával készült, Apponyi György, Sennyey és Ürményi által formulázott emlékiratot, amely Magyarország és Ausztria közjogi kapcsolatát a *pragmatica sanctióra* alapozta, és az „osztrák monarchikus” elv megőrzése mellett, az *egyenjogú dualizmust* ajánlotta a császár figyelmébe.⁵³ Deák nemcsak ismerte az emlékiratot, hanem Apponyi határozott kívánságára ő fogalmazta meg az országbíró bécsi útjáról, és ottani időzésének céljáról a közleményt a *Pesti Naplóban*, melyben kifejezte azt az óhaját, hogy bárcsak a „kiegyenlítés az 1848-diki törvények alapján és az országgyűlési fölliratok szellemében mielőbb létre jöhetne”.⁵⁴ Dokumentálhatóan se nem védte, se nem kárhoztatta Apponyiék tervezetét. Most is a legnagyobb óvatossággal járt el. Hagyta, hogy az ókonzervatívok kísérletezzenek, gyöngítsék Schmerling pozícióját, színvallásra készítsék a császárt: ő a legszűkebb baráti körének az ösztönzésére sem adta föl várakozó pozícióját. Az egyezkedés megkezdésének kritériumaként helyeselte Apponyinak és Ürményinek azon javaslatát, hogy Ferenc József nevezze ki az 1848-as „teljes minisztériumot”, amelyik felelősség terhe mellett formulázhatja a megoldási tervezetet, és az országgyűlést csak ezt követően hívják össze, annak megvitatása és az uralkodóval való egyetértés kialakítása céljából. Határozottan ellenezte azonban Sennyey és Majláth tervét, hogy előbb az országgyűlést hívják össze, a képviselők szavazzák meg az adót, válasszanak maguk közül egy 40 tagú bizottságot, amelyik a Reichsrat hasonló testületével Pozsonyban tárgyaljon a közös ügyekről, és az így született döntést terjesszék az újra összehívandó országgyűlés elé. Ezt a javaslatot még Apponyi teljes kudarca esetén sem volt hajlandó elfogadni.⁵⁵ Deák óvatossága ezúttal sem csak a népszerű-

⁵²Kónyi, *Deák*, III. 302.; *Ferenczi, Deák*, II. 402—403.

⁵³Kónyi, *Deák*, III. 302—315., V. 62—64. Lásd még: *Csengery*, 487—490.; *Berzeviczy, Az abszolutizmus...*, IV. 15—17.; *Ferenczi, Deák*, II. 400—404.; *PN*, 1863. febr. 13., 14.; *Falk, Kor és...*, 68.; *Kecskeméthy naplója*, 130—131.; *VU*, 1859. máj. 19.

⁵⁴*PN*, 1862. dec. 4.; *Kónyi, Deák*, III. 301.; *Csengery*, 489—490.; *Kecskeméthy naplója*, 150.; *Ferenczi, Deák*, II. 399—400.

⁵⁵*Falk, Kor és...*, 67—72.; *Kecskeméthy naplója*, 130—131.; *Csengery*, 489—490.; *Eötvös, Levelek*, 362.; *Kónyi, Deák*, III. 299—300.; *Deák Szentiványi Mártonnak*, Pest,

ségkockáztatás veszélyének az elkerülésével függött össze. A szituációt ítélte olyannak, melyben „aligha van kilátás” az egyezkedésre.⁵⁶

Ennek ellenére készült arra a lehetőségre is, hogy Ferenc József elfogadja Apponyi javaslatát, és összehívja az országgyűlést. 1862 végén, 1863 elején a nyilvánosság előtt hallgatott ugyan, de nem télenkedett. Amit korábban soha, vagy csak a legkritikább esetben tett, tudományos alaposággal készült a közjogi kérdések esetleges vitatására. Erre feltűnés nélküli alkalmat szolgáltatott Lustkandl 1863-as datálással már 1862 végén megjelent munkája. Deák Csengery Antallal közösen dolgozott a mű cáfolatán.⁵⁷ Lustkandl könyve azonban csak ürügy, de nem az igazi ok volt a munkára. Nem tudományos értekezésnek szánta Deák az *Adalék a magyar közjoghoz* című munkáját, hanem a taktikát változtató Schmerling joghiány elméletének a cáfolására, amelyet a legalkalmasabb pillanatban, a kiegyezési tárgyalások megkezdésekor kellett feltétlenül nyilvánosságra hozni. Apponyi császári megbízatása felvillantotta annak a lehetőségét, hogy ez az időpont 1863 tavaszán elérkezik. Ezért Deák Csengeryvel megfeszített ütemben dolgozott, és úgy tervezték, hogy munkájuk a *Budapesti Szemle* 1863-as évfolyamának első füzeteként fog megjelenni.⁵⁸ A joghiány elméletének cáfolása mellett foglalkoztatta Deákot az Apponyi-féle emlékiratnak — mely az eddig és az ezt követő időben nyilvánosságra került, vagy általa ismertté vált kiegyezési tervezetek közül több lényeges vonatkozásban először anticipálta az államjogi rendezésnek azt a módozatát, amelyet 1864/65 fordulóján maga is elfogadott — és a magyar közjogi törvényeknek a szembesítése is. Azt is vizsgálta, hogy az Apponyi-féle programból mit vállalhat az esetleg összehívandó országgyűlés. Közjogi vizsgálódásai során arra kereste a választ, hogy a *pragmatica sancti*óból következő birodalmi és dinasztikus elv, a „feloszthatatlanul és elválhatatlanul” birtoklás ténye hogyan és miként egyeztethető össze a liberális nacionalizmus nemzeti szuverenitásra, és a lehető legteljesebb

1863. nov. 21. *OSzK Kt. Lt.* Nem politikával, sógorának a kirablásával traktálja barátait. Deák Keménynek, 1863. máj. 24. és jún. 6.; Deák Vachottnének, 1863. aug. 13. *OSzK Kt. Lt.*

⁵⁶Csengery, 490.; *Kecskeméthy naplója*, 147—148.

⁵⁷Csengery, 487—490. A mű kézirata Csengerytől: Lustkandl Wenczel, mint magyar publicista, *OSzK Kt. Fol. Hung.* 1660. 1—54. f.

⁵⁸Csengery, 489.

önállóságra törekvő célkitűzésével: hol és hogyan húzható meg a határ, melyen belül a birodalom „szilárd fennállhatása” és Magyarország polgári függetlensége a lehetőségig biztosítva van. 1862 decemberétől tehát az egymásnak feszülő elvek összeegyeztethetőségének konkrét lehetőségét kereste Deák. Csengery Antal segítségével kísérelte meg a Magyarország rendi önállóságát biztosító törvényeket polgárivá „értelmezni”, a történelmi és társadalmi valósággal és saját meggyőződésével szembesíteni. Deák tiszta perszonaluniót feladó, *konkrét megoldási terv után is kutató egyezkedési hajlandóságát és szándékát* ekkortól datálhatjuk.

Bizonyítja ezt az is, hogy a közjogi törvények tanulmányozásának megkezdésekor taktikát változtatott. Az 1861-es országgyűlést megelőző hónapokban, különösen az országbírói értekezleten bekövetkezett csalódásáig, de részben még a *Pesti Naplóban* 1861. október 24-én megjelentetett „cikkében” is, a nemzet gazdasági és kulturális erőforrásainak gyarapítását szorgalmazta, a polgári szabadságjogok teljesebbé tételéért küzdött, 1848 társadalompolitikai vívmányait igyekezett az elvek síkjáról a gyakorlatba átültetni, 1862 decemberétől azonban a közjogi kérdés rendezéséig felfüggesztette ilyen jellegű törekvéseit.⁵⁹ A magyarság közhangulata, a politikai élet közjogra-koncentrálttsága meggyőzte arról, hogy a magyar uralkodó osztály a közjogi kérdés megoldását eléje helyezi a társadalompolitikai törekvéseknek, és amíg az államjogi kérdés nem rendeződik, nincs értelme társadalompolitikai kérdésekkel foglalkozni. Ezért helyezte előtérbe mostmár maga is az osztrák—magyar államjogi viszony rendezését.

A Csengeryvel közösen végzett munkát azonban feltűnő hirtelenséggel félbeszakította. Az *Adalék...* nem jelent meg 1863-ban a *Budapesti Szemlében*; helyette — 1863. március 28-án — 1861-es feliratai mellett tett nyilvánosan hitet Deák.

Ezt a hirtelen visszahúzódását feltétlenül összefüggésbe kell hoznunk a bécsi politika „váratlan — bár nem példátlan — meredek irányváltásával”,⁶⁰ melyet a történetírás már regisztrált és összefüggésbe hozott

⁵⁹Deák társadalompolitikai, nemzetiségi, vallási és minden más kérdésben a leghaladóbb poliükusok egyike 1867 után is. Ilyen kérdésekkel azonban 1861 októberétől 1867-ig nem foglalkozik.

⁶⁰*Hanák, kézirat*, 152.

az 1863-as év eleji bécsi kabinetválsággal.⁶¹ Ennek az előzményei 1862 őszéig nyúltak vissza, amikortól Ferenc József „folyvást sürgette a kiegyenlítést” a magyarokkal.⁶²

1862 szeptemberében a kancellárrá előlépett Bismarck levonta az Ausztria és Poroszország között éleződő rivalizálás következményeit, és választás elé állította Ferenc Józsefet: vagy áthelyezi birodalma súlypontját Budára, vagy „előbb-utóbb törésre kerül a sor” a német egység kérdésében az osztrákok és poroszok között.⁶³

Bismarck alternatíváját sem Ferenc József, sem Schmerling nem fogadta el, de hatékony ellen-alternatívával nem tudtak előállni, ahhoz pedig kevés volt az erejük, hogy Poroszországot akár diplomáciai, akár fegyveres akcióval térdrekenyszerítsék. Ezért a császár és Rechberg külügyminiszter a porosz uralkodóval való konzervatív együttműködést szorgalmazták, Schmerling pedig a Német Szövetség liberális megreformálását tervezte. Az államminiszter a fejedelemségek liberális német polgárságának a rokonszenvére épített, és mereven ragaszkodott a februári pátenshez. Ferenc József viszont a magyar ókonzervatívokkal elevenítette fel kapcsolatát, és az októberi diploma elveire épülő konzervatív megegyezéstől remélte a porosz uralkodó együttműködési hajlandóságát fokozni. Ennek a hintapolitikának és taktikának volt a következménye Apponyi megbízatása — amit a császár tudtával és akaratából Forgách kancellár közvetített az ókonzervatív Apponyinak —, hogy készítsen egy memorandumot Magyarország megbékítésére. Kiinduló pontul az októberi diplomát szabták a magyar országbírónak, csakogy Apponyi, az 1861-es tapasztalataival a tarsolyában, már túllépett az októberi államirat elvein, és közeledett 1848-hoz.⁶⁴ Emlékiratában a birodalom „belső jólétének és nagyhatalmi állásának” megőrzése mellett óhajtotta Magyarország „történeti-politikai jogállását” biztosítani. Elképzelése a birodalom két felének egyenrangúsága mellett érintetlenül hagyta a császár abszolút hatalmát a külügy és hadügy irányításában, de nyomatékkal hangsúlyozta Magyarország belkormányzati önállóságának szükségességét. Az októberi diploma

⁶¹Berzeviczy, i.m. IV. 21—22.; Redlich, II. 315—329.

⁶²Csengery, 489—490.; Kecskeméthy naplója, 150.

⁶³Berzeviczy, i.m. III. 415—417.; Hanák, kézirat, 153.; Somogyi, A birodalmi centralizációtól..., 47.

⁶⁴Csengery, 488.; Berzeviczy, i.m., IV. 13—18.; PN, 1862. dec. 4., 12., 18.

dualista mozzanatait fejlesztette tehát tovább Apponyi, s azt ígérte az uralkodónak, hogy tervezete megbontja a 48-as zászló alá felsorakozó magyarok egységét, ezáltal elérhető a megbékélés a trón és az ország között. Az emlékirat határozottan elítélte Schmerling merev centralizációját. A császártól nem volt idegen Apponyi elképzelése.⁶⁵

Mindez akkor történt, amikor a bécsi politikát erősen felkavarta az 1863-as januári lengyel felkelés, amelynek következtében Galícia könnyen tűzfészekké válhatott, és Magyarországon is minden eshetőségre számítani lehetett.

Poroszország Oroszországgal szövetkezett a lengyelek ellen. 1863 februárjában Pétervárott megkötötték az Alvensleben-féle katonai konvenciót, melynek értelmében egymás területein is üldözhatték a lengyel forradalmárokat.⁶⁶ Ez a konzervatív egyezmény Bismarck ellen hangolta a német és osztrák-német, de még a porosz liberális polgárságot is. Ausztria hiába biztosította jóindulatú semlegességéről a cárt, a magyarok és a galíciai lengyelek viselkedése kiszámíthatatlanná vált, bármikor tevőleges fegyveres támogatással nőhet ki magát, ami aggasztotta a bécsi udvart.⁶⁷ Igaz, a magyarországi tevőleges rokonszenv kibontakozását erősen fékezte, hogy a magyar nemesség körében felerősödött a cári Oroszországtól való félelem, és a mozgásba lendült európai diplomácia ezúttal számításon kívül hagyta Kossuthot és a magyar emigrációt. A magyar ellenállási mozgalom erejéből az önkéntesek átszivárgására, a lengyelek melletti rokonszenv fokozódására, a Somogyi és az Almásy—Nedeczky-féle szervezkedés felerősödésére futotta, mely utóbbiakról azonban Asbóth Lajos révén az osztrák titkosrendőrségnek tudomása volt, és felkészült ezek felszámolására.⁶⁸

A bécsi udvarnak és az osztrák diplomáciának ebben az ingadozó, tehetetlenségre és cselekvésképtelenségre ítélt helyzetében érkezett meg III. Napóleon üzenete Ferenc Józsefhez, melyben egy oroszellenes intervencióhoz szerette volna megnyerni a Habsburg uralkodó támogatását. III. Napóleon az önálló Lengyelország feltámasztásának, Olaszország teljes egyesítésének az ötletével állt elő. Velencéért és Galíciáért

⁶⁵Somogyi, *Abszolutizmus és...*, 163.

⁶⁶Somogyi, *A birodalmi centralizációtól...*, 40.; Kovács Endre, *A Kossuth-emigráció...*, 217—218.

⁶⁷Kovács Endre, *A Kossuth-emigráció...*, 210—269.

⁶⁸Szabad, *Az önkényuralom kora*, 716—718.

Sziléziával, egyéb német területekkel, és a Balkán egy részével „kínálta meg” az osztrák császárt. „Elérkezett a nap — üzenté Bécsbe —, amikor Ausztria egy csapásra sokkal többet szerezhet vissza, mint amennyit elveszített.”⁶⁹ Bármennyire kecsegtető volt III. Napóleon ajánlata, roppantul sok bizonytalan feltételtől függött kivitelezhetősége, ezért Ferenc József nem lelkesedett érte, külügyminisztere is a porosz orientációjú külpolitika híve volt, bár az adott szituációban nem mondhattak egyértelműen nemet a francia ajánlatra. A bécsi diplomácia hallgatással leplezte ingadozását, Ferenc József pedig a magyar ókonzervatívokkal való tárgyalást sürgette, ezért latolgatni kezdték a magyar országgyűlés összehívásának lehetőségét. A kabinet tagjainak véleménye azonban ebben a kérdésben erősen megoszlott. Az erők az 1863. február 13-án tartott minisztertanácsban csaptak össze. Forgách kancellár és Esterházy miniszter a magyar politikai körök egybehangzó véleményére hivatkoztak, és javasolták, hogy az erdélyieket hívják meg a pesti országgyűlésre. Schmerling és támogatói mereven ragaszkodtak a februári pátenshez: külön országgyűlést akartak. A nézetkülönbség hetekig tartó éles vitát provokált a kabinet tagjai között. Abban egyetértettek, hogy az Apponyi-féle terv elfogadhatatlan. Maga Forgách kancellár nyilvánította veszélyesnek, és új megoldást javasolt. Elfogadta az Apponyi-terv közös ügyekre és azok kezelésére vonatkozó javaslatát, de elvetette az önálló magyar kormány gondolatát, és a delegációk helyett kétkamarás parlamentet javasolt. Schmerling ezzel sem értett egyet.

A császár a lengyel zavarok miatt, még március 18-án is ragaszkodott a magyarokkal való megbékéléshez, és úgy vélte, hogy a külön erdélyi országgyűlés hosszú időre lehetetlenné tenné a kiegyezést. Gróf Forgáchon és Esterházyn kívül osztotta a császár véleményét a centralizáció meddőségével érvelő horvát kancellár és a „nyugtalanító nemzetközi fejleményekre” hivatkozó külügyminiszter. Schmerling azonban hajthatatlan maradt.

A császár elodázta a döntést. Megbízta Esterházyt, a magyar és horvát kancellárt: készítsenek egy új kiegyezési tervet. Az említett politikusok március 23-án terjesztették a minisztertanács és az uralkodó elé a magyar, az erdélyi és horvát országgyűlés és „nép” előítéleteit,

⁶⁹Redlich, II. 59.; Hanák, kézirat, 154.; Kovács Endre, i.m. 214., 228.

„történelmi jogait” kímélő tervezetüket. Ferenc József már-már hajlott ennek elfogadására, amikor hirtelen fordulattal március 30-án megtiltott minden békítő kísérletet. A korona magyar, erdélyi és horvát tanácsosait utasította, hogy a februári alkotmány rendeleteit, hatáskörükben eljárva szigorúan érvényesítsék. Külön erdélyi országgyűlés mellett döntött, megtiltotta „illetéktelen... és önkényes” magánprogramok készítését, hozzájárult Apponyi felmentéséhez, a sajtócenzúra szigorításához.⁷⁰

Ebben a roppantul ingatag, sok lehetőséget, de súlyos veszélyt rejtgető külpolitikai szituációban — biztos erő hiányában — Ferenc József Schmerling mellé állását, mint ahogyan az államminiszter is csak hetekkel később tudta meg, Albrecht főherceg inspirálta, aki korábban Magyarország katonai főparancsnoka, helytartója volt. Ő fordította szembe a magyar konzervatív arisztokratákkal a császárt, és állította ismét a centralizációt képviselő Schmerling és osztrák miniszterei oldalára.⁷¹ Hogy Albrecht császárt meggyőző magyar-ellenességének volt-e köze a kabinetválság mélypontján megérkezett bismarcki ajánlathoz, azt nehéz lenne eldönteni.

Annyi bizonyos, hogy III. Napóleon „kalandor ízü” ajánlata 1863 tavaszán nem emelte ki Ausztriát külpolitikai elszigeteltségéből, és az ajánlat elfogadása sok kockázattal járt volna. Bismarck viszont a Lengyelországon osztozkodó hatalmak — Ausztria, Poroszország, Oroszország — összefogását javasolta.⁷² Ennek az ajánlatnak az elfogadása a nyugati kapcsolatok meglazulását, az ellenzéki birodalmon belüli megélnkülését, a német liberálisok Ausztria iránti rokonszenvének foszladozását jelentette volna; de esetleg hosszabb időre biztosította volna Ausztria és Poroszország konzervatív együttműködését a Német Szövetségben. Ferenc József belső okok miatt, és a Schmerling által 1863 augusztusára tervezett szövetségi reform sikerének a reményében nem fogadta el Bismarck tervét. Az ajánlat birtokában azonban bátran utasíthatta vissza III. Napóleon európai határokat átrajzoló koncepcióját. Bismarck ajánlata meggyőzte, hogy a franciák császára egyedül marad tervezetével, Ausztria megőrizheti jószomszédi viszo-

⁷⁰A kérdéskör egészére: *Berzeviczy*, i.m. IV. 21—26.; *Redlich*, II. 310—317., 321., III. 238—239., 746—764.; *Csengery*, 489—490.; *Ludassy*, 180.; *Hanák, kézirat*, 150—153.; *Kecskeméthy naplója*, 150—154.; *Frankenburg, Emlékiratok*, II. 112.

⁷¹Bővebben erről: *Somogyi, Abszolutizmus és ...*, 164—165.

⁷²*Kovács Endre*, i.m. 228—229.

nyát Poroszországgal és Oroszországgal; és számíthat a francia és porosz gyámkodástól egyaránt idegenkedő liberális német fejedelemségek rokonszenvére.⁷³ A császár döntésével — az államminiszter legnagyobb meglepetésére — megoldódott a bécsi kabinetválság, Schmerling szabad kezet kapott, és július 15-re összehívta az erdélyi országgyűlést.⁷⁴

A magyarok ismét csalatkoztak reményeikben. Újra be kellett látniuk, hogy az adott viszonyok között egyedül Deák taktikája követhető. Deák és liberális társai azonban nem hagyták válasz nélkül a császár sakkhúzásait. Amikor bizonyossá vált, hogy Apponyi emlékiratát visszautasították Bécsben, a mérsékelt liberálisok és az ókonzervatívok megszervezték az 1861-es feliratok melletti politikai demonstrációt.⁷⁵ Az alkalmat erre Deáknak az 1861-es képviselők arcképeit tartalmazó díszalbummal való megtisztelése szolgálta.⁷⁶

Az Angol Királynő elé vonult liberális és ókonzervatív politikusok nevében Eötvös köszöntötte Deákot, mint a magyarok „igazságos ügyének legtisztább kifejezőjét, ... az egész nemzet képviselőjét”, akinek a dicsőség mellett a „hon minden aggodalmát” is viselnie kell. A külpolitikai helyzet elemzésére vállalkozó köszöntőjében Eötvös a nemzetközi „nagy krízisre” irányította a figyelmet, külön hangsúlyozta a német egység fontosságát, melynek alakulása az „egész időszakra elhatározó befolyást” gyakorolhat. Az adott pillanatban azonban — ítélete szerint — sem a birodalom, sem Magyarország „nincsenek azon állásban, hogy a nekik jutott nagy feladásnak megfeleljenek”.⁷⁷

Deák válaszában a magyar kérdésre koncentrált, az 1861-es országgyűlés elvei és eljárása mellett tett hitet. Ismételten hangsúlyozta, hogy a törvényesség mind „a népek jogainak, mind a fejedelem hatalmának... a legbiztosabb alapja”. Minden ettől eltérő „politikai lépés kétes, káros, sőt veszélyes”, ezért ő az elkövetkező időben is csak ezen az alapon

⁷³Hanák, kézirat, 154—155.

⁷⁴Berzeviczy, i.m. IV. 64—82. Az erdélyi országgyűlésre: *PN* korabeli híradása, Ürmössy, II. 91—92., 118—143.; *Redlich*, II. 328—332. Legújabbban: *Szász Zoltán: Erdély Világostól a kiegyezésig.* (kézirat) 97—152.

⁷⁵Ezt Eötvös is elismeri: *Eötvös, Levelek*, 370.; *Berzeviczy*, i.m. IV. 17—18.; *Ludassy*, 276—281.

⁷⁶Ez szándékos demonstráció volt. *Eötvös, Levelek*, 366.; *Deák emlékezete*, 121—130.

⁷⁷*Eötvös, Arcképek...*, 597—602.

tudja elképzelni a megoldást, mert képtelen „ellentétbe állítani a törvényekhez való ragaszkodást a fejedelem iránti hűséggel”. Ő a fejedelmet „legmagasabb állásában a törvényesség megtestesülésének” óhajtja tekinteni, és amikor védi a nemzet jogait, azzal együtt védi a „fejedelem jogait s érdekeit” is. Szükségesnek tartotta, hogy a nemzetiségek felé is megtegye szokásos politikai gesztusát. Első alkalommal politikai pályáján, az 1848-as társadalompolitikai vívmányokat a volt kiváltságosok „igazságosztó” tettének minősítette, hogy ezzel keltsen bizalmat. Erre hivatkozva ígérte: „ha egykor szavunk leend ismét közügyeink tárgyalásánál, igazságosak leendünk minden vallás, minden nemzetiség iránt a közös hazában, valamint igazságosak tudunk lenni a nép iránt”.⁷⁸

Óvatossággal párosult taktikai türelme lehetővé tette Deák számára, hogy még azelőtt visszahúzódjon, mielőtt szándékai nyilvánosságra kerültek volna. Pártját is sikerült megóvnia a felkínálkozást visszautasító kudarcától. Még a kulisszák mögött sem járaták le magukat. Az Apponyi köré csoportosuló ókonzervatívok szenvedték el újabb vereségüket. Apponyit felmentették országbírói tisztségéből is.⁷⁹ Ezzel szemben a mérsékelt liberálisok nemcsak várakozó pozíciójuk biztosította fölényüket őrizték meg, hanem méltó választ is adhattak Ferenc Józsefnek, amire Bécs csak a schmerlingi liberalizmus őszinteségét kétségbevonó módon reagálhatott. Felbújtották Deákék ellen az osztrák centralista és a Schmerlinget kiszolgáló konzervatív sajtót, öt pesti lapot eltiltottak Deák és Eötvös beszédének közlésétől, szigorították a sajtócenzúrát, börtönre ítélték az egyenjogú alkotmányos dualizmusról cikkező Falk Miksát.⁸⁰

Hamarosan bebizonyosodott, hogy Schmerling csak látszatgyőzelmet aratott 1863. március 30-án. A bismarcki ajánlat lehetővé tette ugyan a birodalmi integritás változatlan fenntartását, de Ausztria belső gyengesége, az uralkodó konzervatívizmusa, és a magyarok permanens

⁷⁸1848-ban a nemesség engedélyeit félelemből fakadónak véleményezte Deák. *Könyi, Deák*, II. 208. Az ünnepegről, Deák és Eötvös beszédének kéziratos szövege: *OSzK Kt.* Fol. Hung. 1661. 286—290. f. Lásd még: *OSzK Kt. Analektia* 1058. 1—4. f.; *Könyi*, III. 315—317.

⁷⁹*Kecskeméthy naplója*, 156.; *PN*, 1863. ápr. 9., 10.; *Berzeviczy*, i.m., IV. 27.; *Ferenczi, Deák*, II. 404—407.; *Könyi, Deák*, III. 318—325.

⁸⁰*Falk, Kor és ...*, 69—71., 165—176.; *Beksics, Kemény*, 276—285.

elégedetlensége miatt a kedvező külpolitikai szituációt sem tudta a maga javára kihasználni. Az 1863. augusztus 15-re összehívott frankfurti német fejedelmi találkozón megjelentek ugyan a Német Szövetség liberális államai, akik az agresszív és konzervatív Bismarck Poroszországa helyett szívesebben láttak volna egy alkotmányos berendezkedésű, gyengébb Ausztriát a Szövetség élén, melynek reformtervét a kivégzéstől kegyelemel szabaduló Julius Fröbel 1848-as forradalmár emlékiratai alapján készítette el Schmerling,⁸¹ de Bismarck a frankfurti találkozót csak Ferenc József születésnapjára ünnepségének szánta. A porosz uralkodót — Ferenc József személyes gasteini látogatása, és János szász király ugyancsak személyes meghívása ellenére — visszatartotta a frankfurti találkozótól. Ezzel Schmerling szövetségi koncepciója végleg kudarcot vallott, pozíciója pedig alaposan megrendült, amin már az sem segített, hogy a nagyszebeni országgyűlésből a Reichsratba vonultak a szász és román követek. Mire ezek megérkeztek „Schmerling Theátrumába”, a cseh és lengyel liberális ellenzék végleg kivonult onnan.⁸²

Deákot sem Schmerling erdélyi sikere, sem frankfurti kudarca nem mozdította ki nyugalmából. Politikai pályáján szerzett tapasztalatai, taktikai érzéke, megóvták őt a kapkodásnak még a látszatától is. Nemcsak a tervkovácsolásokat helytelenítette, azt is ellenezte, hogy a *Pesti Napló* propagandisztikus céllal a *dualizmus* szót használja, vagy a *közös ügyekről* cikkezzék.⁸³ 1861 augusztusától 1865 áprilisáig szigorúan tartotta magát az általa többször hangoztatott elvhez: „Csak egy helyes politika van jelenleg —, nem politizálni!”⁸⁴ Ennek a taktikának a helyességéről még Apponyi „vérmes reményű”⁸⁵ fellépése idején is meg volt győződve. A császár kiegyenlítést sürgető türelmetlensége ellenére is úgy vélte, hogy „most aligha van kilátásunk” az

⁸¹A *Habsburgok*, 223—224.; *Kovács Endre*, *Ausztria útja...*, 27—28., 31—35.; *Somogyi*, *A birodalmi centralizációtól...*, 40.; *Friedjung*, I. 62—67.

⁸²*Somogyi*, i.m. 34., 41.; *A Habsburgok*, 223—224.; *Redlich*, II. 783.; *Kovács Endre*, i.m. 31—33.; *PN*, 1863. aug. 9., 18., 20., 23., 25., 26., 27., 30. szept. 1., 2., 5., 11., 15., 19., 29., 30. okt. 4., 7., 20., 27.; *Berzeviczy*, i.m. IV. 85. Lásd még: Szász Zoltán idézett kéziratát.

⁸³*Kecskeméthy naplója*, 156.; *Bekszics*, *Kemény*, 278.; *Falk*, *Kor és ...*, 70.; *Berzeviczy*, i.m. IV. 89—90.; *Kónyi*, *Deák*, III. 329—330.

⁸⁴*Csengery*, 474.; *Kecskeméthy naplója*, 126., 156.

⁸⁵*Csengery*, 488.

államjogi kérdés rendezésére.⁸⁶ Taktikáját elfogadta a táborához tartozó mérsékelt liberálisok többsége is. Nem annyira a Deák iránti lojalitásból, mint inkább a helyzet teremtette kényszerből, amit Csengery imígyen magyarázott: „Az európai, mint a belpolitika egyaránt pangó bizonytalanságban” — írta bátyjának 1862. február 16-án, tehát nincs értelme reménykedni. Kár is „politizálni”, mert ahhoz „tény kell, míg nekünk valamire való híreink sincsenek... A legszelídebb polémiát sem tűrik nagy kérdéseink körül. A rendőrség éjjel kidobja a lapból, a mi nincs ínyére.”⁸⁷ Ekkor még hasonlóan vélekedett Eötvös is. „Pillanatnyilag csak olyanok foglalkoznak közügyekkel — írta —, akik pénzért bárkit kiszolgálnak.”⁸⁸ Ezek a tájékoztatások és helyzetelemzések lényegükben Deák véleményét visszhangozták, vagy az ő útmutatása nyomán a politikai vezetők körében meghonosodott hangulatot tükrözték. Nemcsak a mérsékelt közjogi liberálisok, a közjogi radikálisok mértékadó politikusai is követték Deák taktikáját, bár a radikálisok balszárnya kísérletezett lapalapítással, de nem sok sikerrel.⁸⁹ A Deák taktikáját kényszerből vagy meggyőződésből követő magyar politikusok a közjogi kérdés megoldását felvázoló elképzeléseikben is fokozatosan közeledtek Deák történeti és jogfolytonosságra alapozott meggyőződéséhez,⁹⁰ annak ellenére, hogy Deák nem kínált föl összefogást és közeledést gyorsító programot. Hallgatott. És „utánozták” őt a korábban minden alkalmat programfoglalásra használó ókonzervatívok, s a Habsburg Birodalom közeli felbomlásának reménye táplálta hitükben egyre inkább megingó közjogi radikálisok.

Az 1861 végén—1862 elején kivirágzó közjogi ihletésű röpirat- és publicisztikai cikkáradat a schmerlingi sajtócenzúra könyörtelensége folytán elenyészik, a politika a magánérintkezések témaköréből is fokozatosan kiszorul.

A hazai politikusok, publicisták vasútépítési és egyéb gazdasági kölcsönök megszerzésével, folyószabályozási társulások és munkálatok szervezésével, tudományos munkálkodással, szépírói alkotások létrehozásával, történeti kutatással, tudományos folyóiratok szerkesztésével

⁸⁶Csengery, 488, 490.

⁸⁷Csengery, 474—475.

⁸⁸Eötvös, *Levelek*, 351.

⁸⁹Csengery, 474—475.

⁹⁰Csengery, 488—489.

foglalkoznak, külföldi utazással kötik le napjaikat és gondolataikat. Andrassy Gyula, Tisza Kálmán, Ghyczy Kálmán mélyen hallgat, Lónyay naplóírását is abbahagyja, Dessewffy Emilt leköti a Magyar Földhitelintézet szervezése, ami Lónyaynak is bőven ad munkát. Néhányan az 1863-as aszályos év okozta alföldi éhínség enyhítésén fáradoznak. Deák pedig türelemre inti a türelmetlenkedőket.⁹¹

Csak Eötvös képtelen nyugton maradni. Elviselhetetlen számára a mozdulatlanság, a „tökéletes tehetetlenségre kárhozottottság”.⁹² A magyar ügygel rokonszenvező külföldi lapok anyagi támogatására gyűjt pénzt és előfizetőket.⁹³ 1863 nyarán magánakcióba kezd. Az alföldi éhínség ürügyén Schmerlinget keresi fel, majd a frankfurti kudarc után ismét sürgeti az államminiszternél és a császárnál a magyar országgyűlés összehívását.⁹⁴ Politikai hetilap kiadására kér engedélyt, melyet Falkkal együtt óhajt szerkeszteni.⁹⁵ 1863. július 10-én visszautasítja ugyan Szaplanczay József kérését, hogy Máramaros vármegye bányavárosai-ban ismételjék meg Deákkal a március 28-i politikai demonstrációt, de sokat sejtetően csak „látszó pangásnak” nevezi a „tetszhalott” állapotot, és csak olyan „életjelek” adásától zárkózik el, „melyek... tehetetlenségünket bizonyítják”.⁹⁶

Magánkezdeményezése azonban kudarcba fullad. A fantasztának kijáró meghallgatással kénytelen megelégedni. Késik lapalapítási engedélye is. Mindezekről keserű hangon számol be Falk Miksának: „Azt tapasztaltam — írta —, hogy setétben legjobb veszteg maradni, s hogy aki sokat jár s tapogatódzik, megüti magát.”⁹⁷

Az Eötvös által jelzett „látszó pangás” azonban valóságos változást értelt, ha nem is az ő Bécs-járásaitól inspiráltat. A sorozatos kudarcok morzsolták Schmerling tekintélyét, megingatták rendszerét. Egyre igazabbá vált Deák jóslata: „ugyanazon nehézségek, melyek miatt a központosított egység eszméje abszolút rendszer mellett a várakozásnak

⁹¹Lónyay naplója, 1864. nov. 27 — 1865. márc., *MTA Kt. MS 5306/4.*; *Csengery*, 474., 487.

⁹²Idézi *Szabad*, *Az önkényuralom kora*, 727.

⁹³Eötvös Bánó Józsefnek, 1864. okt. 12. *MOL, B. cs. lt. P. 16. 38—42.*; *Eötvös*, *Levelek*, 332—333., 379—381.

⁹⁴Lónyay naplója, 1864. nov. 27. *MTA Kt. MS 5306/4.*

⁹⁵Eötvös, *Levelek*, 370.

⁹⁶Eötvös, *Levelek*, 366—367. Eötvösnek „vérmes reményei voltak” — írta Lónyay, 1864. nov. 27. *MTA Kt. MS 5306/4.*

⁹⁷Eötvös, *Levelek*, 370.

meg nem felelt, még élesebben fel fognak tűnni az alkotmányos életben”.⁹⁸

Attól a pillanattól, hogy Kaiserfeld a Reichsratban állást foglalt a magyar alkotmány kontinuitása mellett, megbomlott az osztrák liberálisok Schmerling politikáját támogató egysége. Állandósultak a kormány elleni liberális támadások, amelyek ugyan 1862/63-ban még hatásukat tekintve jelentéktelenek voltak, de előre vetítették az elégedetlenség fokozódását.⁹⁹

A liberálisok egységének 1862-es megbomlásához társult az 1863-as év eleji kormányválság, melyet március végén az uralkodói döntés „szőnyeg alá söpört”, de megnyugtatóan nem oldott föl. A kormányon belüli ellentét a német egység kérdésében éleződött ki ismét, amikor az államminiszter a külügyminiszterrel került szembe. Rechberg határozottan ellenezte a frankfurti fejedelmi találkozót, a poroszokkal való együttműködést szorgalmazta. Alig szenvedte el azonban Ferenc József frankfurti megaláztatását, kormányának szembe kellett néznie a schleswig-holsteini kérdéssel, ami ismét a német egység jövőjével kapcsolódott szorosán össze. Ebben a kérdésben Rechberg külügyminiszter nézete diadalmaskodott. Bismarcknak az ő segítségével sikerült Ausztriát a dánok elleni háborúba kényszeríteni. Az 1849 után Bismarck oldalán elért első osztrák győzelemért azonban súlyos árat kellett fizetni. Ausztria és Poroszország viszonya végleg megromlott, az osztrák birodalom diplomáciailag teljesen elszigetelődött, amit csak úgy tudott volna feloldani, ha Ferenc József elfogadja III. Napóleon 1863-as ajánlatát, amely az osztrák császárság területi integritását Galícia és Velence átengedésével csorbította volna, vagy lemond végleg a Német Szövetségben minden igényéről, és Poroszországgal lép konzervatív szövetségre. III. Napóleon ajánlatát Ferenc József a porosz—orosz—osztrák együttműködést szorgalmazó bismarcki ajánlat birtokában utasította vissza, mely döntésében támogatta őt a Galiciához és Velencéhez feltétlenül ragaszkodó osztrák-német liberális polgárság is; a Poroszországgal való szoros együttműködést pedig azért nem vállalhatta, mert ez nemcsak a Német Szövetség liberális államait idegenítette volna el Ausztriától, hanem az osztrák liberális polgárság helyeslésével sem

⁹⁸Kónyi, *Deák*, III. 248.

⁹⁹1862. júl. 28. *Somogyi, A birodalmi centralizációtól...*, 39—40.

találkozott. Ez az alternatíva Bismarck akaratának és szándékainak rendelte volna alá az osztrák külpolitikát, aminek belpolitikai kilátásai is riasztóak voltak. A legkevesebb, amitől joggal tarthattak a Reichsrat képviselői, hogy megerősödik az ókonzervatívok pozíciója, visszatér az abszolutizmus, esetleg Ferenc Józsefet birodalma központjának Budára helyezésére készíti a porosz kancellár.

Az osztrák liberálisok félelme nem volt légből kapott. A rechbergi külpolitikának a dánok elleni porosz—osztrák együttműködést szorgalmazó jutalma a Német Szövetségből való kiszorulás volt. Bismarck még csak arra sem volt hajlandó, hogy Ausztria számára fenntartsa a Zollvereinhez való csatlakozás reményét. Ez Rechberg helyzetét a kormányban megpecsételte. Lemondásra kényszerült. Távozását a külügyminiszteri tárca éléről az osztrák-német liberálisok megkönnyebbüléssel fogadták.¹⁰⁰

Schmerling pozíciója látszólag ismét megerősödött. 1864-ben két fontos győzelmet is elkönyvelhetett. Tavasszal az igazságügy és a közigazgatás magyarországi átszervezését akadályozó Forgách kancellárt kényszerítette távozásra, akinek a helyét Zichy Hermann foglalta el.¹⁰¹ Októberben Rechberg távozott a kormányból. Mindezek azonban keserű győzelmek voltak. Inkább gyöngítették, mint erősítették Schmerling pozícióját. Az 1863/64-es évek külpolitikai eseményei egyértelműen bebizonyították, hogy Ausztria — belviszonyainak rendezetlensége miatt — akcióképtelenné vált az európai diplomáciában. Nemcsak kezdeményezőként nem tudott fellépni, de a számára kedvező külpolitikai szituációkat sem tudta kihasználni. Minden lépése kudarcba fulladt. A legsúlyosabb vereséget a német kérdésben szenvedte el. A Schmerling kezdeményezte frankfurti kísérlet sorsa bebizonyította, hogy Ausztria képtelen a Német Szövetséget a Habsburg-dinasztia vezetésével megreformálni; Rechberg felsülése pedig bizonyossá tette, hogy az osztrák birodalom erejéből a poroszokkal való osztozkodásra sem futja.

Nyilvánvalóvá vált, hogy a monarchia dezorganizáltsága, belső konszolidációjának a hiánya, elsősorban a magyar kérdés rendezetlensége akadályozza Ausztriát abban, hogy az európai történelmi és

¹⁰⁰Somogyi, i.m. 42—46.

¹⁰¹Ludassy, 184—187.; PN, 1864. febr. 24., márc. 8., ápr. 3., 6., 7., 15.; Kecskeméthy naplója, 171—172.; Berzeviczy, i.m. IV. 97—98.

diplomáciai kihívásokra pozitív választ adjon. Az is világossá vált, hogy Schmerling alkotmányos ellenzéki és császári autokratizmus között őrlődő rendszere képtelen kilábalni önmaga ellentmondásaiból. Az alkotmányosság földrajzi csonkasága gátolta annak politikai és jogi mélyítését, a centralizáció elve lehetetlenné tette a nemzetiségi és nemzeti igények maradéktalan kielégítését, a parlamentarizmus gátat szabott az uralkodói vagy államminiszteri akarat maradéktalan érvényesülésének. A konszolidáció elmaradása forgácsolta az előlegezett bizalmat, a bizalom hiánya kiváltotta az ellenzékiéget, az egyre nyíltabban szóhoz jutó elégedetlenség megoldáskeresésre sürgette az államminisztert, az erő hiánya kudarcra ítélte a kísérleteket, a megoldási kísérletek kudarc lejáratta a birodalmat a külföld előtt, ami fokozta a birodalom polgárainak a félelmét, hogy az európai „nagy krízisek” nemcsak nélkülük, hanem kárukra rendeződnek, ami az államminiszter rendszerének életképességét kérdőjelezte meg.

Egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy Ausztria ördögi körbe került, melyből a Schmerlingi doktrína képtelen kivezetni. Beigazolódott, hogy az államminiszter nemcsak az osztrák-német polgárságot gyötrő német nacionalizmus és Habsburg-dinasztizmus konfliktusát képtelen feloldani, nemcsak a nagynémet, de a szűkebb birodalmi hegemoniát sem képes biztosítani az osztrák-német polgárság számára. A Schmerlingi politika változatlan továbbvitele egyenesen a birodalom életképességét kérdőjelezte meg. Ezt először a Reichsrat képviselői ismerték fel, aminek eredményeként bomladozásnak indult a birodalom politikai szervezete, megerősödött a Reichsrat liberális ellenzéke.¹⁰² Kaiserfeld 1862-es támadását még a képviselők verték vissza. Karl Giskra a magyar alkotmány kontinuitásának elismerése helyett azt követelte, hogy „jőjjenek be a magyarok a Reichsratba”, akkor részt vehetnek a Birodalom ügyeinek irányításában.¹⁰³

1863-ra azonban Giskra feladta magabiztosságát, korábbi kijelentését „hibás körben forgásnak” nyilvánította, és négy szemközt sürgette a magyarokkal való kiegyezést, melynek feltételét „Schmerling megugrasztásában” jelölte meg.¹⁰⁴ 1863/64-ben lassan mozgásba lendült a

¹⁰²Redlich, II. 353.; Berzeviczy, i.m. III. 329—333., IV. 19—23., 67—91.; Somogyi, i.m. 48—54.

¹⁰³Redlich, II. 352—353.

¹⁰⁴Berzeviczy, i.m. IV. 84.; Frankenburg, Emlékiratai, II. 112.

„kivárást” ellenző, a magyarokkal való egyezkedést sürgető ellenzéki gépezet, aminek lendületet adott, hogy 1864 őszére az udvar mértékadó körei is belátták az immár négyéves schmerlingi kísérlet meddőségét. Az uralkodó és a Reichsrat között őrlődő és lavírozó Schmerlinget a birodalmi tanács 1864. november 12-én megnyíló őszi ülésén a sajtó nyomán felbátorodott, immár kivédhetetlen támadás érte.¹⁰⁵ A testület feliratban követelte az alkotmány kibővítését, Ausztria hatalmi pozíciójának a megerősítését a Német Szövetségben, és a kiegyezés sürgős megoldását a magyarokkal. Nem zárkóztak el attól, hogy a birodalom közös ügyeinek mindenki érdekében álló rendezése mellett a magyar királyságnak megadassanak „a szükséges garanciák autonómiájukra mindazon ügyekben, amelyek országgyűlésük számára fenn van tartva”.¹⁰⁶

A magyar sajtó a cenzúra engedte lehetőségek között figyelte és kommentálta az osztrák sajtó és a Reichsrat képviselőinek megnyilatkozásait, és figyelmét a közös ügyek kérdéskörére koncentrált, de a *Pesti Napló* azok elismerése vagy vitatása helyett, inkább azok intézésének mikéntjére fordította a figyelmet.¹⁰⁷ Eötvös a Reichsrat feliratát elemző *Vélemény* című cikkében — amely Deák beleegyezésével jelent meg — hangsúlyozta: „Mióta a *pragmatica sanctio*, mely az ausztriai birodalom oszthatatlanságát, az uralkodó azonosságát, a kölcsönös védelem kötelezettségét állapítja, Magyarországon is alaptörvényül el lett fogadva: bizonyos érdekek és ügyek közössége nem tagadható.” Ezen ügyek „közös vezetése... régebben azért volt lehetséges”, mert az „alkotmányos magyar király” birodalma többi részeiben „korlátlan monarcha volt”. A februári alkotmány óta azonban Ausztria is alkotmányos ország, ezért a közös ügyek intézésének új formáiról „kell gondoskodni”.¹⁰⁸

Deák továbbra is nagyon óvatos volt. A Reichsrat egyezkedési szándékát fenntartásokkal kezelte. A maga részéről a tárgyalások megkezdésének és sikerének elvi és politikai kritériumait a követke-

¹⁰⁵Somogyi, i.m. 46—61.

¹⁰⁶PN, 1864. nov. 27.

¹⁰⁷PN, 1864. nov. 27., 29., 30., dec. 4., 7.; Hanák, *Deák, húsvéti cikkének...*, 465—467.; Beksics, *Kemény*, 287—299.

¹⁰⁸PN, 1864. nov. 30. Eötvös kiegyezési tervet készített, melyhez miniszteri listát csatolt. Lónyay naplója, 1864. nov. 27. MTA Kt. MS 5306/4.

zókben határozta meg: „csak akkor lehetséges a kiegyenlítés, ha Ausztriában Magyarország beolvasztásának szándékától ép úgy megválnak, mint mi a birodalomtöli elszakadás gondolatát nem tápláljuk”.¹⁰⁹

Az osztrák-német polgárságban, és a politikai törekvésüknek hangot adó Reichsratban az abszolutizmus feléledésének lehetőségétől való félelem, és a birodalom külpolitikai kudarcsorozata fokozatosan érlelte a magyarok beolvasztásáról való lemondás szándékát, ezzel együtt a kölcsönös érdekeket méltányoló kiegyezés létrehozásának szükségessége iránti hajlandóságot.

Az 1861 óta eltelt évek bel- és külpolitikai fejleményei, a hazai gazdasági, társadalmi és nemzetiségi viszonyok meggyőzték a magyar uralkodó osztályt, hogy politikai mozgásteret korlátozott. Fokozatosan erősödött tehát Magyarországon az egyezkedési hajlandóság. III. Napóleon, Garibaldi, Klapka, Türr és Kossuth neve egyre többször bukkan fel az emberek tudatában: fémjelzőivé válnak a szociális reményeknek és vágyaknak. Az uralkodó osztály által irányított politikai törekvések viszont Ferenc József és Deák Ferenc nevével kapcsolódnak össze. Ezt a folyamatot azonban érdemes alaposabban szemügyre venni, hiszen benne Deák politizálásának valódi értékei tárulnak fel.

¹⁰⁹Idézi *Hanák*, i.m. 567—568.

A POLGÁROSODÁS ÉS A MAGYARORSZÁGI TÁRSADALOM

A reform-küzdelmek során az uralkodóval való kölcsönös egyetértés „szelíd hajlandóságát” különös mértékben megnövelte az a fatális félelem, amely a magyar polgárosodás vezető ideológusaiba és politikaiba mélyen beleivódott, és nemzethalál-vízióvá fokozódott. A történelmi enyészet egyetlen hathatós ellenszereként ragaszkodtak a liberális gazdasági, társadalmi és politikai jogok törvényesítéséhez: rendíthetetlen meggyőződésük volt, hogy a magyar etnikum csak államnemzeti keretek között őrizheti meg egységes nemzeti létét, erről semmi áron nem lehet lemondani. Úgy hitték, hogy a „rokontalan” magyarságot beolvasztással, elnyeléssel fenyegeti a „szláv és germán tenger” az ország állami létét megsemmisíti a cári hatalom terjeszkedése, melyet rokonszenvvel fogadna a magyarországi szláv és ortodox vallású etnikumok többsége. E valós- és tévhitek dilemmák özönét zúdították a magyar liberálisokra, melyeknek elméket gyötörő kínjait felerősítették a történelmi példák: Lengyelország államiségének többszörös tragédiája, és a magyar államiséggel egyidőben alakult közép-európai államok felszámolása, megszűnése.

Más körülmények között, és eredendően más alapállásból, de hasonló dilemmával szembenézett már egyszer a magyar progressziót irányító értelmiség, amikor a nemzetiségi törekvések, a magyar nemesi nacionalizmus és a társadalmi haladás konfliktusát megkísérelte feloldani. A magyar jakobinus mozgalom Reformátorok Titkos Társaságának az alkotmányterve fogalmazta meg először polgári értelmezésben a magyar társadalom XIX. századi legsúlyosabb dilemmáját: *Megállhat-e Magyarország egyedül?* A káté válasza még pozitív volt. *Igennel* felelt, de *feltételül* szabta az ország függetlenségének a kivívásához és megőrzéséhez a nemzetiségi alapon történő *föderációs területi átszervezést, a nemzetiségi autonóm lét biztosítását*, és az ország alkotmá-

nyának *demokratikussá tételét*.¹ Ez a merész és rokonszenves politikai gondolat azonban a jakobinusokkal együtt a sírba került.

A reformkor liberálisai a pesszimizmust fakasztó dilemmákat feloldhatónak vélték, mégpedig akképpen, hogy remélték: a középkori hungarus patriotizmust új tartalommal tölthetik meg, és a politikai liberalizmussal vonzóvá tehetik a Kárpát-medencében élő nem magyar etnikumok számára az egységes magyar politikai nemzet fogalmát és tényét. Így látták megőrizhetőnek az ország területi és politikai integritása mellett a magyarság politikai és közigazgatási hegemoniáját. A reformkori liberálisokban a teljes önállóság lehetősége kérdésként sem fogalmazódott meg.

A nemzethalál rémét elhárító törekvéseik során azonban a magyar liberálisok szándékaikat keresztező ellentmondásokat dajkáltak életre. A polgárosítás komplex folyamata ugyanis felerősítette a nemzetiségi mozgalmak divergáló erejét, amit csak a magyar állam föderalista átszervezésével fordíthattak volna rokonszenvenssé. Az ország hatalmi struktúrájának polgárosítása, a parlamentnek felelős kormánysszervek életrehívásának a megcélózása — párhuzamosan az osztrák polgárság alkotmányos törekvéseivel, amit a magyar liberálisok messzemenően támogattak, mert az uralkodói abszolútizmus legbiztosabb ellenszerét látták benne —, újabb nehezen feloldható ellentmondásokat szült, melyre már a programfogalmazás során, majd az 1848-as áprilisi törvények megalkotásakor is ráéreztek.²

Az utolsó magyar rendi országgyűlés a reformkor liberális nemzedékének leghaladóbb politikai és társadalmi törekvéseit kodifikálta: harmincegy törvénycikkében lerakta a magyarországi polgári átalakulás elvi alapjait. Ezek a törvények gyors létrejöttüket, társadalmi és közjogi viszonyokat átrendező, polgári szabadságjogokat biztosító tartalmukat legalább annyira köszönheték az Európát hatalmába kerítő nemzeti és társadalmi forradalmaknak, mint megalkotóik haladó nézeteinek.

A győzelem pillanatát követő társadalmi mámor múltával azonban kiderült, hogy e törvények, forradalmi jellegük ellenére is, kielezték mindazokat a konfliktusokat, melyek a magyarországi társadalmi és

¹*Fraknói Vilmos: Martinovics élete. Bp. 1921.; Benda Kálmán—Elek Judit: Vizsgálat Martinovics Ignác szászvári apát és társai ügyében. Bp. 1983.*

²*Ellenzéki Nyilatkozat, Kónyi, Deák, II. 163—169.; 1848. évi III. tc. 3. és 13. §., XVIII. tc. 6. §. Ghyczy emlékirata, MTA Kt. MS 4856/79. 94. f.*

etnikai struktúrába és Magyarországnak a Habsburg Birodalomhoz kötődésébe ágyazódtak. Nemcsak a bécsi udvar, nem is csak a konzervatív arisztokrácia, katonai és hivatalnoki bürokrácia fordult szembe a magyar forradalommal egyre fokozódó élességgel, hanem a magyarországi nemzetiségek többsége, és a Birodalom másik felének osztrák-német és cseh polgársága is.³

Az ellentétek éleződése, a készülődő fegyveres ellenforradalmi támadás mégsem hátráltatta az áprilisi törvények továbbfejlesztését. Nem zárta ki a társadalmi és jogi kérdések demokratikus irányba történő megoldását.⁴ Az európai forradalmak sorsával — különösen a német egység forradalmi megoldásával — szoros összefüggésben, a közjogi kérdés rendezésének több változatát is felvillantotta. Az 1848-as III. tc., a történelmi eseményektől függően, magában hordozta a *réalunió* és a *perszonális unió* lehetőségét. A történelmi események sodra azonban túllépett a törvényadta kereteken. Voltak pillanatok, amikor Magyarország *teljes önállósága* sem tűnt lehetetlennek. Mindenesetre a kedvezőbb esélyekért, a perszonális unióért és a teljes függetlenségért súlyos harcokkal és véráldozatokkal kellett megküzdenie a magyar társadalomnak. Ezt a harcot Deák csak részben tudta vállalni,⁵ a fegyveres küzdelmet már csak nemzetet féltő rokonszenvvel kísérte.

Ennek a fegyveres harcnak a győzelmes befejezéséhez nem bizonyult elégségesnek a magyarság ereje. Az 1848 szeptemberétől 1849 augusztusáig vívott szabadságharc elbukott. A győztes ellenforradalom elsöpörte a forradalom nemzeti vívmányait, jelentősen csorbította társadalmi, szociális és jogi eredményeit. A rémuralom után kibontakozó, teljes centralizációval párosuló neoabszolutizmus kísérelte meg áthidalni mindazokat az ellentmondásokat, amelyeket a forradalmak kép-

³Urbán, *Európa...*, 94—282.; Spira, *A nemzetiségi kérdés...*; Kovács Endre, *Szemben a történelemmel*, 239—365.; Hobsbawm, 1978. 13—27.

⁴Sarlós, *A ... szabadságharc büntetőjoga*; Sarlós, *Deák és Vukovics*; Spira, *Polgári forradalom*; Várady, *Ezernyolcszáznegyvennyolc...*

⁵Deák a fegyveres harctól távol tartotta magát, de 1848. szeptember 24-én, amikor a bécsi minisztérium átírata nyomán a parlamentben szóba került az osztrák és magyar ellentétek kiegyenlítése, Deák nemcsak az 1848. évi III. törvénycikkhez ragaszkodott, hanem javasolta kijelenteni, hogy „minden... kiegyenlítésekre nézve is mind a minisztérium, mind a ház csak akkor bocsátkozhatik tanácskozásba, ha minden fegyveres kényszerítő hatalom eltávolíttatik, s minden ellenség a hazából kitakarítatik”. *Könyi, Deák*, II. 338.

telenek voltak feloldani a birodalomban. A Schwarzenberg kigondolta, majd Bach megvalósította centralizált neoabszolutizmus sem volt képes feloldani a Habsburg Birodalom nemzeti és nemzetiségi struktúrájának ellentmondásait. 1859-ben bebizonyosodott, hogy nemcsak a forradalom, de az első komolyabb pénzügyi és katonai válság is a bomlás felé sodorja Ausztriát.

Az 1848/49-es és az 1859/60-as évek eseményei meggyőzően bizonyították, hogy a Habsburgok uralma alatt szervesen összeálló Birodalom már nemcsak ahhoz gyenge, hogy befolyást gyakoroljon az európai hatalmi viszonyok alakulására, de az egyensúlyozó szerepét sem tudja betölteni. Válságos szituációkban létét is csak külső hatalmak támogatásával tudja fenntartani.⁶ Az események azonban azt is bebizonyították, hogy a nagyhatalmak, ha szükséges, ellenszolgáltatást nem kívánó fegyveres segítséggel is megakadályozzák a Habsburg Birodalom felbomlását. Európának tehát még mindig szüksége volt Ausztriára, de az adott hatalmi viszonyok között szüksége volt Ausztriára a benne élő népek többségének is. Ekkor egyedül csak az olaszok elé rajzolódott a Habsburg-dinasztia gyámkodásánál vonzóbb perspektíva, az egységes és önálló Itália államkeretei között. Ehhez a perspektívához kapcsolódott az 1849-es magyar emigráció Kossuth vezette táborának a független Magyarországról szőtt terve, amit reménykedve fogadott el a közjogi radikálisok széles tábora idehaza az 1859/60-as válságperiódusban. A magyar nemzet politikai törekvéseinek a vezetésére egyedül alkalmas középnemesi, majd középbirtokosi réteg azonban súlyos történelmi csalódások árán győződött meg arról, hogy a magyarság önereje elégtelen a területileg és politikailag integer Magyarország függetlenségének a biztosításához; a liberális törekvések háttérbázisát képező etnikai és társadalmi struktúra olyan kiélezett társadalmi, gazdasági és etnikai érdekelletétek hordozója volt, mely válsághelyzetben bármikor önmérsztő fegyveres konfliktusokká fokozódhatott volna. A konfliktuslehetőségek és érdekelletétek 1859/60-ban talán még az 1848-asénál is szélesebb skálán mozogtak. 1860-ban a történelem újra felcsillantotta a lehetőséget, hogy a magyar középbirtokosság visszakövetelje az 1848-as vívmányokat; de önerejéből képtelen volt ezt megtenni.

⁶1849-ben az orosz cár, 1859-ben a III. Napóleon ellen mozgósított porosz hadoszázályok mentik meg a széthullástól Ausztriát.

Igaz, hogy most is egy kibontakozóban lévő, de forradalmivá mégsem fejlődött nemzetközi válság ajándékozta meg ezzel a lehetőséggel a magyar liberális politikusokat, csakhogy amíg 1848-ban a jobbágyfelszabadítás friss élménye a liberális nemesség mögé sorakoztatta fel a jobbágyparaszti rétegeket, 1860/61-ben már ilyen hatású mozgósító erő nem állt az újra politikai szerephez jutott nemesség rendelkezésére. Az úrbéri birtokrendezések hazafias ihletésű ideológiai érvekkel feloldhatatlan gazdasági érdekellentétet fejlesztettek ki a volt jobbágyok és földesuraik között.⁷ 1860/61-ben, de a későbbiek során sem lehetett már az 1848-ban létrejött társadalmi érdekegységet megismételni, és a parasztságot nem lehetett többé osztályméretekben elsődlegesen közép-birtokosi érdekekért lelkesedésre serkenteni; még akkor sem, ha ez az ország területi és politikai integritásának és teljes függetlenségének a biztosítását tűzte ki céljául. Arról nem is szólva, hogy az úrbéri birtokrendezési pereknek semmivel sem volt kisebb a nemzetiségi parasztságot a magyar földesurakkal szembefordító hatása, mint a

⁷A jobbágyfelszabadítást követő úrbéri birtokrendezések társadalmi és politikai következményeit még csak sejtjük. Az eddig feltárt források és publikált tanulmányok azt sejtetik, hogy az 1853. március 2-án megjelent *úrbéri pátenst* követő országos földrendezések, a paraszti és földesúri földek elkülönítése során kibontakozó társadalmi ellentétek véglegesen felszámolták azt a politikai és társadalmi érdekegységet, melynek égisze alatt a magyarság megvívta 1848/49-es szabadságharcát a Habsburgok ellen. A résztanulmányok, összefoglaló munkák: *Sándor Pál, A birtokrendezési periratok; Simonffy, Úrbéri birtokrendezések Zalában; Dénes, Az orosházi földmunkások...; Soós Imre tanulmányai Sopron és Heves megyéről* azt bizonyítják, hogy az 1856/57-ben megkezdődött birtokrendezési perek a kiegyezést túlhaladó befejezésükig, szerte az országban, egymással sem időben, sem térben nem érintkeztek, de permanens paraszti nyugtalanságot szültek, melyeket erősítettek a nem úrbéres települések lakóinak földesúri szolgáltatásokat megtagadó ellenállásai. A parasztmozgalmak, melyeket gyakran kellett a karhatalom és katonaság igénybevételeivel megfékezni, állandó jelenségei az 1856/57—1867/68-as éveknek: *Sashegyi Oszkár, Szabad György, Pölöskei Ferenc* és mások vizsgálódásai bizonyítják állításunkat. Az eddig feltárt adatok és feldolgozott források egyre inkább bizonyossággá formálják azt a sejtetést, hogy a parasztokat és zselléreket közjogi jelszavakkal sem 1859/61-ben, sem 1865/67-ben nem lehetett többé harcba vinni. A közjogi radikalizmus a volt nemesség és értelmiség egyre szűkülő társadalmi rétegének lett az ügye. Érdekes lenne a magyar társadalmi és ideológiai mozgalmakat ebből a korból összevetni *Hobsbawm*, 1964., 1974., 1978. könyveinek vizsgálódásaival és eredményeivel. Sok rokon vonást mutatnak az általa Nyugat- és Dél-Európában feltárt társadalmi és ideológiai tendenciák a hazaiakkal.

nemzetiségi értelmiség parasztkérdésben számos ponton a magyarokénál radikálisabb programja 1848-ban.

A magyar földesurak pedig gazdasági érdekeltségük miatt sem törekedtek ennek az ellentétnek a társadalmi méretű csökkentésére. Az októberi diploma megjelenését követően életre hívott törvényhatóságok tettek ugyan gesztusokat ilyen célból, de ezek csak kevés megyében haladták meg a filantrópia kereteit.⁸ Ezeknek a humánus gesztusoknak széles társadalmi rétegek rokonszenvét maradandóan megőrző hatásuk nem lehetett.

1849 óta először az országbírói értekezlet résztvevőinek adódott lehetőségük arra, hogy az egész országra kiterjedő hatással tegyenek olyan indítványokat, melyek a társadalmi érdekegység ismételt összekovácsolására lettek volna alkalmasak. A többségében konzervatívokból álló testület azonban az úrbéri kérdésben ragaszkodott a császár 1853-as pátenséhez, amely nemcsak Deák 1848 szeptemberében vitára bocsátott törvényjavaslatához, de még a jobbágyfelszabadítás áprilisi kerettörvényéhez képest is visszalépést jelentett, amennyiben a maradványföldeket a jobbágyok önmegváltásával kapcsolta össze. A törvényhatóságok közjogi indíttatású radikális közvéleménye mindent elsőprő támogatásban részesítette a testületnek azt a törekvését is, amely szembefordult az 1843/44-es országgyűlés alsóháza által már egyszer elfogadott, és akkor nemzetközi figyelemre érdemesített polgári- és büntetőjogszabályaival.⁹

Mint ahogyan filantróp gesztusok megtételén túl alig törekedett az újra politikai szerephez jutó középbirtokosság megnyerni a parasztságot, ugyanúgy csak kétes értékű engedményekkel próbálta megnyerni a nemzetiségieket is.

⁸Bars, Torontál, Békés, Heves és még néhány megye, mindenekeölt Pest, ahol a társadalmi radikalizmusáról 1848 óta ismert Nyáry Pál vitte a vezérszólamot, számos a parasztokat megnyugtató, érdekeiket méltányló határozatot hozott 1861-ben. A vármegyék többsége azonban megőrizte „nemesi” felsőbbtségét, a politikától távol tartotta a parasztokat, és régi társadalmi összetételében állította vissza a megyei autonómiát, s politikai törekvéseire is ez nyomta rá a bélyegét. Mindezekre bővebben: *Szabad, Forradalom és kiegyezés...*, 326—334., 337—345., 347—349., 351—357., 374—376.; *Balogh, A megyei önkormányzat...*, 216—224.; *Simonffy, Zalaegerszeg képviselőtestülete...*, 242—246., 251—254., 271—283.; *Kanyar, A megyei közgyűlés...*, 285—296., 301—303.; *Horváth Árpád, A megyei önkormányzat...*; *Megeyi alkotmányos mozgalmak...*, i.h.

⁹*Sarlós, Deák; Sarlós, Deák és Vukovics*, 37—50.

A nemzetiségi politikusok is óvatosak voltak. Kettős taktikát alkalmaztak: megtették a geszusaikat a magyarok felé, de többnyire bécsi ösztönzésre sorra megtartották nemzetiségi kongresszusaikat, melyeknek egybecsengő követelése volt a különböző etnikumok nemzeti individuummként való elismerésének sürgetése. Követeléseikkel megke-resték a magyar országgyűlést, de eljuttatták azokat Bécsbe is.¹⁰ A nemzetiségi politikusok a magyar közjogi és nemzeti törekvésekben csak a felsőbbségigény megnyilvánulását vették észre. A magyarok pedig úgy ítélték a nemzetiségi törekvésekről, hogy azok az ország területi és politikai integritásának a megbontása mellett, a bécsi abszolutizmussal szövetkeznek ellenük ismételten.

A kölcsönös fenntartások gyakran átcsaptak vádaskodásba. Nem volt ritka a durva, kíméletlen, mindkét részről igazságtalan és sértő hangnem sem. A viszályt mindkét részről történelmi sérelmek inspirálták, amit tudatosan és jó taktikai érzékkel szított Schmerling.¹¹

A magyar uralkodó osztály — önmagát is megosztó politikai törekvéseivel — magára maradt 1860/61-ben. Az októberi diploma megjelenése után törekvéseit birodalomszerte ellenszenv kísérte, amit felerősített a februári pátens. Ilyen hangulatban ült össze az 1861-es országgyűlés, melynek a *restitutio in integrum*hoz való ragaszkodása közjogi nézetkülönbségekre szűkült.

Ezt előre jelezték a 322 kerületre kiterjedő 1861-es választásokat megelőző kortes- és propagandahadjárat során elhangzott programbeszéddek. Bár a mandátumok megszerzéséért folytatott küzdelem során, különösen ahol két vagy annál több jelölt lépett fel, a szavazatszerző agitációkat mélyen átszőtték az adott kerület lakosságának sajátos társadalmi, gazdasági, nemzetiségi és vallási érdekeit méltányló, és megoldást ígérő egymásralicítalások, de a legkritikább eseteket kivéve, a hangsúly átterelődött a „haza-mentésre”, a közjogi kérdésre, és 1848 társadalompolitikai vívmányainak továbbfejlesztését többnyire csak az általánosság szintjén érintették a képviselőjelöltek, vagy megelégedtek a só magas ára és az osztrák adórendszer elleni fellépés ígérével.¹²

¹⁰*Szabad, Forradalom és kiegyezés*, 377—403., 537—544.; *Kovács Endre, Szemben a történelemmel*, 421—448.; *Arató, A magyar politikai nemzet...*

¹¹*Szabad*, i.m. 537—551.; *Kovács Endre, Szemben a történelemmel*, 421—437.

¹²*PN*, 1861. márc. 29., ápr. 5. Bővebben: *Szabad*, i.m., 413—428.; *Balogh*, i.m., 216—224.; *Simonffy*, i.m. 242—246., 251—254., 271—283.; *Megyei alkotmányos mozgalmak...*, i.h.

A középbirtokosság a negyvennyolcas törvényességhez való ragaszkodását saját osztályérdekeihez igazította. Egy részüket az a remény éltette, hogy sikerül a Habsburg uralkodóval előbb-utóbb kiegyezni; másik részük abban bízott, hogy mint 1848-ban, a nemzetközi helyzet 1861-ben is lehetőséget teremt számukra a politikai szupremácia és a közjogi függetlenség biztosítására; míg az ókonzervatív irányzat követői 1847-es hatalmuk visszaállított kereteinek megőrzéséről ábrándoztak.¹³

E három irányzat politikai vezérkarából a mérsékelt közjogi liberálisok voltak a leghiggadtabbak. Zömük a reformkorba visszanyúló politikai és közéleti gyakorlattal rendelkezett. Felkészültségük révén rendszeresen figyelemmel kísérték az európai eszmeáramlatokat; igyekeztek következetesen mérlegelni a magyar társadalom — és benne az uralkodó osztály — ideológiai, társadalmi és cselekvésbeli korlátait; agitációjuk során tudatosítani, hogy a megoldásra váró feladatok összefüggő kérdés-komplexumot alkotnak, melyek egymástól nem függetleníthetők. Az európai, birodalmi és magyarországi történelmi, társadalmi kérdések rendezésének kölcsönhatásban lévő feltételrendszerét egységben szemlélték, és vizsgálódásaik során a hangsúlyt mindig a nehézségekre helyezték. Az embereket, eszméket szembesítették a magyarországi társadalmi és történelmi valósággal. A pillanatnyi lehetőséget alárendelték a történelemben hosszú távon ható, éppen ezért nehezebben kibontakozó tendenciáknak. Meghatározó jellemzőjük volt a forradalom tudatos elutasítása. Társadalmi bázisukat az árutermelésbe

¹³Az *ókonzervatívok* tulajdonképpen az 1848 előtti konzervatívokból toborzódtak. Ideológusuk Desseffy Emil, politikai vezetőjük Apponyi. Számuk mind 1861-ben, mind 1865-ben elenyésző. 1861-ben parlamenti képviselőjük nem is volt, viszont az októberi diplomával életrehívott Helytartótanács és Kancellária vezető személyiségei közülük kerültek ki, mint ahogyan közülük vállaltak csak tagságot az 1860 márciusában „kibővített Reichsratban” is. Néhány kinevezett főispán is közülük került ki 1860/61-ben. Inkább udvari és arisztokrata összeköttetések révén érvényesítették törekvéseiket. 1865-ben ugyancsak ők kerültek a kormányiszervek élére, bár ekkor már parlamenti képviselőhez is jutottak, de a kiegyezés kérdésében a Deák-párttal szavaztak. 1865-ben mindössze 7 kerületben nyerték el a szavazatok többségét: Bars megyében az aranyosmaróú, Hontban a szalkai, Győrben a győrszigeti, Sopronban a nagymartoní, Tolnában a szakcsi, Vasban a kőszegi, Veszprém megyében pedig a somlyóvásárhelyi kerület szavazói választottak ókonzervatív pártállású képviselőt, akik valamennyien a Deák-párthoz csatlakoztak. *Toth, Partien...*, 156—172. Az európai konzervativizmus ideológiai jellemzésére: *Hobsbawm*, 1964. 263—265.

bekapcsolódó, polgárosodó középnemesség, a tőkés termelés útjára lépő városi polgárság alkotta, de mindvégig kapcsolatban voltak az ókonzervatívokkal is. 1860/61-ben ehhez a táborhoz tömegméretekben csak azok csatlakoztak, akiknek vallási érzékenységüket nem sértette a protestáns pátens, és a Habsburg-dinasztia katolicizmusa. Az 1848-as nemzedékből azok sorakoztak Deák mögé, akik 1848 augusztus-szeptemberétől, vagy legkésőbb 1848 decemberétől megtagadták Kossuth politikai törekvéseinek a támogatását.¹⁴

Szélesebb társadalmi bázisra támaszkodhatott 1860/61-ben a közjogi radikalizmus. Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc radikális nemesi és értelmiségi nemzedéke egyértelműen Teleki mögé sorakozott. Őt támogatták a vallási érzékenységükben megsértett protestánsok, elsősorban a kálvinisták, akiknek ezen okból legkönnyebben sikerült a paraszti tömegekhez és kálvinista polgársághoz utat találni. Ezt az irányzatot erősítette a törvényhatóságok hagyományos gravaminális politikájától elszakadni nehezen tudó kis- és középnemesei réteg; a jobbágyfelszabadítást követően a tőkés árutermelésbe bekapcsolódni nehezen tudó, ezért gazdasági és vagyoni helyzetének megingásáért a felelősséget az abszolutizmusra hárító alföldi és tiszántúli földbirtokosság. Erőteljes támogatást kapott ez az irányzat a Kossuth vezette emigrációtól, aminek következtében ugyancsak erősíthette paraszti bázisát. 1860/61-ben ugyanis már nemcsak a jobbágyfelszabadítás emlékét kapcsolta Kossuth nevéhez a parasztság, hanem tőle remélték ösztönös társadalmi és szociális vágyaik valóra váltását is. A közjogi radikalísokhoz csatlakoztak kezdetben a nemzetiségek is, mert úgy vélték, hogy az emigrációtól is ösztönözve, ez a politikai irányzat méltányolja majd leginkább saját törekvéseiket.¹⁵

¹⁴A mérsékelt közjogi liberálisok irányadó politikusai zömmel ugyancsak 1848 előtt kezdték pályafutásukat, s 1848-ban Batthyány oldalán, majd Debrecenben a békepártban tevékenykedtek. 1861-ben 153 kerületben szereztek mandátumot a 325 kerületből, amelyekben megtartották a választásokat. 1865-ben már az erdélyi képviselőkön kívül, ahonnan 64 Deák-párti honatya érkezett, 195 kerületben volt kezdetől biztos mandátumuk. *Toth, Partien...*, 156—172. Míg 1861-ben zömmel az árutermelésbe bekapcsolódott középbirtokosi rétegre, és csak másodsorban a városok lakosságára támaszkodhattak, addig 1865-ben nemcsak a szabad királyi városok többsége, hanem a mezővárosok zöme is a mérsékelt liberálisokat támogatta.

¹⁵A közjogi radikalísok vezető politikusai, néhány kivételtől eltekintve, olyan embe-
rekből toborzódtak, akik 1848/49-ben még nem vittek jelentős szerepet. Akkor még éveik

Az ókonzervatív törekvések mindössze néhány arisztokratát mozgósítottak, és a tőlük többnyire személyileg is függő szűk csoportra korlátozódott hatásuk. Az októberi diploma kudarcával végleg elvesztették tömegbázisukat, ami az uralkodót arra készítette, hogy teret engedjen Schmerling ókonzervatívokat mellőző politikai elképzeléseinek. Ezt követően az ókonzervatívok erejéből nem futotta már önálló kezdeményezésre, ezért teoretikusuk, Dessewffy Emil felhagyott „államcsíny-terveivel”; mozgalmi vezérük, Apponyi pedig Deák táborához közeledett. 1861 után már csak Szentiványi és néhány társa dédelgetett 47-es reményeket.¹⁶

A magyar társadalom politikai törekvéseit kifejezésre juttató, törekvéseik miatt három táborra szakadt politikusi vezérkarát, az 1861-es történelmi szituáció folytonos taktikázásra kényszerítette, és ösztönös egységbe kovácsolta. A magyar liberalizmus fél évszázados dilemmáját az 1861-es országgyűlés belső társadalmi és etnikai okok, és a külpolitikai fejlemények kedvezőtlen alakulása miatt képtelen volt feloldani. A választási lehetőségek száma mégsem szűkült egyetlené. Nem zárult még le végleg annak a lehetősége, hogy a függőben lévő európai kérdések megoldása során a magyar törekvéseket felkarolja valamelyik nagyhatalom. Másik lehetőségként kínálkozott, hogy függetlenségi törekvéseinek csorbítása árán, a Habsburgok oldalán biztosítja a nemesség politikai szupremáciáját és az ország területi integritását, de a birodalom teljes széthullása sem tűnt lehetetlennek.

Ez utóbbi lehetőség sarkallta Kossuthot arra, hogy 1862 tavaszán egy új megoldási javaslattal álljon az európai és magyarországi közvélemény elé: az önmagukban gyenge, az európai nagyhatalomoknak egyenként kiszolgáltatott Duna menti államok hozzanak létre egy demokratikus államszövetséget. Ezt azonban a magyar uralkodó osztály

száma miatt nem ütötték meg a választhatóság korhatárát. Akik 1848-ban a radikálisokhoz tartoztak, azok, ha nem kényszerültek emigrációba, a szélsőbal magját képezték. Zömük azonban az 1848 után felnőtt generációból toborzódott. 1861-ben abszolút többséget alkottak a határozatiak. Közéjük számítva az ingadozókat is, 172 mandátumot tudhattak a magukénak a 325-ből. 1865-ben, illetve 1866 őszétől, amikor párttá szerveződtek, a balközép és szélsőbal összesen 109 mandátumot tudott a magáénak, melyhez még 7 erdélyi kerület képviselője csatlakozott. A 413 képviselő közül 7 volt ókonzervatív, a fennmaradó 31 párton kívüli. *Toth, i.m., 156—172.*

¹⁶*Berzeviczy, Az abszolútizmus...*, IV. 17—18.; *Csengery, 488—490.*; *Ghychy emlékirata, MTA Kt., 4856/79. 173. f.*

mereven elutasította. Az egyértelmű elutasítást, annak nacionalista indokait és következményeit elégszer megvédte és elátkozta már történetírásunk, még inkább politikai gondolkodásunk.

Ez a magyar politikai gondolkodás történetében nem előzmény nélküli, de a Kossuth személyéhez, tekintélyéhez és törekvéseihez kapcsolódó volta miatt forradalmian új, a kisépí nacionalizmusok kompromisszumára építő jövöterv nemcsak azért váltott ki döbbenetet, és a politizáló magyarság részéről egyértelmű ellenszenvet, mert nem volt összeegyeztethető a magyar nemesség hegemon igényeivel, hanem mindenekelőtt azért, mert Kossuthtól származott. Az az államférfi fogalmazta meg, aki 1848 nyarától a legkövetkezetesebben és a leghatározottabban bizonygatta, hogy Magyarország képes önmagában megállni Közép-Európában, legfeljebb függetlensége kivívásához van szövetségesre szüksége. Ez a hit táplálta az 1860/61-es periódus közjogi radikalizmusát, ez fokozta a magyar nemesi nacionalizmus önbizalmát, ez volt összhangban a Habsburg-ellenes rendi történelmi hagyományokkal, a romantikus túlzásokkal megtermékenyített felsőbbbségtudattal. Ezt vállalta Kossuth 1849. április 14-én, ennek a vágnak a megvalósítását ígérte az emigrációból küldött üzeneteivel. A dunai szövetség gondolatának a megfogalmazásával ez a nemesi réteg becsapva érezte magát. Kossuth megfosztotta bálványozóit az önmaga által dédelgetett ábrándoktól; osztályméretű csalódás okozása mellett, megtagadta a magyar rendi törekvések többszázados függetlenségi mozgalmának értelmét és célját. Le akarta ültetni osztályos társait azoknak a formálódó, alakuló kis nemzeteknek a tárgyalóasztalához, amelyeknek magyarországi rokonait csak jobbágyként, falusi pópaként, tanítóként, legfeljebb ügyvédként ismerték; akik sohasem váltották meg „egyazon nemesi szabadságukat” a „haza oltárán áldozott vérükkel”. A gazdasági, társadalmi törekvéseiben is a nyugat-európai mintát utánzó és eszményként választó, ideológiájában és kultúrájában is a nyugati civilizációhoz és kultúrkörhöz kötődő magyar liberalizmust hozzá akarta kapcsolni egy eltérő gazdasági szerkezetre épülő, a reformációtól egyáltalán nem, a felvilágosodástól is csak futólag érintett ortodox ideológiai és vallási kultúrkörhöz, melyben a reális hatalmi szerepet a cári Oroszország vitte. Egy következetesen végig nem gondolt, politikai okokból erősen csorbított, ma már vitathatatlanul társadalmi méreteken rokonszenves doktrínával akart feloldani 1862-ben olyan ellentmondásokat és fejlő-

désbéli különbségeket, melyeket évszázadok alakítottak ki. Ennyi önmehtagadást a magyar nemességnél sokkal kevésbé nacionalista, és a saját jövőjét sokkal több előrelátással és tudatossággal építő osztálytól sem kívánhat a történetírás, még kevésbé egy XIX. századi politikus.¹⁷

1861 után tehát látszólag is csak két lehetőség között választhattak a magyar politikai törekvések irányítására vállalkozók, melyek közül az egyik feltételezte, hogy olyan európai hatalmasság karolja fel a magyarság függetlenségi érdekeit, amelyik hajlandó ugyan a Habsburg Birodalmat felbomlasztani, de úgy, hogy szavatolja Magyarország területi integritását, és benne a magyar nemesség politikai szupremáciáját. Ilyen szövetségesként csak Franciaország és Poroszország jöhetett számításba, de ők is csak elvileg. Arról most nem szólnék, hogy a magyar liberálisok nem rokonszenveztek sem az államcsínnel trónra jutott francia császár hadseregére és bürokráciára támaszkodó kalandor politikájával, sem a Bismarckot kancellári székbe juttató porosz konzervatívizmussal, amitől még az osztrák-német liberális polgárság is rettegett. Ennél azonban fontosabb, a következő évtizedek külpolitikai fejleményeit döntően meghatározó okok állták útját úgy a magyar—francia, mint a magyar—porosz Habsburg-ellenes szövetség létrejöttének. Az angol külpolitikának, zavartalan gyarmatszerző tevékenységéhez szüksége volt az európai egyensúly megőrzése céljából a viszonylag erős Habsburg Birodalomra; a német egység létrejöttét nacionalista konzervatív alapon sürgető bismarcki politika is épített franciaellenes terveiben egy viszonylag erős osztrák birodalomra, Poroszország erősödésével párhuzamosan Franciaországnak is egyre inkább szüksége volt a Habsburg Birodalom szövetségére. Megsemmisíteni egyiknek sem állt szándékában. Jól megfontolt érdekeik inkább megerősödését, mint felbomlasztását kívánták, amit csak belső konszolidációjától remélhettek.¹⁸

A magyar uralkodó osztály választási lehetőségei a belső társadalmi és etnikai viszonyok, és a külpolitikai fejlemények szorításában összehúzódottak: bizonyossá vált, hogy az ország területi integritásának

¹⁷Kovács Endre, *A Kossuth-emigráció...*, 24—25., 402—417.; Gergely—Szász, *Ki-egyezés után*, 22—23.; Szabad, *Kossuth*, 184—188.; Eötvös, *Levelek*, 358—359., 361—362.; Szabad, *Az önkényuralom kora*, 709—713.

¹⁸Somogyi, *A birodalmi centralizációtól...* 34—35., 43., 45., 47.; Friedjung I. 6—8., 47—48., 59—64.; Kovács Endre, *Ausztria útja...*, 5—35., 256—303.

megőrzése, és saját politikai szupremáciájuknak a megtartása az adott időpontban csak a Habsburg Birodalom keretei között lehetséges. Ennek viszont ára van: le kell mondaniuk a szuverenitás teljességéről. 1865 tavaszától-nyarától a volt felirati és határozati párti vezető politikusok ebben a meggyőződésben egymásra találtak.¹⁹

Ez a felismerés összetalálkozott az osztrák-német liberális polgárság abszolutizmustól és konzervatívizmustól való félelmének a fölerősödésével, amit a schmerlingi centralista koncepció csődje fokozott a magyarokkal való alkotmányos megbékélés szorgalmazásáig.²⁰

A centralizált alkotmányossághoz való merev ragaszkodásával Schmerling foglyává vált saját rendszerének. Tehetetlennek bizonyult a magyarokkal szemben; „sánta belpolitikára” kényszerült a nemzeti kérdésben; képtelen volt mélyíteni és szélesíteni az alkotmányosságot; nem tudta feloldani az osztrák-német polgárság német nacionalizmus és Habsburg-dinasztizmus között őrlődő ideológiai és politikai dilemmáját. Rendszerének sorozatos külpolitikai kudarcai fokozták a polgárság „belső bizonytalanság-érzetét”, a dán háború ismét felgyorsította a „pénzügyek romlását”, és végleg bebizonyította Ausztria tehetetlenségét Poroszországgal szemben.²¹

A Reichsrat politikusai és az osztrák sajtó, a felsorolt okok miatt, egyre határozottabban szembefordult Schmerlinggel. A birodalmi tanács 1864. november 12-én megnyílt ülészakán, a karzattól és a

¹⁹Jókai már 1862-ben leszögezte: „mikor alkotmányos alaptörvényekről van szó, ... nem ismerünk sem 'határozati', sem 'felirati', sem semmiféle pártot”. *MS*, 1862. márc. 22. Ez a hang erősödött fel a Honban 1865 októberében: „nem késünk kimondani, hogy most is állunk az augusztusi felirat alapján”. *H*, 1865. okt. 3. A Hon már korábban türelemre intett (szept. 13.), és „bizalommal” viseltetett a „kormány jelen vezetői iránt” (szept. 17.). Tisza és Nyáry 1865. szept. 12. és 17-én Pusztazentlászlón látogatták Deákot. *H*, 1865. szept. 12., 17. Előzőleg Tisza (szept. 4-én vagy 5-én Ghyczyt látogatta meg, Tisza Ghyczynek, 1865. aug. 25. (*MTA Kt. MS 4852/88. 168. f.*) úgy ment Zalába, „kegyelmet” kért Ghyczy számára a májusi program ellen írottakért: Tisza Ghyczynek, 1865. szept. 13. (*MTA Kt. MS 4852/88.*) Tisza úgy véli, hogy Deákkal „fogok és talán mind fogunk... együtt mehetni”. Lásd még: *Kónyi, Deák*, III. 450—456., 464—468.

²⁰*Díószei, Nemzet, dinasztia...*, 5—72. Végső konklúziója: „A Habsburg-monarchia dualista átrendeződésének időszakában... a birodalmon belüli nemzeti mozgalmakban az ausztrófil tartalom volt a leghangsúlyosabb.” Uo. 13. Lásd még: *Somogyi, A birodalmi centralizációtól...*, 46—54., 61—74., 91—94.; *Kónyi, Deák*, III. 379—396.

²¹*Redlich*, II. 306—307. Lásd még: *Lónyay naplója*, 1864. nov. 27. és 29. *MTA Kt. MS 5306/4.*; *Hanák, Deák hísvéti cikkének...*, 568.

liberális sajtótól támogatottan, Kaiserfeld megindította végzetes támadását, ami összefonódott az udvari körök fokozódó elégedetlenségével, és a császári bizalom megingásával. Mindezek következtében 1865. január 5-én a minisztertanács úgy döntött, hogy a magyar országgyűlést össze kell hívni.²²

²²*Somogyi*, i.m., 48—61. Kaiserfeld 1864. dec. 1. felszólalásáról uo; 51—52.; *Redlich*, II. 337—338.; 365.; *Ministerrat*, 2., 1865. jan. 5. és 7.

A DEÁKI KONCEPCIÓ GYŐZELME

Az Ausztriában megpezsdült politikai életre a magyar sajtó fokozott figyelemmel reagált. A lapok, a cenzúra engedte keretek között, elemezték és kommentálták a birodalmi tanácsban elhangzó beszédeket. A *Hon* 1864 őszén az összehívandó magyar országgyűlés feladatai közé sorolta a „közös ügyek” számbavételét, a *Pesti Napló* pedig már ezek intézésének mikéntjére kereste a megoldást.¹ Eötvösnek a Reichsrat feliratát elemző cikke után elhangzott Deák óvatos figyelmeztetése is: „csak akkor lehetséges a kiegyenlítés, ha Ausztriában Magyarország beolvasztásának szándékától épp úgy megválnak, mint mi a birodalomtéli elszakadás gondolatát nem tápláljuk”.²

1864 novemberében bekövetkezett a fordulat a magyar politikai életben is. Az Angol Királynőben megélénkült a vendégljárás: újságírók, politikusok, pártvezérek, konzervatív arisztokraták egymásnak adták a kilincset. Lónyay újra naplóírásba kezdett;³ ismét helyet kapott a politika Ghyczy Kálmán leveleiben;⁴ a tétlenséget kárhoztató nyílt levelet jelentetett meg Tisza Kálmán a *Hon*-ban;⁵ Eötvös pedig az éhínség ürügyén az országgyűlés összehívását sürgette Bécsben.⁶

¹*PN*, 1864. nov. 27., 29., 30. dec. 4., 7.; *Beksics, Kemény*, 287—299.; *Papp, Kemény Zsigmond*, II. 488—503.; *Kónyi, Deák*, III. 379—396.; *Lónyay naplója*, 1864. nov. 27. és 29. *MTA Kt.* 5306/4.; *Deák Szalay Lászlónak*, 1864. ápr. 18. *OSzK Kt. Lt.*; *Hanák, Deák húsvéti cikkének...*, 567.; *Hanák, Deák és a kiegyezés...*, 324.

²Idézi: *Hanák, Deák húsvéti cikkének...*, 567.

³„Feljegyzéseim, melyeket 1860. octoberében kezdettem, de 1862-ben abba hagytam, ismét megkezdém, megvallom ennek oka a tegnapi este olvasott felirati javaslata a Reichsrathi küldöttségnek — a múlt két év annyira érdeknélküli volt, hogy menthető volt a' feljegyzést abba hagynom.” *Lónyay naplója*, 1864. nov. 27. *MTA Kt.* MS 5306/4.

⁴*Ghyczy, MTA Kt.* MS 4856/79. 176—178., 184. f.

⁵Idézi: *Szabad, Az önkényuralom kora*, 726.

⁶Eötvös megvallotta Lónyaynak, hogy többször járt Schmerlingnél. *Lónyay naplója*, 1864. nov. 27. *MTA Kt.* MS 5306/4.; *Eötvös, Levelek*, 378., 381—383., *Antall, Eötvös*, 1965. *Eötvös: Vallomások...*, 568—578., 594., 597—598., *Kirdály, Deák*, 167—170.

Pesten a hangulat bizakodóvá vált. „Eötvös és Kemény optimista, Deák kifejezetten jókedvű...” — jegyezte naplójába 1864. november 29-én Lónyay.⁷

Óvatosan, visszahúzódásra készen, dolgozni kezdett Deák is. Az időpontot elérkezettnek, a szituációt alkalmasnak találta, hogy nagy körültekintéssel felkészüljön programjának meghirdetésére. Ausztria szorult helyzetbe került, Schmerling államszervezési tevékenysége meddőnek bizonyult, Magyarországon pedig 1864 tavaszától, az Almásy—Nedeczky összeesküvés felszámolásától, nagyon megcsappant a forradalmat elszántan várók száma.⁸

1861 óta teljesen megváltozott a közhangulat, és megváltoztak a politizálás feltételei is. A kitartás helyett a méltányos kiegyenlítést sürgette a magyar társadalom. Az egyre gyorsabb ütemben elszegényedő, a birtokait vesztő középnemesség a kiegyezés után kiépítendő polgári intézményhálózatban remélte megélhetését és presztízsét biztosítani; a kapitalista árutermelésbe bekapcsolódó birtokosréteg olcsóbb hitelt, a hazai fejlődés felgyorsulását, jobb belső és külső piaci lehetőséget; a vállalkozó polgárság konszolidált politikai és gazdasági feltételeket, több hitelt, gyorsabb gazdagodási lehetőséget, az európai konjunktúrába való bekapcsolódást, az emancipáció megvalósulását remélte a közjogi kompromisszum létrehozásától, amit sürgetett az európai politika vésztojsló jeleinek megszaporodása,⁹ a

⁷Lónyay naplója, 1864. nov. 27. és 29. MTA Kt., MS 5306/4.

⁸Kecskeméthy naplója, 170.; Lónyay naplója, 1864. nov. 27. MTA Kt., MS 5306/4.; Szabad, *Az önkényuralom kora*, 726.; Vita..., 1971.; Lukács, ... *politikai emigráció*, 290—302.

⁹Friedjung, I. 120—226.; Kovács Endre, *Ausztria útja...* 35—112. A magyar politikai erőviszonyok átrendeződéséről: Szabad, *Az önkényuralom kora*, 725—726.; Katus, *A idők gazdaság...*, 119—163.; Kolossa, *A dualizmus rendszerének kialakulása*, 773—864. A PN-nak 4200 előfizetője volt 1864 őszén, a H-nak csak 1500. Jókai lapjának a fennmaradása is kétségessé vált. Lónyay naplója, 1864. nov. 29. MTA Kt., MS 5306/4. A MS elszürkült, a többi lapok anyagából élt, a hangja lojálissá szelődött. Választási agitációjában „Az érett meggondolás, a higgadt ész, a körültekintő józanság” szempontjait ajánlja. MS, 1865. okt. 6. Lelkesen írja, hogy Pest-Budán 3000 fáklyával fogadták az uralkodót. MS, 1865. jún. 9. A Pesti Napló, a Hon cikkeiből és vidéki tudósításaiból a MS levonta a következtetést az 1861-es és 1865-ös társadalmi közhangulat viszonyáról: „A jelen közvéleményt az akkoritól három fővonás különbözteti meg — írja a lap —: a dynastiába vetett — mondhatni általános bizalom, a birodalmi egységnek az akkorinál határozottabb értelembe

kiszámíthatatlan következményű alföldi éhínség társadalmi hatásától való félelem is.¹⁰

Az ókonzervatívok és a közjogi radikálisok egyformán biztosak voltak benne, hogy ha kiegyenlítést akarnak, Deák tekintélye nélkül nem boldogulhatnak. Ezért mindkét irányzat képviselői közeledtek hozzá, amit ő nem utasított vissza. Nem vállalta ugyan az együttműködést sem a volt határozati pártiakkal, sem az ókonzervatívokkal, de nem zárkózott el gondolataiknak a megvitatásától, és attól sem, hogy az ókonzervatívokat tudatos és célratörő taktikával felhasználja Schmerling pozícióinak gyengítésére, az államminiszter eltávolítására.¹¹ 1864 őszén változásra érettnek ítélte Deák a birodalom politikai berendezkedését, és hagyta, hogy a sajtó, a mérsékelt liberálisok, közjogi radikálisok, ókonzervatívok tudatosan vagy akaratlanul is sürgessék az egyezkedés feltételeinek minél egyértelműbb előkészítését. Azzal tisztában volt, hogy a kompromisszum megszületéséig hosszú, vitákkal terhes út vezet majd, melynek során az ő *pragmatica sanctióra* épített egyenjogú dualizmust megteremteni szándékozó elképzelésével szemben más alternatívák is felmerülnek, de az ezekkel való kísérletezést szerette volna elkerülni. Ő tántoríthatatlanul ragaszkodott ahhoz, hogy a magyar országgyűlésnek csak az uralkodóval, a jogfolytonosság alapján, a *pragmatica sanctióra* építve kell rendeznie a viszonyát a Habsburg-dinasztiával, de hogy ez a viszony állandó és stabil legyen, csak a gazdasági, társadalmi fejlődés kényszere diktálta mértékben, csak törvényes keretek között változhasson a jövőben, ahhoz az abszolutizmus visszaállításának az örökös tartományok alkotmányosságával kell útját állni. Ebből az elképzeléséből haladóbb elvek javára

fel fogása, és végre a legnyomatékosabb: a közös ügyek eszméjének elfogadása." *MS*, 1865. nov. 17.

¹⁰Lásd erre: *Parasztágunk...*, 1951. 228—243.; *Érkövi Adolf*: Az 1863. évi aszályosság a Magyar Alföldön. Pest, 1863.; Ghyczy emlékiratai, *MTA Kt.*, *MS* 180—183. f.; *Szabad, Az önkényuralom kora*, 721; *Eötvös, Levelek*, 364—367.

¹¹Tisza szerint Deák „a nemzeti pártot” el akarta határolni a konzervatívoktól. Ez feltétele volt a 61-es határozatiak és feliratiak együttműködésének. Tisza Ghyczynek, 1865. okt. 27. *MTA Kt.*, *MS* 4852/88—168.; *Kónyi, Deák*, III. 444., 464—468. A konzervatívoktól és „a szélső határozatiaktól” — a „roppant majoritásban” lévő pártot — Eötvös is szerette volna megtisztítani. *Eötvös, Levelek*, 38—39.; 397—400., 417—418., 420—428., 446—448.

sem volt hajlandó engedni. Figyelemre sem méltatta Eötvös trialista tervezetét, vitára sem érdemesítette a csehek föderalista koncepcióját, sem az ókonzervatívok elképzeléseit. Elutasította Eötvös azon javaslatát is, hogy „népnek néppel”, a magyar liberálisoknak az osztrák liberálisokkal kell a közjogi megegyezést tető alá hozni. Nem volt hajlandó Kaiserfelddel sem elveket és célokat egyeztető tárgyalásokba bocsátkozni, amikor az Pestre utazott, hogy megbeszéléseket folytasson a magyar liberálisokkal.¹²

Vitathatatlan, hogy az alkotmányossággal párosított trializmus vagy föderalizmus haladóbb eszmeiség jegyében fogant államrendezési terv volt a dualizmusénál; mint ahogyan az is nyilvánvaló, hogy „népnek néppel” kiegyezni liberálisabb törekvés, mint „népnek uralkodójával”. Deákot mégis megakadályozta ezeknek a módozatoknak a választásában nacionalizmusa, és a *pragmatica sanctio*ra felépített közjogi meggyőződése. A trializmus vagy föderalizmus a számára azt jelentette, hogy ezzel letérnek a jogfolytonosság talajáról, aminek következtében elveszítik legbiztosabb támaszukat, jogi kapaszkodóikat, érvelési lehetőségeiket, és a nemzeti, nemzetiségi erőviszonyoknak rendelik alá a megegyezést. Megingatják a magyar uralkodó osztály hegemon szerepét; kockára teszik az ország területi integritását, mert a trialista vagy föderalista berendezkedés fölerősíti Magyarországon is a nemzetiségek autonóm törekvéseit, ami legalábbis kétségessé teheti az uniót Erdéllyel, de távlatokban mindenképpen az ország föderalista átszervezése előtt nyitja meg az utat. Fenntartásai lehettek az osztrák liberálisokkal szemben is, akik birodalmi hegemon szerepük biztosítása céljából nemegyszer tettek már engedményeket az abszolutizmus javára. Másrészt nem dőlt még el a német egység kérdése, és annak végleges lezárultáig olyan remények is táplálhatták Deák egyenjogú dualizmus-hoz való ragaszkodását, hogy az a tiszta perszónalunió felé bármikor

¹²Eötvös terve és a miniszteri lista: Lónyay naplója, 1864. nov. 27. *MTA Kt., MS* 5306/4.; *MS*, 1865. ápr. 23., máj. 26.; *Somogyi, A birodalmi centralizációtól...*, 70—73.; *Hanák, kézirat*, 158—159.; *Ferenczi, Eötvös*, 246.; *Falk, Kor és...*, 222—223.; *Szabad, Eötvös*. Deák a megnövekedett remények között is nagyon óvatos volt. 1865 tavaszán, mielőtt elbúcsúzott Pestől, megállapodtak, hogy Kemény nem vállal képviselőséget, mert „jöhet elő az a ferde szituáció, midőn a' pártok egymás és a' szőnyegre hozott kérdések ellenében áldástalan, vagy éppen nyugtázó és veszélyes helyzetet foglalhatnak el, 's akkor a Pestü Napló tekintélyének egész súlyával és függetlenül léphet közbe”. *Kemény Szász Károlynak*, 1865. szept. 27. *OSzK Kt. Lt.*

továbbfejleszthető legyen. Valószínű azonban, hogy legalább attól a társadalmi és etnikai „káosztól” tartott, melyet a történelmi hagyományokat rögzítő törvények megkerülése bármikor kiválthat. Mindezek azonban csak feltételezések, és Deák 1865/67 között elhangzott országgyűlési beszédeiből felderengő sejtések, hosszabban tehát indokolatlan velük most és itt időzni.

Tény, hogy Deák 1864 őszén munkához látott. Első dolga volt, hogy a Csengeryvel 1862/63 fordulóján készített *Adalék a magyar közjoghoz* című munkát átfésülje, megrostálja, és baráti körének a véleményétől függően kiadja magyar és német nyelven. Eötvös és Gorove óvta a kiadástól. Attól tartottak, hogy a munka akadályt gördíthet a kiegyezés útjába.¹³ Kemény Zsigmond viszont helyeselte, sőt szükségesnek tartotta megjelentetését, mert szerinte „ilyen *leltár*ra, a legnagyobb békehajlam mellett is,... szüksége van mind a nemzetnek, mind az osztrák kormánynak”. Megnyugtatta tehát Deákot, hogy az „osztrák sajtótörvények szerint sem lehet a munka megjelenése pör tárgya”.¹⁴ Deák Kemény javaslatát fogadta meg, és személyesen sürgette a német nyelvű fordítás nyomdába kerülését is.¹⁵

A munka részletes elemzésével, a körülötte kialakult sajtópolémiával témám keretei között nem foglalkozhatom, ezért csak azokra a motívumokra térek ki, amelyek az adott politikai szituációban összefüggésben voltak Deák egyezkedési hajlandóságával és közjogi koncepciójával. Azon túl, hogy *leltár*ba vette: milyen jogokat bírt, és milyeneket nem a magyarság, megjelölte azokat a területeket is, amelyek a fejlődés újabb eredményeként kívánják meg a rendezést; és sejtetni engedte azt is, hogy melyek azok, amiket „a nemzet valósággal bírt; de feláldozni hajlandó vagy kényszerítve lehet” a békés kiegyenlítés kedvéért.¹⁶

Határozottan cáfolta Lustkandl joghiány-elméletét; a rendi magyar törvényhozás szinte minden közjogi mozzanatát felelevenítette és a konkrét történelmi szituációkkal összevetette, hogy meggyőzően bizo-

¹³Beksics, *Kemény*, 295—297.; *Ferenczi, Eötvös*, 237—238.; Hasonló a félelme Lónyaynak is: naplója 1864. dec. 20. *MTA Kt.*, MS 5306/4.; *Ferenczi, Deák*, II. 414—428.; 430—433.; *Gyulai levelezése*, 522—524. A mű kézírata: *Csengery hagyaték*, OSzK Kt. Fol. Hung. 1660. 1—54. f.

¹⁴*Kemény Falknak*, 1865. jan. 27. *OSzK Kt. Lt.*

¹⁵Deák Budenz Józsefnek, 1865. febr. 21. és 23. *MTA Kt.*, MS 5447/249—250.

¹⁶*Kemény Falknak*, 1865. jan. 27. *OSzK Kt. Lt.*

nyíthassa: Magyarország és Ausztria között sohasem volt reálunió; az 1848-as törvények egyenes következményei a magyar társadalmi és jogfejlődésnek, azok hagyományos módon, a magyar országgyűlés és az uralkodó egyetértésével születtek, és mivel Magyarország a *pragmatica sanctio*ban az uralkodóházzal, nem pedig az örökös tartományokkal szerződött, a 48-as törvények attól függetlenül érvényesek, hogy szentesítésükkor Ausztria már alkotmányos ország volt. Igaz, hogy azok megalkotói „az általános míveltség nagyobb fejlettségének s a közjogi eszmék Európa-szerte bekövetkezett átalakulásának” korszerű elveihez alkalmazkodtak, amikor a „parlamentáris kormány eszméjét” és a „népképviselőt” törvényesítették, de a magyar alkotmány természetével összefér, hogy mindig a kor követelményeihez igazodjon.¹⁷

A törvények, és az azokon alapuló jogok változása szoros következménye a magyar alkotmány törvényekből folytonosan építkező szerkezetének, de van „egy állandóság” benne, „mely minden alkotmányos monarchiának alapelve, hogy bármely változtatás vagy módosítás jogosan csak az összes törvényhozás által, vagyis a fejedelem és nemzet közös egyetértésével történik”.¹⁸ Bármikor módosulhat tehát „akár a nemzetnek, akár a fejedelemnek” a joga, de csak az alkotmányos monarchia államjogi sérelme nélkül, mert ha a változtatás joga csak az egyik felet illetné, „az egész alkotmány összedülne”.¹⁹ Logikailag ehhez a gondolatkörhöz kapcsolódik Deáknak úgy az uralkodóval való egyezkedéshez, mint a *pragmatica sanctio*hoz való következetes ragaszkodása. Ez a kettős kötődés tette számára lehetővé, hogy az uralkodót is kötelező törvényhozási gyakorlathoz ragaszkodva, átnyúljon mind 1848, mind a februári pátiens fölötte; megtagadja mind a forradalmat, mind az abszolutizmust; az alkotmányos monarchia államelméleti kritériumainak érvényesítésével bírja rá a nemzetet és az uralkodót, hogy polgári szintre emeljék Magyarország közjogát úgy, hogy a birodalmi keretet, még inkább a magyar államnemzet és etnikum birodalmi védelmét megőrizve, Magyarország törvényhozási és állami-

¹⁷Deák, *Adalék...*, 87—88.

¹⁸Uo. 90.

¹⁹Uo.

gazgatási önállóságából csak annyit áldozzanak fel, amennyi feltétlenül szükséges és elegendő az említett birodalmi védelem biztosságához.

Az *Adalék...* utolsó fejezetét a törvényhozói és végrehajtói hatalom összefüggéseinek tisztázására szánta Deák. Szembeszállt Lustkandl azon állításával, mely a kormányzati hatalom gyakorlását kizárólag felségjognak nyilvánította. A rendi törvények mélyreható elemzésével, és minden mozzanatra kiterjedő értelmezésével bizonyította, hogy miként a törvényhozói, a végrehajtói hatalmat is megosztva gyakorolta a nemzet és az uralkodó. Kizárólagos felségjog csak a hadsereg vezénylete és a külügyek vezetése volt, de a „katona-állítás” és „az adó-megajánlás” törvényhozási joga mindig az országgyűlésnek volt fenntartva, amin keresztül befolyást gyakorolt a nemzet a katonai és külügyek intézésére is.²⁰

Magyarország tehát — vonta le fejtegetései végkövetkeztetését Deák — „egyike azon országoknak, melyeket a fejedelem ugyanazonossága s az elválaszthatatlan s feloszthatatlan birtoklás elve köt össze” Ausztriával, de ezen túl semmi szorosabb kapcsolat nem. Magyarország „nem osztrák tartomány, hanem jogilag önálló és független az osztrák népek hatalmától, mind törvényhozásra, mind kormányzatára nézve”.²¹

Az *Adalék...* elhallgatásaival jelenti a leghatározottabb elmozdulást az 1861-ben képviselt *restitutio in integrum*tól. A hadügyi kérdésekben csak az 1840-es évekig vezeti fel Deák bizonyító anyagát, és arról, hogy 1848-ban a felelős magyar honvédelmi és a király személye körüli miniszterre ruházta a törvény annak kormányzati felelősségét, szót sem ejt, pedig a munka utolsó fejezetének legfontosabb célkitűzése, hogy a polgári szintre emelt kormányzati tevékenységet megkísérelje levezetni a rendi törvényhozás jogszabályaiból. Ezen a ponton azonban a rendi törvények cserbenhagyták Deákot, az 1848-as törvénykönyv vonatkozó paragrafusairól pedig ő hallgatott.

Ennek az elhallgatásnak a gondolati gyökerei az 1861. január 9-én fogalmazódott deáki levélíg nyúlnak vissza. Az ott körvonalazott, és az uralkodónak felkínált engedmények bujkálnak 1865-ben az *Adalék...* fejtegetései között. Nem véletlenül kapcsolódik minden esetben szorosan egymáshoz a kül-, had- és pénzügy kérdése, mint egymást feltételez

²⁰Uo. 140., 151.

²¹Uo. 159.

és átszövő törvényhozási és kormányzati terület. Az sem lehet véletlen, hogy Deák hangsúlyozottan törekedett annak bizonyítására, hogy az országgyűlés adó- és újoncmegajánlási jogán keresztül befolyásolni tudta az uralkodó vonatkozó felségjogait. Ezzel jogi megalapozását vetette meg a közös kül- és hadügynek. Az alkotmányos monarchia államelméleti alaptételéhez ragaszkodva, a törvényhozás terén nem volt hajlandó a nemzeti jogok csorbítására, de a révbejutás érdekében komoly engedményeket helyezett kilátásba már az *Adalék...* végleges formába-öntésekor a kormányzati hatalom gyakorlása terén.

Miközben az *Adalék...* magyar nyelvű változata a nyomdába került, és a német fordítást türelmetlenül sürgette Deák,²² különös látogató érkezett az Angol Királynőbe. 1864. december 27-én az uralkodó közvetlen környezetének, valószínűleg Albrecht főhercegnek a személyes megbízásából Augusz Antal báró kereste meg Deákot: vázolni fel, hogyan képzei el a kibontakozást!? Három kérdésre várt feleletet: Mit ért Deák a törvényes országgyűlésen? Hogyan rendezhető a nemzetiségi kérdés? Hogyan hidalható át a jogfolytonosság problémája?

A jogfolytonosság alapkritériumát a *pragmatica sanctio*ban jelölte meg Deák; a nemzetiségi igényekkel szemben csak az országgyűlés, a központi kormányzat és a felső bíróságok magyar nyelvűségét kötötte ki; az országgyűlésre szükségesnek tartotta meghívni a magyar, az erdélyi, horvátországi és a fiumei képviselőket.

A megoldás hogyanjáról nem nyilatkozott, de kijelentette, hogy ő „csak a legalitás talaján hajlandó egyezkedni”. Közösnek ismerte el az udvartartás, a kül- és hadügy költségeit, a közvetett adókat és a külkereskedelmi elveket. Elkerülhetetlennek vélte az államadósság megosztását. A közös kiadások állandó tárgyalását a két független parlament által kiküldendő azonos számú testületre javasolta bízni. Szükségesnek tartotta a koronázást; mindenféle oktrojálás mellőzését.²³ Feltűnő, hogy a megbeszélésről készült jegyzőkönyvben nincs szó a

²²Deák Budenz Józsefnek, 1865. febr. 21. és 23. Lásd még: *Bekszics, Kemény*, 297.

²³Augusz és Deák találkozójáról: *Redlich*, II. 386—391.; *Hanák, Deák húsvéti cikkének...*, 572—576.; *Somogyi, A birodalmi centralizációtól...*, 59—60.; *Wlassics, Deák*, 82—83.; *Szabad, Az önkényuralom kora*, 733. *Kemény* ismeretlennek (Szász Károlynak), dátum nélkül, *MOL, R. 22. Deák iratai*, 1. cs. 6. t. Ghyczy Tisza Kálmánnak, 1865. okt. 20.; *Kónyi, Deák*, III. 464—467.

felelős minisztériumról. Ez megkönnyítette a tárgyalás megkezdését, de nehezítette folytatását.²⁴

Közben Bécsben és Pesten kósza híreket röpített föl a sajtó újabb oktrojálásról, majd cáfolta azokat.²⁵ 1865. január 5-én pedig a minisztertanács döntött a magyar országgyűlés összehívásáról.²⁶

A porosz—osztrák viszony romlása, a kormány veresége a költségvetési vitában gyorsabb cselekvésre ösztönözte az udvart. Február 12-én a császár elfogadta tárgyalási alapul Deák feltételeit, és megbízta Augusz bárót a tárgyalások folytatásával, aki február 25-én újra az Angol Királynőben volt.²⁷ Közben Ferenc József is megtalálta a maga emberét. Február közepétől tudatosan előkészítette Belcredit, a csehországi helytartót a kormányrúd átvételére.²⁸

Deák az újabb puhatolódzásra megerősítette korábbi feltételeit: leszögezte, hogy rendezni kell a trónöröklés megsértett rendjét, ragaszkodott a koronázási hitlevél kiadásához, a magyar királyság „egészben való önállásához”. Ez elé csak a „birodalom szilárd fennállásának” biztosítékait helyezte, amelyeket „semmi más tekintetnek nem szabad alárendelni”. Megkívánta a közös ügyek pontos meghatározását, a birodalmi szervekre és a magyar királyságra vonatkozó jogszabályok tisztázását. Megígérte, hogy a felsoroltak teljesítése esetén baráti agitációval segíti majd a „birodalom biztossága elvének” népszerűsítését.²⁹

1865 tavaszán a bécsi sajtó és a Reichsrat már egybehangozón követelte, hogy a februári pátens helyett új alapra kell helyezni a birodalom szerkezetét és alkotmányát.³⁰

Ezt az alapot Deák mind az örökös tartományokat, mind Magyarországot illetően a *pragmatica sanctio*ban jelölte meg az Augusz báróval történt utolsó találkozója alkalmával, 1865. április 7-én. Augusz

²⁴Hanák, i.m. 575—576.

²⁵Hanák, i.m. 577—578.

²⁶*Ministerrat*, 1865. jan. 5., *Redlich*, II. 337—338.

²⁷Hanák, i.m. 580—582.; *Redlich*, II. 387—388.

²⁸Somogyi, i.m. 58—59.; Hanák, i.m. 578—579.

²⁹Hanák, i.m. 582—583.; *Redlich*, II. 389—391.

³⁰Kónyi, *Deák*, III. 379—396.; A Reichsrat ellenzékiességét tapasztalván írta Lónyay naplójában 1864. nov. 27-én „már vámi tovább nem lehet a magyar kérdés elintézésével, azaz a monarchia szabadelmű consolidációjával”. *MTA Kt.*, MS 5306/4.; Somogyi, i.m. 51—54., 61—69.; Kónyi, *Deák*, III. 379—396.

jelentése szerint „Deák .. utolsó alapnak, politikai bibliának” deklarálta a „Sanctio Pragmaticát”, mert „abból... mindazon biztosítékok törvényszerűen kifejleszthetők, melyeket... a Monarchia egysége, fennállása és nagyhatalmisága megkíván”, és megvan az az előnye, hogy „mind a két fél által szentnek és sérthetetlennek ismertetik”.³¹

1864/65 fordulóján, az Augusz báróval folytatott tárgyalások során, és a magyar közjogi törvények alapos elemzésének eredményeként kidolgozta Deák „ars politicá”-ját.³² A *pragmatica sanctio*ban megtalálta azt az alapot, amelyből törés nélkül levezethetőnek vélte a rendi magyar törvényhozáshoz és a birodalom egységéhez igazított alkotmányos Habsburg Monarchia polgári államszervezetét, amelyben a belső és a nemzetközi erőviszonyok engedte mértékig biztosítható az egységes birtoklás mellett is külön fejlődési utat bejárt két, határozottan elkülönülő történelmi képződmény viszonylagos, kölcsönösen feltételezett és védett alkotmányos önállósága. Az alkotmányos monarchia államelméleti kritériumaival összehangolt, a *pragmatica sanctio*ból eredeztetett „elválthatatlan birtoklás” ténye azonban olyan közjogi rendezés elfogadására kényszerítette Deákot, amely megoldás nemcsak az 1848. évi III. törvénycikkben tisztázatlanul hagyott kérdéseket rendezte a magyar hadügyi és pénzügyi önállóság rovására, hanem végleg lezárta a perszonálunió megteremtésének a lehetőségét, és a törvényekben deklarálandó reálunió vállalására kényszerítette az országot.

Az a gondolat azonban, hogy Magyarország polgári fejlődésével, intézményhálózatának és jogrendszerének modernizálásával, az 1723-as *pragmatica sanctio*ra kell építeni Magyarország és Ausztria közjogát, a magyar nemzet és az uralkodó alkotmányos viszonyát, nem volt idegen a reformkori liberalizmustól sem.

Deák már 1835-ben, az V. Ferdinánd címéről folytatott vitában, a *pragmatica sanctio*ra hivatkozott, amikor visszautasította Magyarország és Ausztria közjogának olyan értelmezését, mely szerint Magyarország alkotó részét képezné az osztrák császárságnak. Ugyanakkor a „külső erőszak elleni” biztosabb védelem okán feltétlenül szükségesnek véleményezte az 1723-as törvénybe foglalt „*indivisibiliter et inseparabiliter*” közjogi állapot fenntartását.³³ Ekkor azonban a magyar liberalizmus

³¹Redlich, II. 390—391.; *Hanák*, i.m. 587.

³²*Hanák* által használt kifejezés, i.m. 587—588.

³³*Kónyi*, *Deák*, II. 200—202.; *Szabad*, *Deák*, 676.

számára még nem volt szükségszerű ennek a fogalomnak a polgári értelmezése, főleg nem kormányzati következményeinek a levonása.

A polgárosodási folyamat előrehaladásával, különösen az 1840-es évek közepétől felerősödő független felelős minisztérium megteremtésének a napirendre tűzésétől, egyre sürgetőbbé vált, hogy Magyarország közjogát polgári szintre emelje uralkodójával és annak többi tartományaival. Ezt választotta feladatául az Ellenzéki Nyilatkozat is, melynek formába öntésekor Deák a különböző nézetek és reformtervek egyeztetésére vállalkozott. Ekkor a magyar liberális ellenzék leghaladóbb politikusainak a véleményét fogalmazta meg, amikor leszögezte: „Nem fogunk mi... soha megfélemlkezni azon viszonyokról, melyek közöttünk s az ausztriai örökös tartományok között a *pragmatica sanctio* értelmében fennállanak;... Nem akarjuk mi hazánk érdekeit az összes monarchia egységének s biztos fennállhatóságának érdekeivel ellentétbe hozni;... Készek vagyunk mi az örökös tartományok érdekeivel netalán ellenkezésbe álló magyar érdekeknek igazság és méltányosság alapján lehető kiegyenlítésére kezet nyújtani; de abban soha meg nem egyezünk, hogy az összes kormányzati rendszer egységének, mit némelyek a monarchia egysége gyanánt szeretnének fölül emlegetni, minden érdekeink, még alkotmányosságunk is, feláldoztassanak.”³⁴

Innen, az Ellenzéki Nyilatkozatból került aztán az 1848. március 14-i feliratba, majd onnan az 1848-as törvénykönyv „előbeszédébe” és a sajtótörvénybe a *pragmatica sanctio* olyatén értelmezése, mely „megvalósította a tiszta perszonáluniót, másrészt az uralkodó személyének közösségén kívül elismerte a birodalom egészéhez fűződő kapcsolatok létezését”.³⁵

A *pragmatica sanctio*ra alapozott közjogi viszony értelmezése, és megoldásának szükségesség-tudata tehát visszagyökerezik a magyar polgárosodásért folytatott reformkori politikai küzdelembe, melyet annak forradalmi szakasza sem kerülhetett meg, még akkor sem, ha értelmezése körül nemcsak utólag,³⁶ hanem a folyamat során is dúltak

³⁴Kónyi, *Deák*, II. 163—169., az idézet: 168.

³⁵Ghyczy emlékirata, *MTA Kt.*, MS 4856/79. 94. f.

³⁶Az 1861-es országgyűlésen a *pragmatica sanctio* értelmezését illetően a legélesebb vita Deák és Révész között bontakozott ki. A vitát elemezte Szabad, *Forradalom és kiegyezés...*, 500—503. Lásd még: Kónyi, *Deák*, III. 77—102.; Révész, *Fejezetek...*, 107.; Hanák, *Deák és a kiegyezés...*, 311—322. Révész és Deák vitája logikai érvekkel aligha

viták.³⁷ A korabeli politikai gondolkodásba pedig annyira beleivódott a *pragmatica sanctio* alaptörvény jellege, hogy még a Függetlenségi Nyilatkozat is kiemelten hangsúlyozta: a trónfosztásra sok egyéb ok mellett azért került sor, mert a Habsburg—Lotharingiai-ház „saját kezeivel szaggatván szét úgy a *pragmatica sanctiót*, mint általában azon kapcsolatot, mely kétoldalú kötések alapján közötte s Magyarország között fennállott”.³⁸ Nem véletlen tehát, hogy Révész 1861-es törvényértelmezése nem talált visszhangra a közjogi radikálisok táborában sem, de az 1723-as törvény részletes elemzésére készítette Deákot, akit csak azért nem előzött meg az ókonzervatív Dessewffy, mert Deák maga óhajtott Révésszel vitába szállni.³⁹ Az viszont vitathatatlan, hogy a különböző politikusok és irányzatok között a *pragmatica sanctio* értelmezését illetően 1860/61-ben volt a legmélyebb a szakadék. Az ókonzervatívok az októberi diplomára alapozott birodalmi egységet, benne a fejedelmi jogok abszolutisztikus értelmezését eredeztették belőle, míg Deák az 1848-as törvényekhez való szigorú ragaszkodást védte meg általa. Az 1861-es deáki értelmezés tehát előrelépés az Ellenzéki Nyilatkozathoz viszonyítva. Az 1848-as törvények védelmére sorakoztatta fel ekkor a *pragmatica sanctio* cikkelyeit, míg 1865-ben az *Adalék...*-ban visszahátrált az Ellenzéki Nyilatkozatig, és az August báróval folytatott tárgyalások során levonta ennek politikai következményeit: „a birodalom szilárd fennállásának biztonságát... semmi más

tisztázható bármelyikük javára. A lényeg a történelmi szituációban rejlő közjogi lehetőségek eltérő értelmezésében és vállalásában rejlik. Az 1849. évi áprilisi megoldás választása törvénytelen vezet a *pragmatica sanctio* alaptörvény jellegének tagadásához. A közjogi megoldás ilyen úton való keresése Révész igazolja. A birodalmon belüli államiság bármilyen változatának az elfogadása azonban Deák *pragmatica sanctio* értelmezését igazolja. Logikai érvek és közjogi elméletek igazságtartalma helyett a történelmi és társadalmi erőviszonyok megítélésének különbözőségét kell látnunk és elfogadnunk Deák és Révész vitájában.

³⁷Az 1848-as népképviseleti országgyűlés egyik legégetőbb kérdéskomplexuma a *pragmatica sanctio* értelmezése, mely nemcsak az udvarral, hanem az osztrák minisztériummal is kialakította a logikai érvekkel és elméletekkel feloldhatatlan konfrontációt, melyet 1848/49-ben is csak a fegyverekkel méretkező erőviszonyok döntöttek el. A logikai és elméleti érvek: *Beér—Csizmadia*, i.h.; *Papp Dénes*, 1866., I—II.; 1868. I—II. és 1870. I—II.

³⁸Függetlenségi Nyilatkozat, 2. §.

³⁹*Szabad, Forradalom és kiegyezés...*, 501.

tekintetnek nem szabad alárendelni”.⁴⁰ Ezzel megteremtődött a kiegyezési tárgyalások megkezdésének jogi és politikai alapja.

Deák jóslata és sejtései valóra váltak. Schmerling önellentmondásoktól terhelt rendszere meddőnek bizonyult; végső szükségében az udvar megkereste a magyar mérsékelt közjogi liberálisokat. Most már rajta volt a sor, neki kellett lépnie. Erre kötelezte Augusznak tett személyes ígérete, és ezt sürgette az ország közvéleménye is.

Még nem zárultak le az Augusz báróval folyó tárgyalások, amikor Deák, az *Adalék...* elleni bécsi sajtótámadások kapcsán, megkísérelte ígéretét beváltani. 1865. március 29-én és április 3-án egy csonkán maradt cikksorozatban szállt szembe a *Neue Freie Presse*nek az *Adalék...* közjogi fejtegetései ellen indított támadásával. A *Pesti Napló*ban megjelent cikksorozatban Deák a perszonálunió védelme mellett inkább az országgyűlés és az uralkodó kölcsönös törvénymódosító jogára helyezte a hangsúlyt, de az már a második közlemény megjelenésekor kiderült, hogy ezen az úton vakvágányra fut, a gondolatmenet logikája nem teszi lehetővé, hogy végkövetkeztetésként levonja: a birodalom biztossága mindenek fölött való.⁴¹

Segítségére jött azonban a véletlen. A *Botschafter* 1865. április 9-én egy Schmerling sugalmazta cikkben megvádolta a magyarokat, hogy történelmükön „egy elkülönző vágy vonul végig, mely... ma épp oly elevenen él, mint száz évvel ezelőtt”.⁴²

Ezzel az állítással szállt szembe Deák, de nem tagadólag, hanem az „elkülönző vágy” felszítódásának történelmi indítékait keresve. Az elkülönülési vágy mindig az „alkotmányos önálláshoz” való ragaszkodást jelentette a magyaroknál — állította —, melyet „a hatalomnak s még inkább a hatalom némely kezelőinek” azon törekvése idézett elő, hogy „megsemmisítsék” az ország alkotmányát, beolvasszák a birodalomba. Az alkotmányhoz való ragaszkodás azonban „nem végelszaka-dási törekvéseket” foglal magába. Az „elégületlenségnek s a bizalom megrendítésének” mindig valamelyik „osztrák államférfiú... befolyása” volt az oka; és amikor a bizalom szertefoszlása miatt a birodalom is végleg meggyengült, „mindig a fejedelmek voltak azok, akik mélyebb belátással és szigorúbb lelkiismeretességgel a magyar alkotmány ellen

⁴⁰Hanák, *Deák húsvéti cikkének... és Deák és a kiegyezés...*; Redlich, II. 386—391.

⁴¹*PN*, 1865. márc. 29., ápr. 2., 8.; Kónyi, *Deák*, III. 344—379.

⁴²Kónyi, *Deák*, III. 401.

intézett rendeleteket visszavették, a sértett törvényeket helyreállították, s a nemzet bizalmát... ismét felélesztették". Az uralkodó felé tett gesztus párosult a Schmerling ellen irányzott támadással. A *Húsvéti cikk* néven ismert dokumentumban történelmi példák sorával támasztotta alá állításait és vádjait. A példák és az azokból levont következtetések lehetővé tették számára, hogy stflustörés és látványos elvfeadás nélkül visszahátráljon az Ellenzéki Nyilatkozat közjogi felfogásához, szinte szó szerinti ismétléséhez: „Nem hozzuk mi kétségbe a birodalom szilárd fennállhatóságának fontosságát” — szögezte le —, de azt a februári paténs nem biztosítja, ezért új módot kell keresni, mely „mindenek felett... a birodalom biztosságát” tartsa szem előtt; de „a magyar alkotmány alaptörvényei a lehetőségig” szintén „fenntartassanak”, és a Lajtán túli tartományok „alkotmányos szabadsága kifejtessék és teljesen biztosíttassék”.

„Egyik cél tehát — mondotta — a birodalom szilárd fennállása, melyet nem kívánunk semmi más tekinteteknek alárendelni. Másik cél pedig fenntartása Magyarország alkotmányos fennállásának, jogainak, törvényeinek, melyeket a *sanctio pragmatica* is ünnepélyesen biztosít, s melyekből többet elvenni, mint amit a birodalom szilárd fennállhatóságának biztosítása mulhatatlanul megkíván, sem jogos nem volna, sem célszerű.”⁴³

Deák *Húsvéti cikke* érthetően nagy feltűnést keltett. Az a politikus, aki mögé azért sorakozott fel ösztönös egységben az 1861-es képviselői gárda, mert olyan tökéletes logikával és magabiztosan védte meg a *restitutio in integrum* programját, most feladta azt, és mindenek fölé helyezte a birodalom szilárd fennállhatóságának elvét. Deklarálta kiegyezési hajlandóságát. A meddő várakozásba belefáradt nemesi nemzet éppúgy nagy érdeklődéssel tekintett a várható fejlemények elé, mint a bizonytalanságérzetének felfokozódása miatt nyugtalankodó és türelmetlen osztrák-német polgárság. Örömmel és elégedetten fogadta Deák megnyilatkozását az uralkodó is.⁴⁴

⁴³PN, 1865. ápr. 16.; Kónyi, *Deák*, III. 401—408. Keletkezésére: Kónyi, *Deák*, III. 396—400.; *Deák emlékezete*, 205—213.; Pompéry János hagyatékából, Deák javításaiival, de nem Salamon kézírásával: *OSzK Kt. An. Lit.* 1064.

⁴⁴Kónyi, *Deák*, III. 408.; *Kecskeméthy naplója*, 186.; *Nyiri László: Deák húsvéti cikke*. A Sajtó. 1934. 3. sz. 13—15.; *Lónyay naplója*, 1865. jún. *MTA Kt.*, MS 5306/4.; *Ferenczi, Deák*, III. 14—18.; *Papp, Kemény Zsigmond*, II. 503—507.

A megélnékült társadalmi érdeklődés politikai lényegére tapintott Eötvös, amikor „az egészében véve jó hatást” azzal magyarázta, hogy Deák cikkét, „mint a biblia mannájánál, mindenki azon ízűnek találja, mely neki legkedvesebb”. Számára a birodalom érdekeinek „mindenek felé emelése”, a „61. álláspont megtartása”, és a Schmerling „ellen irányzott s találó csapás” helyett fontosabb volt, „hogy marasmusunkban egy kissé elektrizált”. Most már csak a *Pesti Naplónak* kell folytatni — vélte — a „megkezdett diszkussziót”, és ennek a „lépésnek nagy következései lehetnének”.⁴⁵

A *Pesti Napló* azonban nem folytatta „a megkezdett diszkussziót”. Inkább visszafogta a kiegyezés kérdéskörének feszegetését. Várta Schmerling bukását, a sajtócenzúra enyhülését, és természetesen a közvélemény minél teljesebb megnyilatkozását. A *Húsvéti cikk* pozitív visszhangja azonban meggyőzte Deákot: önmagában annak kimondása, hogy „készek leszünk... saját törvényeinket a birodalom szilárd fenállhatóságának biztosságával összhangba hozni”, keveset mond. Ennek az „összhangzásnak” a mikéntjéről is szólnia kell, ha az erőviszonyokat és a társadalmi visszhangot meg akarja ismerni. Többfelől sürgették is a konkrét programot.⁴⁶ Óvatosan, a visszahúzóds némi lehetőségét is biztosítva, és hogy az ókonzervatívok Schmerling lejárására indított kampányát is támogassa, a bécsi *Debate* májusi számaiban — Ludassy Mór közreműködésével — közölte *Májusi levelek* címen emlegetett programját a közös ügyek tárgyköréről, és intézésük módjáról.⁴⁷

A *Májusi levelekben*⁴⁸ egyértelműen leszögezte, hogy „Schmerling úrral lehetetlen” a függőben lévő alkotmányjogi kérdéseket rendezni, ezért „Magyarország királyába veti reményét”.

A közös ügyeket itt már úgy említette, mint olyanokat, melyeket az 1848-as törvényhozás éppúgy elismert, mint az 1861-es felirat, de azokat mégis a *pragmatica sancti*óból vezette le.

⁴⁵Eötvös, *Levelek*, 392—393.

⁴⁶Ferenczi, *Deák*, III. 17.

⁴⁷Kónyi, *Deák*, III. 411—422.; „Deáknak a *Debate*ben közlött programja elég 6-conservatív” — írta Kecskeméthy, *naplója*, 187., aki úgy tudta, hogy a „conservatívok fűsítőja a PN-val teljes”.

⁴⁸*Májusi levelek*, Kónyi, *Deák*, III. 422—429. A programmal kapcsolatban Csengery: a „Magyarországgal való kibékülés sine qua nonja alkotmányunk tényleges helyreállítása, ez nem alku, nem dietai tractatusok tárgya, hanem köteletség”. *OSzK Kt. Fol. Hung.* 1661. 71. f.

A *Májusi levelek* közös ügyekre vonatkozó része pontosan megismétli Deák már többször említett 1861. január 9-i levelének gondolatmenetét, kivéve az 1861-ben elfogadott, ezért a vitatás köréből kizárt államadósságból való méltányos részesedés kérdését; és — bár konkrét javaslattal élt — most is elbizonytalanodott a közös ügyek intézésének módját illetően. Nem véletlen, hogy a mérsékelt közjogi liberálisok körében is ez a kérdés váltotta ki a legtöbb vitát.⁴⁹

Deák májusi programja számos mozzanatát elevenítette fel az 1862/63 fordulóján Apponyi vezetésével készített ókonzervatív emlékiratnak, de a két dokumentum között, minden formai egyezés ellenére, döntően fontos különbségek vannak. Az egyezések és eltérések feltárásakor és értékelésekor, ha elfogulatlanul óhajtunk ítélni, figyelembe kell vennünk azt is, hogy az Apponyi nevéhez kapcsolódó tervezet mennyiben jelent nemcsak elmozdulást, hanem minőségi változást is, az ókonzervatívok politikai szándékát megfogalmazó októberi diplomához viszonyítva. Ezúttal mellőzöm az Apponyi-féle tervnek az októberi diplomával való tüzetes összehasonlítását, csak utalok arra, hogy amíg az 1860-as ókonzervatív államirat a közös ügyeknek nyilvánított kérdésekben a törvényhozás jogát a nem is paritásos alapon életre hívandó birodalmi parlamentre ruházta, függőben hagyta az ország területi integritását, a kormányzás terén pedig csorbítatlanul fenntartotta az uralkodói abszolutizmust, addig Apponyi emlékirata a közös ügyekre vonatkozó törvényhozói jogkört a paritásos alapon felállítandó delegációknak tartotta fenn, melyeknek felelősséggel tartoztak volna a birodalmi miniszterek közül a pénzügy- és kereskedelmi miniszter. Ezen túlmenően azonban ő sem foglalt állást a miniszterek parlamenti felelőssége mellett. Határozottan követelte azonban a jogfolytonosság alaki elismerését, a teljes minisztérium kinevezését, és az ország területi integritásának elismerését. Az említett különbségek is nyilvánvalóvá teszik az októberi diplomától való elhatárolódást.

Deák és Apponyi tervezetének a részletekbe bocsátkozó összehasonlítása elől Deáknak a konzervatívokkal folytonosan fenntartott kapcsolata miatt sem térhetek ki; főleg pedig azért nem, mert Deák 1863 januárjától ismerte Apponyi tervezetét, a magáét pedig a konzer-

⁴⁹Ghyczy Kálmán mellett Eötvös és Andrássy kifogásolta Deák programjának a közös ügyek kezelését illető elképzelését. *Kónyi, Deák*, III. 429—430., 437—439.; *Eötvös, Levelek*, 399.

vatívok bécsi lapjában jelentette meg, és első olvasásra könnyen támadhat bárkinek az a benyomása, hogy a *Májusi levelek* ismétli Apponyi programját. Ezt az ismétlést sugallja a formai egyezések sokasága; mindenekelőtt pedig az a tény, hogy mindkét tervezet a birodalom „belső jólétének és nagyhatalmi állásának megóvását” tekinti „az igazi végső célnak”, és ezt a többé-kevésbé hasonló körben mozgó közös ügyek törvényesítésével véli elérhetőnek. Csakhogy a két elképzelés eredendően más alapállásból közelíti meg a függőben lévő kérdéseket.

Apponyi a „magyar kérdés” rendezését illető tervezetében „osztrák monarchikus szempontból” indult ki, amit szerinte támogat „a pragmatica sanctio is”, amely kizárja „új államjogi állás”, a „formai összpontosítás” lehetőségét, ellenzi a monarchia „egyik részének alárendelését a másik túlsúlya alá”; de megoldási javaslatában két egyenjogú félre épülő egyetlen államot akar létrehozni, ezért a *birodalom alkotórészei „kapcsolatának megerősítésére”* helyezi a hangsúlyt, amit olyan „*egyenjogú dualizmus*” keretében vél elérhetőnek, „*amely a felségjogokat és az állami célok közösségét megóvjá.*”⁵⁰ A *felsőjogok megóvása* feltételezi a „koronának felelős” igazgatási és kormányközegeket, melyek közül csak a birodalmi pénz- és kereskedelmi miniszterek felelősségét rendeli a két fél által egyenlő számban delegált, de közösen tárgyaló és törvényerejű intézkedésekre feljogosított delegációk alá. Az uralkodó minden megszorítástól mentes, „el nem vitatható... kizárólagos” jogai közé sorolja a tanácsosok és „végrehajtó közegek” vezetőinek a kinevezését, a magyar országgyűlés feltételek nélküli feloszlatását, a „legfőbb végrehajtó hatalom kizárólagos” gyakorlását. Meg sem említi az alkotmányosság mindkét fél számára feltétlenül szükséges biztosítását.

Deák a birodalom biztosságát elérhetőnek vélte a liberális alkotmányosság mindenre kiterjedő csorbítása nélkül. A korona parlamenti felelősség alá nem rendelt jogának csak a külügyet és a hadsereg „belső ügyeinek” az intézését tartotta fenn. Programjában nemcsak ahhoz ragaszkodott, hogy „a magyar alkotmány alaptörvényei a lehetőségig... fenntartassanak”, hanem a reformkori liberális törekvések felelevení-

⁵⁰Az idézett részek kiemelései, kivéve az „egyenjogú dualizmus” fogalmát, tőlem származnak — T. P.

tésével, a magyar alkotmányosság biztosítékaként, követelte az *örökös tartományok alkotmányos szabadságának a kifejlesztését és teljes biztosítását* is. Két autonóm állam uniójaként értelmezte tehát a birodalmat.

Igaz, hogy Apponyi a legaprólékosabb részletességgel dolgozta ki közjogi tervezetét, Deák pedig csak azokat az elveket formulázta, amelyeknek az elfogadása mellett hajlandó volt a „diétális tractatus” irányítását magára vállalni a részletek tisztázása céljából, mégis — a már vázolt alapvető különbség mellett — számos jelentős eltérésre kell még a figyelmet felhívunk. Mindenekelőtt arra, hogy *Apponyi a törvényhozás hagyományos jogkörét három szférára bontotta.*

A korona jogait nemcsak az országgyűlés bármikori feloszlatására terjesztette ki, hanem a hadügy szándékolt rendezésénél olyan törvényhozói jogkört adományozott kizárólagosan az uralkodónak, mint az „országgyűlés hozzájárulása nélkül” évenkénti újonckiallítás. Szándéka szerint a rendkívüli újonckiallítás, a magyar ezredek kiegészítése, a hadi kötelezettség teljes kérdésköre, a katonai beszállásolás és élelmezés is a korona kizárólagos jogai közé tartozhatnának, ha ezekről a magyar országgyűlés hajlandó lenne lemondani, de ezt már maga is valószínűtlennek tartotta.

A birodalminak nevezett közös ügyek törvényalkotási jogkörét a delegációkra ruházta. Ezekkel kapcsolatban a magyar országgyűlés hatáskörét csak az utólagos tudomásulvételre és a delegációk megalkotta jogszabályok hatályos törvények közé sorolására terjesztette ki. A delegációt magyar részről az országgyűlés saját kebeléből választotta volna, de azok összehívása a korona felelős tanácsosainak a joga és kötelessége; működési idejüket sem tartotta szükségesnek az országgyűlésével összehangolni, de hatáskörüket törvényekben szabályozta volna.

Végül autonóm törvényhozói jogkörrel bírt volna a magyar országgyűlés a felségjognak és közösnek nem nyilvánított kérdésekben.

Apponyival ellentétben Deák a magyar országgyűlés korábban bírt törvényhozói jogkörét és autonómiáját egészében megőrizte, csak a mindenki által fenntartandónak ítélt vámközösség diktálta praktikus okokból vélte szükségesnek „a közös vám- és kereskedelmi politika” elfogadását, és „a közvetett adórendszer bizonyos elveinek” közösen történő megállapítását. A paritásos alapon életrehívott, és a „szükséges

meghatalmazással ellátott küldöttségek” a közös ügyeket illetően „egymás közt és a koronával egyességre” jutnának, ez az „egyesség” azonban nem jelentheti a szorosan kötelezett egyformaságot még a közös ügyekre vonatkozó jogszabályokban sem, azok intézése pedig a két fél autonómiájának és parlamenti felelősség alá rendelt kormányközegeinek lenne fenntartva. Ez alól csak a már többször említett diplomáciai, hadseregbeli kérdések, valamint az ezek fedezésére és a közös udvartartás kiadásaira fordítandó összeg kvóta szerinti mértéke, és ennek a pénznek a felhasználása jelentene kivételt. Minden más kérdésben a két fél autonóm önállósággal bírna Deák tervezetében.

Apponyi a közöseknek nyilvánított ügyek igazgatási és kezelési egyformaságát is szigorúan kikötötte, míg Deák a két fél történelmi hagyományaira épülő eltéréseket e kérdésekben is szükségesnek tartotta megőrizni. Apponyi sokkal merevebben és szélesebb körre terjedően értelmezte a pénzügyi, kereskedelmi és vámközösséget, amit kiterjesztett a postára, birodalmi közlekedésre és hírszolgálatra. A legdöntőbb eltérés azonban e téren az, hogy törvénnyel óhajtotta kötelezni Magyarországot az államadósság arányos vállalására, amit Deák 1861-ben csak praktikus okokkal indokolt méltányosságból, törvénnyel nem kötelezhető módon volt hajlandó vállalni, és akkori véleménye mellett most is kitartott.

A lényeges érintő fontos különbségnek tartom azt is, hogy Apponyi konkrétan megjelölt pontokban követeli az 1848-as törvények módosítását, azok közül néhánynak az eltörlését, ugyanakkor a februári pátensnek is csak a módosítását tartja szükségesnek. *Csak alakilag ragaszkodik a jogfolytonosság elismeréséhez, formailag az 1848-as teljes minisztérium kinevezéséhez.*

Deák éppen fordítva: *a februári pátens végleges eltörlésétől, a jogfolytonosság tetteges elismerésétől és helyreállításától, a felelős minisztérium kinevezésétől teszi függővé a kiegyezési tárgyalásoknak, „a dietális tractatusnak” a megkezdését.* Előzetesen csak a nádornak 1848-ban biztosított kivételes jogairól hajlandó lemondani, mivel az országnak nincs nádora.⁵¹

Ami Deák és Apponyi tervezetében pontról pontra azonos, az elvi síkon és politikai célkitűzésben nem jelent közösséget, vagy legalábbis

⁵¹Kónyi, Deák, III. 302—315. és 422—429.

ez a közösség nagyon szűk térre korlátozódik, ami nem több a birodalmi egység tényleges megőrzésénél. Ezt juttatja kifejezésre a közös uralkodó közös háztartásának, a diplomácia felségjoghoz kötött irányításának, és a hadsereg egységes vezérletének és vezényletének a biztosítása. Minden más konkrét egyezés, mint a közös pénzügyi kiadás, a hadsereg békés és hadi létszámának kvóta szerinti megállapítása, de még az ország területi egysége elvi elismertetésének fontossága is, csak praktikus okokkal összefüggő, de minőségileg más politikai törekvések sikerre vitelét célzó találkozás. Deák nemcsak a birodalom két felének paritásos egyenlőségét óhajtja biztosítani, hanem a két fél liberális alkotmányosságával útját akarja állni az uralkodói abszolutizmusnak mindazon területeken, ahol ezt az erőviszonyok mérlegelésétől függően lehetségesnek érzi. Az uralkodó kormányzási jogát a lehetőségig igyekszik megszorítani az alkotmányos felelősséghez való ragaszkodásával. Ezzel szemben Apponyi az uralkodó 1848-ig élvezett kormányzati jogkörét nemcsak megőrzi, hanem némely pontokon még szélesíti is, amivel törvényesíteni óhajtja a hatalom gyakorlásának abszolutisztikus módját, és ezt a kibővített abszolút uralkodói hatalmat szándékozik a két egyenrangú fél közül a magyar országgyűléssel elfogadtatni és a hatályos törvények közé soroltatni.

A számos formai mozzanatban rokonítható, céljukban és tartalmukban azonban döntően különböző két tervezet bécsi fogadtatása közti különbség, minden történeti és forrásadatolásnál jobban sejteti, hogy milyen belső válság őrlötte a birodalom társadalmát, vezető politikusi köreit, európai hatalmi pozícióit.

Apponyi programját a császár és a bécsi kormányférfiak egyértelműen elutasították 1863 februárjában, míg a Deáké 1865-ben határozottan felgyorsította azt a bomlási folyamatot, amely a schmerlingi rendszer személyi, politikai és ideológiai támasztékait végleg megin-gatta.

Deák körvonalazott, elvi síkon mozgó programja Magyarországon is megpezsdítette „a diszkusssziót”: ellentmondásokat provokált. Elsőként Ghyczy Kálmán, majd Andrassy Gyula, de maga Eötvös is kifogásokat emelt a *Debatte* cikksorozatának egyes megoldási javaslatai ellen.⁵² A nézetkülönbségek egyelőre azonban magánlevelek, szemé-

⁵²Kónyi, *Deák*, III. 429—437.; Eötvös, *Levelek*, 397—400., 405—408., 417—418., 420—424., 426—430., 437—443.

lyes gondolatcserék mélyére húzódtak, Deák pedig Pusztaszentlászlóra vonult. Hagyta, hogy az idő és a birodalom válsága tovább örölje Schmerling rendszerét, ami az osztrák politikában szokatlan méreteken felgyorsult.

Ferenc József 1865. február 19-től rendszeres tárgyalásokat folytatott Belcredi gróffal, és 1865. június 26-án felmentette Schmerlinget. Miniszterelnökké átmenetileg a Rechberg helyére meghívot Alexander von Mensdorff-Pouilly grófot nevezte ki, majd júliusban sorra nyugdíjazta, felmentette vagy másodrendű beosztásokba helyezte Schmerling embereit, és július 17-én Belcredi megalakította konzervatív kormányát, amit a februári pátens felfüggesztése követett.⁵³ A magyar kancellária élére Majláth, a helytartótanács élére Sennyei került, aki mellett az elnökhelyettesi pozíciót a liberális Bartal György töltötte be.⁵⁴

Az új kormányférfiaknak egyhangúlag bizalmat szavazott a magyar sajtó; a februári pátens felfüggesztését is örömmel köszöntötték a lapok, mint ahogyan azt az augusztus—szeptemberben kinevezett 24 új főispánt is, akiknek már a választások előkészítése, lebonyolítása és ellenőrzése volt a feladata.⁵⁵

A megyéket nem szervezték ugyan újjá, ez azonban kezdetben csak halk, még a radikális sajtó részéről is visszafogott tiltakozást váltott ki, mígnem Tisza Kálmán meggyőződött róla, hogy a megyék szervezése Deák szerint is szükséges, és föl nem szította a vitát. Addig azonban a sajtó és a törvényhatóságok legfeljebb azért „dohogtak”, mert számos megyében nem cserélték le Schmerling embereit.⁵⁶ *A Hon és a Pesti*

⁵³1865. szept. 20-án az uralkodó Belcredi javaslatára felfüggesztette a februári pátent. *Ministerrat*, VI/1. 62—67. Részleteiben: *Somogyi, Az 1867. évi kiegyezés...*; *Somogyi, A birodalmi centralizációtól...*, 57—59., 75—80.; *Galántai, Az 1867-es kiegyezés*, 67.; *Sashegyi*, 114.; *Friedjung*, I. 155—156.; *Redlich*, II. 424.; *Wertheimer*, I. 226.; *Somogyi, Abszolutizmus és...*, 182—183.

⁵⁴*Kecskeméthy naplója*, 188.; *Galántai, Az 1867-es kiegyezés*, 68—69.; MOL, D. 185. 1865/574. és 817.; *Sashegyi*, 114. Lásd a *MS, H, PN* jún. és júl. számait a Majláth és Sennyei iránt megnyilatkozó bizalomról.

⁵⁵*Galántai, Az 1867-es kiegyezés*, 69. A főispánok kinevezése: MOL, D. 185. 1865/808—809., 899., 916—917., 926., 932—933., 950—951., 972., 981., 1007., 1037., 1051., 1080., 1100., 1105., 1111., 1176—1177., 1183—1184., 1331., 1360. Lásd még: *H, a PN, a MS* 1865. szept.—okt. hónapban közölt vidéki tudósításait. Lónyay naplója. 1865. nov.—dec. *MTA Kt.*, *MS* 5306/4.

⁵⁶„Itt Majláth circuláréja még... nem okozott nagy recensust,... azt azonban nem helyeslik, hogy ily soká késtek vele, s különösen azt nem értik, hogyan lehetet meghagyni

Napló vetekedve közölte a közhangulatot megnyugtató, reményteli várakozásra biztató, az uralkodót dicsőítő, az új magyar kormányférfiaknak bizalmat szavazó, a kinevezet főispánokat magasztaló cikkeket és vidékről érkező tudósításokat.⁵⁷

A választások lebonyolítására összehívott megyebizottságok üléseiken sorra bizalmat szavaztak az új kormányférfiaknak, díszebédeken és vacsorákon éltették az uralkodót, az új kormányférfiakat, és Deákat. Bizalomteli várakozás uralta a politikai kedélyeket.⁵⁸ A restitutio in integrum jelszavát felváltotta az országgyűlés előtt álló „roppantul súlyos, és a nemzet sorsára elhatározó befolyással” bíró egyezkedés elősegítésére való buzdítás, a türelemre intés, és a bizalomkeltés hangja.⁵⁹ A volt határozatiak lojalitásukról biztosították Deákat, akit Tisza Kálmán keresett fel Zalában, és majdnem félve az elutasítástól, személyesen kért bocsánatot Ghychy Kálmán számára, amiért az

a Schmerling-féle megye főnököket” — írta Lónyay Csengerynek, 1865. szept. 6. *OSzK Kt. Quart. Hung.* 2421. 30. f. A megyék szervezését ellenezte Kemény: „a kormánynak alig maradt más választása, mint a megyék jelenlegi kivételes szerkezetét a törvényhozás további intézkedéséig épségben tartani...” *PN*, 1865. szept. 1. Kemény állásfoglalása a *PN* és a *H* 1865. augusztus—szeptemberében vitát robbantott ki, míg nem Deák pressziójára (Tisza Ghyczynek, 1865. szept. 12.) Andrássy a *PN*-ban a megyék szervezésének szükségessége mellett nyilatkozott. *PN*, 1865. szept. 10.

⁵⁷Felsorolhatatlan számú vidéki tudósítás élteti az „új kormányt”, az uralkodót és Deák Ferencet, mind a „*H*-ban, mind a *PN*-ban”.

⁵⁸„Úgy hiszem ezen évben, valószínűleg vége felé, országgyűlésünk leend” — jegyezte naplójában Lónyay. *Napló*, 1865. jan. 1-jén. *MTA Kt.*, *MS* 5306/4. 70. f. Ez a várakozás megalapozott. 1865. jan. 5., 7-én Bécsben már döntöttek a magyar országgyűlés összehívásáról. Bizonyosságot azonban csak az uralkodó 1865. szeptember 17-én kelt elhatározása hozott. *Kónyi, Deák*, III. 457. A megyék nyugalmáról Ghyczy Tiszának, 1865. szept. 17.; *Kónyi, Deák*, III. 454—455.

⁵⁹A *Hon*, a *Magyar Sajtó* és a *Pesti Napló* az új „kormánynak” és az „új főispánoknak” bizalmat szavazó lelkesedésénél többet mond Lónyay 1864. nov. 27—29 közötti esélylátogatása. Almásy Pál fogságával kapcsolatban írja: „Ha csakugyan elítélték volna, és Almásy meg Benitzky nem vehetnének részt a jövő országgyűlésen, ez esetben a határozati párt igen meggyengül, mert jó cortesei jelen nem lesznek.” Komáromi adósságai miatt marad távol, Teleki „nincs többé”, Podmaniczky „elválasztását kétségbe vonja”, Bethlen József pénzügyi viszonyai miatt „nehezen jöhet”, míg „Tisza gögös és aristocratiai modorával, Nyáry eltasztó pretensió módjával aligha fog nagy pártot összehozni és együttartani. — Különösen miután a Jövő emberei a Madarász, Kállay Ödön, Máriaassy Béla féle emberek velők, legalább Tiszával, élesebb ellentétben állanak, mint velünk.” *Lónyay naplója*, *MTA Kt.*, *MS* 5306/4.

magánlevélben bírálni merészelte a májusi programot. Feltűnően nagy volt az örömük, amikor Deák fátylat borított Ghyczy említett levelére.⁶⁰

A lojalitás jegyében zajlottak a választások is. Jelszavak helyett etetéssel és itatással korteskedtek a képviselőjelöltek 1865 novemberében, és elvi nézetkülönség helyett inkább presztízsokból ragaszkodtak a mandátumhoz.⁶¹ Ahol a választók között komoly nézetkülönségek indokolták a valamelyik jelölthöz való ragaszkodást, azok nem közjogi, sokkal inkább társadalompolitikai, nemzetiségi vagy vallási ellentétek voltak.⁶²

Ezt a lojalitást és egyezkedésre hajlást fejezte ki az a tény, hogy a megválasztott képviselők az országgyűlés megnyitásakor nem szakadtak pártokra, hanem közös Deák-kört alkottak, melynek tagnyilvántartó naplójában 1865 decemberében, 1866 január—márciusában nemcsak Tisza és Ghyczy neve szerepel a kevés számú ókonzervatív, többségében

⁶⁰Tisza Ghyczynek, 1865. szept. 12. *Könyi*, III. 451—456.

⁶¹*MS*, 1865. okt. 6., 24., 25., 27., *PN*, 1865. okt. 1. H, 1865. szept. 27. Sorra kikeltek a lapok a „szellemitől az anyagi információhoz” forduló eszközök ellen (*H*, 1865. szept. 27.), de hiába, mert „pénzen adják — veszik a politikai meggyőződést, borral teszik aléltá a szellemet” — *MS*, 1865. okt. 25. „Tény, hogy némely helyeken vérengző verekedések történnek, még pedig itt — amott oly mérvben, hogy Mexikóban csatának neveznék.”

⁶²„A legszélsőbb irány képviselőiből is történtek ugyan választások, de ez jobbadán csak e párt legkitűnőbb tehetségeire lett kiterjesztve...” A „célra most teljes egység uralkodik” — írja a *MS*, 1865. dec. 6. A választásokról a korabeli sajtó mellett: *MOL*, *D. 215. II. Közigazgatás*, 1865. A választási jegyzőkönyvek, *D. 185. Elnöki osztály*, 52. cs. A felsőházba meghívottak között megjegyzém: egyetlen protestáns főpap sem szerepel. A választókerületekbe kirendelt katonaságról: *D. 191. Közigazgatás*, III. 1835—1865. Lásd még: *Galántai, Az 1867-es kiegyezés*, 78—82.; *Podmaniczky, Naplótöredékek*, i.h.; *Könyi, Deák*, III. 496—503. A „célra... teljes egységben” zajló választások során a jelöltek várható pártállására csak akkor lehetett következtetni, ha azok 1861-ben is képviselők voltak, bár az 1861-es második felirat elfogadásában rejlő „nemzeti egység” megőrzését 1865-ben a *H* szorgalmazta leginkább, amivel szándékosan „Deák malmára hajtotta a vizet”. Ezzel viszont a Duna-balparti térségében 15, a Duna-jobbpartiban 9, a Duna-Tisza közén 18, a Tisza-jobbparti körzetben 13, a Tisza-balpartiban 9, a Tisza—Maros szögben 9, összesen 73 kerületben győztek a volt határozatiak ellenében a mérsékelt közjogi liberálisok, míg a feliratiak vesztesége a 6 kerületben csak 24 mandátum volt a szélsőbal és balközép javára. Ez már önmagában is átrendezte a parlamenti viszonyokat. Döntő volt azonban, hogy a határozatiak, feliratiak és az ókonzervatívok által is sürgetett unió megvalósulása Erdéllyel újabb 64 Deák-párti képviselőt juttatott az országgyűlésbe. Mindezekre: *Toth, Partien...*, 156—172., 216—350.

mérsékelt közjogi liberális vagy volt határozati képviselők aláírásának a társaságában, hanem Böszőrményi Lászlóé is.⁶³

1865. december 14-én, az országgyűlés megnyitásakor, egyértelmű volt a szándék a magyar politikai életben mindenki részéről: a korona és a nemzet kiegyezését létre kell hozni.⁶⁴ A képviselői véleményosztá-
gázások ennek mikéntjéről tulajdonképpen még nem is annyira az Apponyi 1863-as ókonzervatív emlékiratának motívumaiból építkező trónbeszéd hatására bontakoztak ki, mint inkább Ausztria külpolitikai helyzetének súlyos megrendülésétől inspiráltak. Egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy elkerülhetetlen a porosz—osztrák háború. Ez a képviselők egy részét Deák kiegyezési terve ellen hangolta, és felerősítette az egység megbomlásának a folyamatát, ami a pártok kialakulásához vezetett.⁶⁵

Nem ilyen egyszerű azonban a képlet a másik oldalon. Schmerling a támadások kereszttüzeiben egyre inkább elveszítette befolyását. 1865 januárjától nyilvánvaló volt bukása, ami június 26-án felmentésével be is következett. Csakhogy az uralkodó még ekkor sem gondolta komolyan, hogy a *Májusi levelekben* körvonalazott deáki koncepció alapján egyezzen meg a magyarokkal. Az alkotmányosság megszállottját, Schmerlinget mellőzve, az alkotmányellenességéről, konzervatívizmusáról nevezetes Belcredit állította helyére. Belcredi vonakodott ugyan a feladat vállalásától, de Ferenc József határozott kérésére nem mondott nemet. Az uralkodó célja az volt Belcredivel, hogy általa mentesítse a kormányt és önmagát a parlamenti ellenőrzéstől, az alkotmányos kontrolltól. Kétélű fordulat, kétirányú lépés volt ez Ferenc József

⁶³„A Deák-párti képviselőköl alakult kaszinó alapszabályai és a képviselők sk. aláírása, 1865.” *MOL*, R. 22. Deák iratai fasc. 1253. 1865. dec. 6-án feliratkoztak: 92. sorszám alatt Ghyczy, 114. Bónis Sámuel, 118. Keglevich Béla, 119. Tisza Kálmán, 162. Mocsáry Lajos, 254. Böszőrményi, 266. Jókai, 276. Komáromy György, 277. Kállay Ödön; Madarász József neve hiányzik. 1866. januárjában az említettek újra az aláírók között vannak. 1866 áprilisában az Angol Királynőben alakul újra a Deák-kör, és 18.-nak iratkozott fel Tisza; 21. Ghyczy, 55. Mocsáry, 117. Böszőrményi stb.

⁶⁴*Galántai, Az 1867-es kiegyezés*, 83—89.; *Beksics, Ferenc József*, 629.

⁶⁵Ez a „bomlás” nem veszélyeztette a kiegyezést. 413 képviselő közül 115 szavazott „a közösügyes törvényjavaslat ellen”. Pontos listájuk: Ghyczy emlékiratai, *MTA Kt.*, MS 4856/79. Lásd még: *Madarász, Emlékirataim*, 360. A balközép kiválására: Tisza Ghyczynek, 1866. okt. 12. Az országgyűlésen „utaink — a jobb oldali 's a miénk — úgy gondolom egészen elfognak [!] válni, feladatunk nem lehetend többé egyértelműségre törekedni...” Lásd még uő. Ghyczynek, 1866. okt. 28. *MTA Kt. MS*, 4852/88—168.

részéről: a központi kormányzat élére egy abszolútizmusra hajló, konzervatív politikust állított, miközben Magyarországon az alkotmányossághoz ragaszkodó liberálisok felé tett lépéseket. Enyhén fogalmazva is furcsa szituáció, de az 1861-es februári alkotmányossághoz viszonyítva, visszahátrálás konzervatív irányba.⁶⁶ Belcredi nem csinált abból titkot, hogy nem híve a „modern liberalizmusnak”, és egyetlen célja van: a „korona alapjait megszilárdítani” és a „dinasztikus érületet megerősíteni”. Határozott ellensége a dualizmusnak. Ennek a politikai elkötelezettségnek a jegyében fog hozzá a magyar országgyűlés összehívásának előkészítéséhez.⁶⁷ Hogy innen, ebből a furcsa szituációból merre halad majd Ferenc József, azt 1865 őszen-telén nehéz lett volna megjósolni, hisz a két koncepció — Deáké és Belcredié — kizárták egymást. Már önmagában a politikai felállás sem ígért gyors megoldást, még kevésbé egyértelműt. Az udvar konzervatív, abszolutisztikus törekvése és a magyar liberalizmus alkotmányos elkötelezettsége abból a szempontból is összeütközést ígért, hogy Deákék, a reformkori hagyományokhoz ragaszkodva, Magyarország alkotmányosságának biztosítékát a Lajtán túli területek alkotmányosságában vélték garantálni, ami talán Belcredinek volt a legidegenebb.

A tárgyalások 1865 végén a magyar országgyűlés megnyitásával megkezdődtek, és a királyi leirat — nem véletlenül építkezett Apponyi 1863-as memorandumából — konzervatív-abszolutisztikus megoldást célzott meg. Hogy az 1865—1867 között hosszan elnyúló tárgyalások mégis az alkotmányosság irányában tolódtak el, az mindenképpen Ausztria újabb háborús kudarcaival hozható összefüggésbe.

⁶⁶Somogyi, *Abszolútizmus és...*, 182—183.

⁶⁷Somogyi, i.m. 186—187.

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

<i>A. cs. l.</i>	=	Andrássy család levéltára, MOL, P. 4.
<i>Ap.</i>	=	Acta publica
<i>AtSz.</i>	=	Agrártörténeti Szemle
<i>B. cs. lt.</i>	=	Bánó család levéltára, MOL, P. 16.
<i>BH</i>	=	Budapesti Hírlap
<i>D. cs. l.</i>	=	Dessewffy család levéltára
<i>H</i>	=	Hon
<i>HK</i>	=	Hadtörténelmi Közlemények
<i>K. B. i.</i>	=	Kállay Béni iratai, MOL, P. 344.
<i>K. jkv.</i>	=	Közgyűlési jegyzőkönyv
<i>Kr.</i>	=	Kritika
<i>Kt.</i>	=	Kézirattár
<i>L. cs. l.</i>	=	Lónyay VIII. Gábor iratai. P. 458.
<i>LK</i>	=	Levéltári Közlemények
<i>LSz</i>	=	Levéltári Szemle
<i>Lt.</i>	=	Levelestár
<i>MK</i>	=	Magyar Kurír
<i>MOL</i>	=	Magyar Országos Levéltár
<i>MS</i>	=	Magyar Sajtó
<i>MT</i>	=	Magyar Tudomány
<i>MTA</i>	=	Magyar Tudományos Akadémia
<i>OSzK</i>	=	Országos Széchényi Könyvtár
<i>O.-T. cs. l.</i>	=	Ossterhueber-Tarányi család levéltára, MOL, P. 651.
<i>P. i.</i>	=	Pálóczy Tamás iratai, MOL, R. 187.
<i>PN</i>	=	Pesti Napló
<i>S</i>	=	Sajtó
<i>Sz</i>	=	Századok
<i>T</i>	=	Torontál
<i>TSz</i>	=	Történeti Szemle
<i>U</i>	=	Újság
<i>V</i>	=	Valóság
<i>Vá</i>	=	Válasz
<i>Vi</i>	=	Világosság
<i>VU</i>	=	Vasárnapi Újság
<i>Vukovics i.</i>	=	Vukovics Sebő iratai, MOL, R. 216.
<i>ZML</i>	=	Zala Megyei Levéltár

IRODALOM

- A Habsburgok* = Gonda Imre—Niederhauser Emil: A Habsburgok. Egy európai jelenség. Bp. 1977.
- AE PM* = Ady Endre Összes prózai művei X. Bp. 1973.
- Agrártörténeti tanulmányok* = Agrártörténeti tanulmányok. (Szerk.: Szabó István.) Bp. 1960.
- Antall, Eötvös* = Antall József: Eötvös József Politikai Hetilap-ja és a kiegyezés előkészítése 1865—1866. Sz, 1965. 6. sz. 1099—1130.
- A parasztság Magyarországon...* = A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848—1914. Tanulmányok I—II. (Szerk.: Szabó István.) Bp. 1965.
- Arany levelezése* = Arany János levelezése író-barátaival I—II. Bp. 1888—1889.
- Arató, A külpolitika...* = Arató Endre: A külpolitika hatása a balkáni népek nemzeti-felszabadító mozgalmára a XIX. században. Sz, 1967. 3—4. sz. 505—545.
- Arató, A magyar politikai nemzet* = Arató Endre: A magyar politikai nemzet fogalmának vitája az 1860-as évek országgyűlésein. TSz, 1970. 3. sz.
- Arató, A nem magyar népek* = Arató Endre: A nem magyar népek nemzeti ideológiája és mozgalmai a polgári fejlődés kezdetén (1790—1792). A nem magyar népek viszonya a magyarokhoz és mozgalmuk polgári jellegének erősödése (1792—1840). A nemzeti ellentétek kiéleződése a polgári forradalom előtt (1840—1848). (In: Mérei—Vörös: Magyarország története... 117—157., 789—853., 977—1030.)
- Arató, A nemzetiségi kérdés...* = Arató Endre: A nemzetiségi kérdés története Magyarországon 1790—1848. I—II. Bp. 1960.
- Arnold-Foster, Deák* = Florence Arnold-Foster: Deák Ferenc. Bp. 1881.
- Asbóth, Három nemzedék* = Asbóth János: Három nemzedék: Széchenyi és Vörösmarty—Kossuth és Petőfi—Deák és Arany. Bp. 1873.
- Asbóth, ... konzervatív politika* = Asbóth János: Magyar konzervatív politika. Bp. 1875.
- Áldor, A közelmúlt...* = (Áldor Imre) A közelmúlt tükreiből I—II. Bp. 1878.
- Áldor, Deák* = Áldor Imre: Deák Ferenc élete. 2. kiad. Bp. 1900.
- Balogh, A cívisek...* = Balogh István: A cívisek világa. Bp. 1973.
- Balogh, A megyei önkormányzat...* = Balogh István: A megyei önkormányzat működése Szabolcsban 1848—1872 között. (In: Bónis—Degré: Tanulmányok..., 205—233.)
- Barta, Kölcsey* = Barta István: Kölcsey politikai pályakezdetek. Sz. 1959. 2—4. sz. 252—302.
- Barta, Kossuth* = Barta István: A fiatal Kossuth. Bp. 1966.

- Bátorfi, Deák* = Bátorfi Lajos: Deák Ferenc. (In: Adatok Zala megye történetéhez 5. Nagykanizsa, 1878. 3—105.)
- Beér—Csizmadia* = Az 1848/49. évi népképviselői országgyűlés. (Kiad.: Beér János—Csizmadia Andor.) Bp. 1954.
- Beksics, A magyar doktrénerek* = Beksics Gusztáv: A magyar doktrénerek. Bp. 1882.
- Beksics, Ferenc József* = Beksics Gusztáv: I. Ferenc József és kora. (In: A magyar nemzet története X. Szerk.: Szilágyi Sándor. Bp. 1898. 397—838.)
- Beksics, Kemény* = Beksics Gusztáv: Kemény Zsigmond, a forradalom és a kiegyezés. 2. kiad. Bp. 1883.
- Beksics, Közjogunk...* = Beksics Gusztáv: Közjogunk és nemzeti törekvésünk. Bp. 1903.
- Benda, Emberbarát...* = Benda Kálmán: Emberbarát vagy hazafi? Tanulmányok a felvilágosodás korának magyarországi történetéből. Bp. 1978.
- Benedek, Palacký* = Benedek Gábor: F. Palacký. *Világtörténet*, 1979. 1. sz.
- Berend T.—Ránki, Gazdaság és társ.* = Berend T. Iván—Ránki György: Gazdaság és társadalom. Bp. 1974.
- Berend T.—Ránki, Gazdasági elmaradottság* = Berend T. Iván—Ránki György: Gazdasági elmaradottság. Bp. 1979.
- Berend T.—Ránki, Közép-Kelet-Európa...* = Berend T. Iván—Ránki György: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19—20. században. Bp. 1969.
- Berend T.—Szuhay, A tőkés gazdaság...* = Berend T. Iván—Szuhay Miklós: A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848—1944. Bp. 1973.
- Berzeviczy, Az abszolutizmus...* = Berzeviczy Albert: Az abszolutizmus kora Magyarországon 1849—1865. I—IV. Bp. 1922—1937.
- Bibó, Eltorzult magyar alkot...* = Bibó István: Eltorzult magyar alkot — zsákutcás magyar történelem. *Vá*, 1948. 4. sz. 289—320.
- Boreczky, A magyar jakobinusok* = Boreczky Beatrix: A magyar jakobinusok. Bp. 1977.
- Boross, Mi a teendőnk?* = Boross Mihály: Mi a teendőnk? október 20-dika után. Pest, 1860.
- Bónis—Degré, Tanulmányok...* = Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából. (Szerk.: Dr. Bónis György—Dr. Degré Alajos.) Bp. 1971.
- Böhm, Adalékok...* = Böhm Jakob: Adalékok az 1863—64. évi lengyel felkelés magyar támogatásához. *HK*, 1964. 1. sz.
- Brandt, Der Österreichische Neoabsolutismus* = Brandt, Harm-Hinrich: Der Österreichische Neoabsolutismus I—II. Göttingen, 1978.
- Busbach, Egy viharos emberöltő* = Busbach Péter: Egy viharos emberöltő I—II. 2. kiad. Bp. 1906.
- Csengery* = Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései. Bev.: Br. Wlassics Gyula, közzétette Dr. Csengery Lóránt. Bp. 1928.
- Csengery, Deák* = Csengery Antal: Deák Ferenc emlékezete. Bp. 1877.
- Csengery, Összegyűjtött Munkái* = Csengery Antal Összegyűjtött Munkái I—III. 2. kiad. Bp. 1884.
- Csizmadia, A magyar választási rendszer...* = Csizmadia Andor: A magyar választási rendszer 1848—1849-ben. Az első népképviselői választások. Bp. 1963.
- Csizmadia, A magyar közigazgatás...* = Csizmadia Andor: A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig. Bp. 1976.
- Csizmadia, Deák* = Csizmadia Andor: Deák Ferenc egyházpolitikája. (In: Tanulmányok Deákról... 11—60.)

- Deák* = Deák Ferenc, élet- és jellemrajz. (n.n.), h.n. [1876.]
- Deák, Adalék...* = Deák Ferenc: Adalék a magyar közjoghoz. Pest, 1868.
- Deák emlékezete* = Deák Ferenc emlékezete. II. Levelek. 1822—1875. Bp. 1890.
- Deák Ferenc emlékezete* = Deák Ferenc emlékezete. (Szerk.: Törs Kálmán.) Bp. 1876.
- Degré, ... követválasztás* = Degré Alajos: Zala megye 1839. évi követválasztása. (In: Tanulmányok Deákról ... 217—246.)
- Degré, Zala megye...* = Degré Alajos: Zala megye reformkori követutasításai. *LSz*, 1974. 143—162.
- Dénes, Az orosházi földmunkások...* = Dénes György: Az orosházi földmunkások és szegényparaszatok 1863. évi megmozdulása. (In: A Szántó Kovács János Múzeum Évkönyve 1955. 77—93.)
- Diószegi, A Deák-párt...* = Diószegi István: A Deák-párt és a német egység. *Sz*. 1970. 2. sz. 227—249.
- Diószegi, Az Osztrák—Magyar Monarchia külpolitikája...* = Diószegi István: Az Osztrák—Magyar Monarchia külpolitikája a kiegyezés után. (In: Kovács—Katus: Magyarország... 1848—1890. 897—912.)
- Diószegi, Hazánk és Európa* = Diószegi István: Hazánk és Európa. Bp. 1970.
- Diószegi, Klasszikus diplomácia...* = Diószegi István: Klasszikus diplomácia, modern hatalmi politika. Bp. 1967.
- Diószegi, Nemzet, dinasztia...* = Diószegi István: Nemzet, dinasztia, külpolitika. Bp. 1979.
- Divéky, Magyarok és lengyelek...* = Divéky Adorján: Magyarok és lengyelek a XIX-ik században. Bp. 1919.
- Dobránszky, Deák* = Dobránszky Péter: Deák Ferenc. Kor- és jellemrajz. Bp. 1877.
- Döblingi hagyaték* = Gr. Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka I—II. (Szerk. és bev.: Dr. Károlyi Árpád.) Bp. 1921—1922.
- Egry Irén, Deák* = Egry Irén: Deák Ferenc. Történelmi arckép. Bp. 1941.
- Eisenmann, Le compromis...* = Louis Eisenmann: Le compromis austrohongrois de 1867. Paris, 1904.
- Eötvös, Arcképek...* = Eötvös József: Arcképek és programok. Bp. 1975.
- Eötvös, Levelek* = Eötvös József: Levelek. Bp. 1976.
- Eötvös, Naplójegyzetek...* = Eötvös József: Naplójegyzetek — gondolatok 1864—1868. Bp. 1941.
- Eötvös, Reform...* = Eötvös József: Reform és hazafiság. Publicisztikai írások I—III. Bp. 1978.
- Eötvös, Vallomások...* = Eötvös József: Vallomások és gondolatok. Bp. 1977.
- Eötvös Károly, Deák* = Eötvös Károly: Deák Ferenc és családja I—II. 2. kiad. Bp. 1908.
- Eötvös Károly, Emlékezések* = Eötvös Károly: Emlékezések. 2. kiad. Bp. 1904.
- Eötvös Károly, Magyar alakok* = Eötvös Károly: Magyar alakok. 4. kiad. Bp. 1909.
- Eperjessy, Mezővárosi és falusi céhek...* = Eperjessy Géza: Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon 1686—1848. Bp. 1967.
- Erdélyi levelezése* = Erdélyi János levelezése I—II. Bp. 1960., 1962.
- Falk, Kor- és ...* = Falk Miksa: Kor- és jellemrajzok. Bp. 1903.
- Fegyő, Úrbéri perek...* = Fegyő János: Úrbéri perek és jobbágyfelszabadítás a ráckevei járásban. Ráckeve, 1968. *Ráckevei Füzetek*, 4. sz.

- Fegyő, Jobbágyszabadtás...* = Fegyő János: Jobbágyszabadtás a ráckevei járásban. (In: Tanulmányok Ráckeve múltjából. Ráckeve, 1972. 77—118.)
- Fenyő, Haza és tudomány* = Fenyő István: Haza és tudomány. Bp. 1969.
- Fenyő, Magyarság...* = Fenyő István: Magyarság és emberi egyetemesség 1838—1878. Bevezetés Eötvös: Reform és hazafiság c. kötetei elé. I. Bp. 1978.
- Ferenczi, Deák* = Ferenczi Zoltán: Deák élete I—III. Bp. 1904.
- Ferenczi, Eötvös* = Ferenczi Zoltán: Báró Eötvös József 1813—1871. Bp. 1903.
- Fiáth, Életem...* = B. Fiáth Ferenc: Életem és élményeim I—II. Bp. 1878.
- Fischof—Unger* = A. Fischof—J. Unger: Zur Lösung der ungarischen Frage. Ein staatsrechtlicher Vorschlag. Wien, 1861.
- Földmunkás és szegényparaszti mozgalmak* = Földmunkás és szegényparaszti mozgalmak Magyarországon 1848—1948. I—II. (Szerk.: Pölöskei Ferenc és Szakács Kálmán.) Bp. 1962.
- Frankenburg, Emlékiratok* = Frankenburg Adolf: Emlékiratok. Bp. 1868.
- Friedjung* = Friedjung Henrik: Harcz a német hegemoniáért (1859—1866) I—III. Bp. 1902—1904.
- Für, A palotai jobbágyok...* = Für Lajos: A palotai jobbágyok utolsó pere a földesurakkal. Jobbágyszabadtás Rákospalotán. (In: Rákospalotai Múzeum Évkönyve, 1964.)
- Für, Jobbágyszabadtás...* = Für Lajos: Jobbágyszabadtás—parasztföld. (In: A parasztság Magyarországon ... 33—153.)
- Galántai, Az 1867-es kiegyezés* = Galántai József: Az 1867-es kiegyezés. Bp. 1967.
- Gergely, Széchenyi* = Gergely András: Széchenyi eszmerendszerének kialakulása. Bp. 1972.
- Gergely, reformellenzék* = Gergely András: A magyar reformellenzék kialakulása és megszilárdulása (1830—1840). (In: Mérei—Vörös: Magyarország története..., 669—788.)
- Gergely—Szász, Kiegyezés után* = Gergely András—Szász Zoltán: Kiegyezés után. Bp. 1978.
- Gergely—Veliky, A politikai közvélemény...* = Gergely András—Veliky János: A politikai közvélemény fogalma Magyarországon a XIX. század közepén. (In: Magyar Történelmi Tanulmányok VII. Debrecen, 1974.)
- Gonda, Bismarck* = Gonda Imre: Bismarck és az 1867-es osztrák—magyar kiegyezés. Bp. 1960.
- György János, A dunai konföderáció* = György János: A dunai konföderáció. 2. kiad. H. és é.n. [Pest, 1918.]
- Gyulai, Emlékbeszédek* = Gyulai Pál: Emlékbeszédek I—II. 3. kiad. Bp. 1914.
- Gyulai, Bírálólatok...* = Gyulai Pál: Bírálólatok, cikkek, tanulmányok. Bp. 1961.
- Gyulai levelezése* = Gyulai Pál levelezése 1843-tól 1867-ig. Bp. 1961.
- Gyulai, Vörösmarty* = Gyulai Pál: Vörösmarty életrajza. Bp. é.n.
- Hajnal, A Batthyány-kormány...* = Hajnal István: A Batthyány-kormány külpolitikája. Bp. 1957.
- Halász, Egy letűnt nemzedék* = Halász Imre: Egy letűnt nemzedék. Bp. 1911.
- Hanák, A dualizmus korának...* = Hanák Péter: A dualizmus korának történeti problémái. (Történelemtudomány — történelemtanítás. 1. sz.) Bp. 1971.
- Hanák, A magyar középosztály...* = Hanák Péter: A magyar „középosztály” fejlődésének problémáihoz. V, 1962. 3. sz.
- Hanák, A polgári átalakulás...* = Hanák Péter: A polgári átalakulás feltételei és a kiegyezés. Kr, 1967. 10. sz.

- Hanák, Deák és a kiegyezés...* = Hanák Péter: Deák és a kiegyezés közjogi megalapozása. A Pragmatica Sanctio újraértelmezése. (In: Tanulmányok Deákról... 305—333.)
- Hanák, Deák húsvéti cikkének...* = Hanák Péter: Deák húsvéti cikkének előzményei. *TSz*, 1974. 565—589.
- Hanák*, 1975. = P., Hanák: The first attempt at the Austro-Hungarian compromise — 1860. *Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 108. 1975.
- Hanák, Garibaldi* = Hanák Péter: Garibaldi felszabadító hadjáratának hatása Magyarországon 1860-ban. *Sz*, 1961. 4—5. sz.
- Hanák, kézirat* = Hanák Péter: A kiegyezés előzményei. (Kézirat)
- Hanák, Magyarország a Monarchiában* = Hanák Péter: Magyarország a Monarchiában. Tanulmányok. Bp. 1975.
- Hanák—Erényi—Szabad* = Magyarország története 1849—1918. IV. Az abszolutizmus és a dualizmus kora. (Egyetemi tankönyv) Bp. 1972.
- Hartai, Az 1859. évi olasz—osztrák háború...* = Hartai Ernő: Az 1859. évi olasz—osztrák háború és az olaszországi magyar légió. *HK*, 1954. 3—4. sz.
- Hobsbawm, A forradalmak kora* = E. J. Hobsbawm: A forradalmak kora (1789—1848). Bp. 1964.
- Hobsbawm, A tőke kora* = E. J. Hobsbawm: A tőke kora (1848—1875). Bp. 1978.
- Hobsbawm, Primitív lázadók* = E. J. Hobsbawm: Primitív lázadók. Bp. 1974.
- Hóman—Szekfű, V.* = Szekfű Gyula: Magyar történet V. 7. kiad. Bp. 1943.
- Horánszky, Deák* = Horánszky Nándor: Deák Ferenc lelki alkatának és betegségének befolyása pályájára. (In: Orvostörténeti Közlemények, 64—65. sz. 1972. 13—32.)
- Horváth, Huszonöt év...* = Horváth Mihály: Huszonöt év Magyarország történelméből, 1823—1848. I—III. Bp. 1886.
- Horváth Árpád, A megyei önkormányzat* = Horváth Árpád: A megyei önkormányzat működése Tolnában 1848 és 1872 között. (In: Tanulmányok Tolna megye történetéből. VIII. Szekszárd, 1978.)
- Horváth Ferenc*, = Horváth Ferenc: Szombathely város képviselőtestülete és bizottságai 1860—1944. (In: Bónis—Degré: Tanulmányok..., 335—364.)
- Horváth Zoltán, Teleki* = Horváth Zoltán: Teleki László 1810—1861. I—II. Bp. 1964.
- Hunfalvy naplója* = Hunfalvy Pál naplójegyzetei az 1861-iki országgyűlésről. (Kiad.: Rombauer Emil.) Új Magyar Szemle, 1902.
- Jankovich* = A megoldáshoz. Az egy magánlevél írójától. Pest, 1862. n.n. [Jankovich György]
- Kanyar, A megyei közgyűlés...* = Kanyar József: A megyei közgyűlés és bizottságai Somogyban (1860—1871). (In: Bónis—Degré: Tanulmányok...)
- Kardos, A szentkoronaezme...* = Kardos József: A szentkoronaezme metamorfózisa a 19. században. *LSz*, 1979. 3. sz. 431—446.
- Katus, A kelet-európai iparosodás...* = Katus László: A kelet-európai iparosodás és az „önálló tőkés fejlődés” kérdéséhez. *TSz*, 1967. 1. sz.
- Katus, A tőkés gazdaság...* = Katus László: A tőkés gazdaság fejlődése a kiegyezés után. A népesedés és társadalmi szerkezet. (In: Kovács—Katus: Magyarország... 1848—1890. 913—1038., 1119—1164.)
- Kákay* = Kákay Aranyos (Kecskeméthy A.): Országgyűlési árny- és fényképek. Pest, 1861.

- Károlyi, Az 1848-diki... törvénycikkek...* = Károlyi Árpád: Az 1848-diki pozsonyi törvénycikkek az udvar előtt. Bp. 1936.
- Károlyi, Batthyány* = Dr. Károlyi Árpád: Németújvári gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pöre I—II. Bp. 1932.
- Kászonyi* = Kászonyi Dániel: Magyarhon négy korszaka. Bp. 1977.
- Kávássy, Kossuth a nemzetiségi kérdéstről...* = Kávássy Sándor: Kossuth a nemzetiségi kérdéstről emigrációs irataiban. Eger, 1970.
- Kecskeméthy naplója* = Kecskeméthy Aurél naplója 1861—1878. (Kiad.: Rózsa Miklós.) Bp. 1909.
- Kecskeméthy, Vázlatok* = Kecskeméthy Aurél: Vázlatok egy év történetéből (1860. október huszadikától 1861 októberig). Pest, 1862.
- Keleti, Hazánk és népe* = Keleti Károly: Hazánk és népe. Pest, 1871.
- Kerkápoly* = Kerkápoly Károly: Publicistai dolgozatok az 1865—68. évi országgyűlés alatt. Pest, 1869.
- Király, Deák* = Béla K. Király: Ferenc Deák. (New York)—Boston, 1975.
- KLÖM, X—XV.* = Kossuth Lajos Összes művei X—XV. (Sajtó alá rendezte és kiadta Barta István és Sinkovics István.) Bp. 1952.
- Kolossa, A dualizmus rendszerének kialakulása* = Kolossa Tibor: A dualizmus rendszerének kialakulása és megszilárdulása (1867—1875). (In: Kovács—Katus: Magyarország... 1848—1890. 775—864.)
- Koltay-Kastner* = Koltay-Kastner Jenő: A Kossuth-emigráció Olaszországban. Bp. 1960.
- Komjáthy, ... közös minisztertanács...* = Komjáthy Miklós: Az Osztrák—Magyar Monarchia közös minisztertanácsa. Bp. 1966.
- Kossuth, Irataim* = Kossuth Lajos: Irataim az emigrációból I—III. Bp. 1880—1882. Kossuth Lajos iratai IV—XIII. (Kiad.: Helfy Ignác—Kossuth Ferenc.) Bp. 1894—1911.
- Kossuth, Uram Barátom* = Kossuth Lajos: Uram Barátom Képviselő úr! Bp. 1978.
- Kovács Endre, A Kossuth-emigráció...* = Kovács Endre: A Kossuth-emigráció és az európai szabadságmozgalmak. Bp. 1967.
- Kovács Endre, Ausztria útja...* = Kovács Endre: Ausztria útja az 1867-es kiegyezéshez. Bp. 1968.
- Kovács Endre, Az 1863-i lengyel felkelés...* = Kovács Endre: Az 1863-i lengyel felkelés és a magyar emigráció. TSz, 1960. 2—3. sz.
- Kovács Endre, Magyar—cseh... kapcsolatok* = Kovács Endre: Magyar—cseh történelmi kapcsolatok. Bp. 1952.
- Kovács Endre, ... magyar—román egyezmény* = Kovács Endre: Az 1859. évi magyar—román egyezmény. Sz, 1963. 2. sz.
- Kovács Endre, Szemben a történelemmel* = Kovács Endre: Szemben a történelemmel. Bp. 1977.
- Kovács József, Adatok...* = Kovács József: Adatok az 1848 utáni erdélyi tőkés mezőgazdaságról. Bukarest, 1957.
- Kovács—Katus, Magyarország... 1848—1890* = Magyarország története 1848—1890. VI/1—2. (Szerk.: Kovács Endre—Katus László.) Bp. 1979.
- Kónyi, Deák* = Kónyi Manó: Deák Ferenc beszédei I—VI. 2. kiad. Bp. 1903.
- Kósa, Pest és Buda...* = Kósa János: Pest és Buda elmagyarosodása 1848-ig. Bp. 1937.
- Kölcsey* = Kölcsey Ferenc Összes művei I—III. Bp. 1960.
- Kun—Böhm* = Kun József—Böhm Jakab: Kossuth Lajos levelei Nemeskür

- Kiss Miklóshoz. *HK*, 1957. 3—4. sz. 322—381.; 1968. 1—2. sz. 221—258; 3—4. sz. 225—284.
- Lackó, Széchenyi és Kossuth = Lackó Mihály: Széchenyi és Kossuth vitája. Bp. 1977.
- Lajtor, Kossuth... konföderációs terve... = Lajtor László: Kossuth dunai konföderációs terve és előzményei. Bp. 1944.
- Lenhossék, Deák = Lenhossék József: Deák Ferenc koponyáján tett mérések és ezekből vont következtetések. Bp. 1876. MTA Évkönyvei, XIV. 8. 15. p.
- Ludassy = Drei Jahre Verfassungstreit. Beiträge zur jungsten Geschichte Oesterreichs, Von einen Ungar. Leipzig, 1864. [Ludassy Mór]
- Lukács, Garibaldi = Lukács Lajos: Garibaldival a szabadságért. Dunyov István élete és működése 1816—1889. Bp. 1968.
- Lukács, ... garibaldisták... = Lukács Lajos: A magyar garibaldisták útja Marsalától a Porta Piaig 1860—1870. Bp. 1970.
- Lukács, Magyar függetlenségi... mozgalmak... = Lukács Lajos: Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 1849—1867. Bp. 1955.
- Lukács, ... politikai emigráció = Lukács Lajos: Magyar politikai emigráció 1849—1867. Bp. 1984.
- Madarász, Emlékirataim = Madarász József: Emlékirataim 1831—1881. Bp. 1883.
- Mályusz, A reformkor nemzedéke = Mályusz Elemér: A reformkor nemzedéke. Sz, 1926.
- Mayer, A ruszinok = Mayer Mária: A ruszinok (kárpatukránok) és az 1865. képviselőválasztás. Sz, 1974. 4—5. sz. 1142—1175.
- Mayer, Kárpátukrán... törekvések... = Mayer Mária: Kárpátukrán (ruszin) politikai és társadalmi törekvések 1860—1910. Bp. 1977.
- Megyei alkotmányos mozgalmak = Megyei alkotmányos mozgalmak 1860. október 20-tól, 1861. ápr. 2-ig... (Kiadta: Rajkai Friebeisz István.) Pest, 1861.
- Mérei, Átfogó liberális... reformprogram... = Mérei Gyula: Átfogó liberális nemzeti reformprogram és osztrákelenes nemzeti egységfront kialakulásának kezdetei 1840—1846. Forradalmi helyzet kialakulása Európában és Magyarországon. Liberális nemzeti reformpárt létrejötte. Liberalizmus és demokratizmus elkülönülése. E liberális nemzeti reformpolitika válsága 1846—1848. (In: Mérei—Spira: Egyetemi tankönyv III. 261—379.)
- Mérei, Föderációs tervek... = Mérei Gyula: Föderációs tervek Délkelet-Európában és a Habsburg-monarchia 1840—1918. Bp. 1965.
- Mérei, Magyar iparfejlődés... = Mérei Gyula: Magyar iparfejlődés 1790—1848. Bp. 1951.
- Mérei—Spira, Egyetemi tankönyv III. = Magyarország története 1790—1849. III. A feudalizmusból a kapitalizmusra való átmenet korszaka. 2. kiad. Bp. 1975.
- Mérei—Vörös, Magyarország története... = Magyarország története 1790—1848. V/1—2. Bp. 1980.
- Ministerrat, 1—2. = Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848—1867. Abteilung, IX. Das Ministerium Rechberg, 17. Mai. 1859. — 4. febr. 1861. Abteilung, V. Die Ministerien Erzherzog Rainer, 4. Februar 1861.—26. Juni, 1865. und Mensdorff 26. Juni — 27. Juli 1865. Abteilung, VI. Ministerium Belcredi, Band 1., 29. Juli 1865 — 26. März 1866.; Band 2. 8. April 1866.—6. Februar 1867.; Wien, 1971—1973.

- Mocsáry, ... társasélet* = Mocsáry Lajos: A magyar társasélet. Pest, 1855.
- Mocsáry válogatott írásai* = Mocsáry Lajos válogatott írásai. (Kiad.: Kemény G. Gábor.) Bp. 1958.
- Munkások és parasztok* = Munkások és parasztok mozgalmi Magyarországon 1849—1867. Iratok. (Szerk.: Sashegyi Oszkár.) Bp. 1959.
- Nagy István, A mezőgazdaság...* = Nagy István: A mezőgazdaság Magyarországon az abszolútizmus korában (1839—1867). Bp. 1944.
- Nedeczky, Deák* = Nedeczky István: Deák. A képviselői alkotmány megalapítása. Bp. 1876.
- Németh László* = Németh László: Ki-sebbségben. Bp. 1939.
- Niederhauser, A jobbágyfelszabadítás...* = Niederhauser Emil: A jobbágyfelszabadítás Kelet-Európában. Bp. 1962.
- Niederhauser, A polgári átalakulás...* = Niederhauser Emil: A polgári átalakulás problémái Kelet- és Délkelet-Európában. *Világtörténet*, 1966. 9—10. sz. 39—64.
- Niederhauser, A szlavofilek...* = Niederhauser Emil: A szlavofilek és az oroszországi jobbágyfelszabadítás. *AtSz*, 1966. 4. sz. 432—448.
- Niederhauser, Bulgária* = Niederhauser Emil: Bulgária története. Bp. 1959.
- Niederhauser, Erzsébet királyné* = Niederhauser Emil: Merénylet Erzsébet királyné ellen. Bp. 1985.
- Nizsalovszky, Deák*: Nizsalovszky Endre: Deák Ferenc és a polgári magánjog kialakulása. (In: Tanulmányok Deákról... 61—84.)
- Orosz, Magyarország mezőgazdasága...* = Orosz István: Magyarország mezőgazdasága a dualizmus első évtizedeiben. (In: Kovács—Katus: Magyarország... 1848—1890. 1039—1118.)
- Osterlamm, Az 1861-ik évi... országgyűlés* = Az 1861-ik évi magyar országgyűlés I—III. (Kiad.: Osterlamm Károly.) Pest, 1861.
- Osztetzy, A hazai polgárság...* = Osztetzy Dénes: A hazai polgárság társadalmi problémái a rendiség felbomlásakor. Bp. 1935.
- Palacký* = Palacký Franz: Österreichische Staatsidee. Prag, 1866.
- Papp, Kemény Zsigmond* = Papp Ferenc: Báró Kemény Zsigmond I—II. Bp. 1922—1923.
- Paraztságunk* = Paraztságunk a Habsburg-önkénturalom korszakában 1849—1867. (Szerk.: S. Sándor Pál.) Bp. 1951.
- Pálffy, Magyarországi és erdélyi urak* = Pálffy János: Magyarországi és erdélyi urak. Kolozsvár, é.n.
- Perroux* = F. Perroux: Nemzeti függetlenség és kölcsönös gazdasági függőség. Bp. 1972.
- Podmaniczky, Naplótöredékek* = Podmaniczky Frigyes: Naplótöredékek 1824—1887. I—IV. Bp. 1887—1888.
- Pulszky, Deák* = Pulszky Ferenc: Deák Ferenc. Bp. 1876.
- Pulszky, Életem...* = Pulszky Ferenc: Életem és korom I—II. (Kiad.: Oltványi Ambrus.) Bp. 1958.
- Ráth, Az Országbírói Értekezlet* = Az Országbírói Értekezlet a törvénykezés tárgyában, közli Ráth György országbírói elnöki titkár, és az értekezlet jegyzőkönyvvezetője I—II. Bp. 1861.
- Redlich* = Joseph Redlich: Das österreichische Staats- und Reichsproblem I—II. Leipzig, 1920—1926.
- Redlich, Kaiser Franz Joseph...* = Joseph Redlich: Kaiser Franz Joseph von Österreich. Berlin, 1928.
- Révész, Fejezetek...* = Révész Imre: Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából. Bp. 1957.

- Révész Imre* = Révész Imre élete 1826—1881. Születésének századik évfordulóján... A Debreczeni Református egyház presbyteriuma. Debrecen, 1926.
- Salamon* = Salamon Ferenc: Búcsú Deák Ferencről. *PN*, 1876. febr. 2. 27. évf. 26. sz.
- Sarlós, A... szabadságharc büntetőjoga* = Sarlós Béla: Az 1848/49-es szabadságharc büntetőjoga. Bp. 1959.
- Sarlós, Deák* = Sarlós Béla: Deák politikai felfogása és az Országbírói Értekezlet. (In: Tanulmányok Deákról... 279—300.)
- Sarlós, Deák és Vukovics* = Sarlós Béla: Deák és Vukovics. Két igazságügy-miniszter. Bp. 1970.
- Sarlós Márton, Deák* = Sarlós Márton: Deák Ferenc és az úrbéri földtulajdon az 1832/36-i országgyűlésen. (In: Jogtörténeti tanulmányok I. Bp. 1966.)
- Sashegyi, A jobbágyszabadság... = Sashegyi Oszkár: A jobbágyszabadság végrehajtásával foglalkozó 1849. évi „Oktatás a Föld népéhez”. *AtSz*. 1957. 3—4. sz.*
- Sashegyi, Az abszolutizmus kori levéltár* = Sashegyi Oszkár: Az abszolutizmus kori levéltár. Bp. 1965.
- Sándor Pál, A birtokrendezési periratok* = Sándor Pál: A birtokrendezési periratok. Bp. 1973.
- Sándor Pál, A soroksáriak pere... = Sándor Pál: A soroksáriak pere a Sina bárókkal 1851—1865. (In: Pesterzsébet, Soroksár. Budapest XX. kerületének múltja és jelene. Szerk.: Lakatos Ernő és mások. Bp. 1972. 69—81.)*
- Sándor Pál, Az úrbéri peres iratok* = Sándor Pál: Az úrbéri peres iratok. *LSz*, 1969. 3. sz. 570—618.
- Sándor Pál, Deák és a jobbágyszabadság... = Sándor Pál: Deák és a jobbágyszabadság az 1832—36. évi országgyűlésen. (In: Tanulmányok Deákról... 125—175.)*
- Sándor Pál, Deák levele 1842-ből* = Sándor Pál: Deák politikai koncepciójához. (Ismeretlen levele 1842-ből) *TSz*, 1979. 2. sz. 262—282.
- Simonffy, Úrbéri birtokrendezések Zalában* = Simonffy Emil: Úrbéri birtokrendezések Zala megyében a jobbágyszabadság után. (In: Agrártörténeti tanulmányok. 339—414.)
- Simonffy, Zalaegerszeg képviselőtestülete... = Simonffy Emil: Zalaegerszeg képviselőtestülete és tanácsa a polgári kor első évtizedeiben, 1848—1872. (In: Bónis—Degré: Tanulmányok...)*
- Sinkay, Deák* = Sinkay János: Deák Ferencről egy tanuló — és 1848—49. évi képviselőtársa. 1—12. *T*, 1876. márc.—jún. 13—17. 19—25. sz.
- Somogyi, A birodalmi centralizációtól... = Somogyi Éva: A birodalmi centralizációtól a dualizmusig. (Az osztrák-német liberálisok útja a kiegyezéshez.) Bp. 1976.*
- Somogyi, Abszolutizmus és... = Somogyi Éva: Abszolutizmus és kiegyezés 1849—1867. Bp. 1981.*
- Somogyi, Az 1867. évi kiegyezés... = Somogyi Éva: Az 1867. évi kiegyezés előtörténetéből. (A februári pártens elfüggesztése) *Sz*, 1973. 4. sz. 879—905.*
- Somogyi, Választójog... = Somogyi Éva: Választójog és parlamentarizmus Ausztriában (1861—1907). Bp. 1968.*
- Soós, Heves megye úrbéri... tagosításai* = Soós Imre: Heves megye úrbéri és újabbkori tagosításai. *LSz*, 1964. 1—2. sz. 1—19.
- Soós, ... úrbéri birtokrendezések... = Soós Imre: Az úrbéri birtokrendezések eredményei Sopron megyében. Sopron, 1941.*
- Sötér, Eötvös* = Sötér István: Eötvös József. 2. kiad. Bp. 1967.

- Spira, A magyar forradalom* = Spira György: A magyar forradalom 1848—1849-ben. Bp. 1959.
- Spira, A negyvennyolcas nemzedék...* = Spira György: A negyvennyolcas nemzedék nyomában. Bp. 1973.
- Spira, A nemzetiségi kérdés...* = Spira György: A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarországnán. Bp. 1980.
- Spira, 1848 Széchenyije...* = Spira György: 1848 Széchenyije és Széchenyi 1848-a. Bp. 1964.
- Spira, Négy magyar sors* = Spira György: Négy magyar sors. Bp. 1983.
- Spira, Negyvennyolc mai szemmel* = Spira György: Negyvennyolc mai szemmel. (In: A negyvennyolcas forradalom kérdései. Bp. 1976.)
- Spira, Polgári forradalom* = Spira György: Polgári forradalom (1848—1849). (In: Kovács—Katus: Magyarország... 1848—1890. 59—434.)
- Srbik* = Henrich Srbik: Deutsche Einheit. Idee und Wirklichkeit von Willafranca bis Königrätz I—IV. München, 1942.
- Steier, Az 1849-iki trónfosztás* = Steier Lajos: Az 1849-iki trónfosztás előzményei és következményei. H. és é.n. [Bp. 1935]
- Surányi-Unger* = Surányi-Unger Tivadar: A gazdasági válságok történetének vázlata 1920-ig. Bp. 1921.
- Szabad, A tatai és gesztesi Esterházy-uradalom...* = Szabad György: A tatai és a gesztesi Esterházy-uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra. Bp. 1957.
- Szabad, A társadalmi szerkezet...* = Szabad György: A társadalmi szerkezet átalakulásának kérdései az abszolutizmus korában. TSz. 1958. 1—2. sz.
- Szabad, Az abszolutizmus kora* = Szabad György: Az abszolutizmus kora 1849—1867. (In: Hanák—Erényi—Szabad, 1972. 5—130.)
- Szabad, Az önkényuralom kora* = Szabad György: Az önkényuralom kora (1849—1867). (In: Kovács—Katus: Magyarország... 1848—1890. 435—768.)
- Szabad, Deák* = Szabad György: Deák Ferenc három politikai korszaka. MT, 1976. 11. sz. 675—687.
- Szabad, Deák—Széchenyi—Kossuth* = Szabad György: Deák Ferenc és a reformkori Széchenyi—Kossuth-vita. (In: Tanulmányok Deákról... 247—277.)
- Szabad, Eötvös* = Szabad György: Eötvös József a politika útjain. Sz. 1971. 3—4. sz. 658—669.
- Szabad, Forradalom és kiegyezés...* = Szabad György: Forradalom és kiegyezés választóján (1860—1861). Bp. 1967.
- Szabad, Kossuth* = Szabad György: Kossuth politikai pályája (ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében). Bp. 1977.
- Szabad, Kossuth az Amerikai Egyesült Államok...* = Szabad György: Kossuth az Amerikai Egyesült Államok politikai berendezkedéséről. Sz, 1975. 3—4. sz.
- Szabad, Teleki* = Szabad György: Miért halt meg Teleki László? Bp. 1985.
- Szabó Béla, Nógrád megye...* = Szabó Béla: Nógrád megye története 1849—1919. (In: Nógrád megye története 2. Főszerk.: Balogh Sándor. Salgótarján, 1969.)
- Szauder, Kölcsey* = Szauder József: Kölcsey Ferenc. Bp. 1952.
- Szekfű, Három nemzedék* = Szekfű Gyula: Három nemzedék. Bp. 1933. 2. kiad.
- Szemere Bertalan* = Szemere Bertalan Összegyűjtött munkái I—V. Pest, 1869—71.
- Széchenyi, Napló* = Széchenyi István: Napló. Bp. 1978.

- Széll Kálmánné, Emlékeim...* = Széll Kálmánné, Vörösmarty Ilona: Emlékeim Deák Ferenc politikai és magánéletéből. Bp. 1926.
- Szögyény-Marich* = Idősb Szögyény-Marich László országbíró emlékiratai I—III. Bp. 1913—1918.
- Takács, Deák* = Dr. Takács Imre: Deák Ferenc és a magyar közjog. (In: Tanulmányok Deákról... 85—106.)
- Takács, Deák—Kölcsey* = Takács Péter: Deák és Kölcsey liberalizmusa. (In: Tanulmányok Deákról... 177—215.)
- Takács Mária, Társadalmi állapotok...* = Takács Mária: Társadalmi állapotok és törekvések Magyarországon 1830—1847. Bp. 1909.
- Tanárky, A Kossuth Emigráció...* = Tanárky Gyula: A Kossuth-emigráció szolgálatában. Tanárky Gyula naplója 1849—1866. (Vál., sajtó alá rend. Kolta-Kastner Jenő.) Bp. 1961.
- Tanulmányok Deákról* = Tanulmányok Deák Ferencről. *Zalai Gyűjtemény*, 5. sz. Zalaegerszeg, 1976.
- Teleki válogatott munkái* = Teleki László válogatott munkái I—II. (Kiad.: Kemény G. Gábor.) Bp. 1961.
- Thallóczy, Gróf Szécsen...* = Thallóczy Lajos: Gróf Szécsen Antal. *Sz.* 1901. 289—309., 385—411., 481—506.
- Thewrewk-Pallaghy* = Thewrewk-Pallaghy Attila: Esztergomi tanácskozmány 1860. Bp. 1925.
- Toth, Partien...* = Adalbert Toth: Partien und Reichstagswahlen in Ungarn 1848—1892. München, 1973.
- Tóth Ede, Mocsáry* = Tóth Ede: Mocsáry Lajos élete és politikai pályakezdetei 1826—1874. Bp. 1976.
- Tóth Lőrinc, Deák* = Tóth Lőrinc: Deák Ferenc. (In: Csengery Antal: Magyar szónokok és status-férfiak. 27—46.)
- Trócsányi, Wesselényi* = Trócsányi Zolt: Wesselényi Miklós. Bp. 1965.
- Ungár, Szempontok...* = Ungár László: Szempontok a magyar polgári osztály kialakulásához. *Sz.* 1942. 7—8. sz.
- Urbán Aladár, Kormányválság...* = Urbán Aladár: Kormányválság és Batthyány Lajos ügyvezető miniszterelnöksége 1848 szeptemberében. *Sz.* 1978. 6. sz. 1039—1096.
- Urbán, Európa...* = Urbán Aladár: Európa a forradalom forgószélében 1848—1849. Bp. 1970.
- Ürmössy* = Ürmössy Lajos: Tizenhét év Erdély történetéből. 1849. július 19.—1866. április 17. I—II. Temesvár, 1894.
- Vajda, Politikai röpiratok* = Vajda János: Politikai röpiratok. Bp. 1970.
- Vargyai, Jobbágyfelszabadítás...* = Vargyai Gyula: Jobbágyfelszabadítás Esztergom megyei egyházi birtokokon. Bp. 1963.
- Vay* = Emléklapok vajai báró Vay Miklós életéből. (Lévay József bevezetésével.) Bp. 1899.
- Várady, Ezernyolcszáznegyvennyolc...* = Várady Géza: Ezernyolcszáznegyvennyolc, te csillag. Bp. 1976.
- Viszota, Kossuth—Széchenyi* = Dr. Viszota Gyula: Kossuth és Széchenyi hírlapírói vitája I—II. Bp. 1938.
- Vita...* = Vita Magyarország kapitalizmus kori fejlődéséről. Bp. 1971.
- Vörös, A magyarországi társadalom* = Vörös Károly: A magyarországi társadalom (1790—1848). (In: Mérei—Vörös: Magyarország története... 473—600.)
- Vörös, Budapest legnagyobb adófizetői* = Vörös Károly: Budapest legnagyobb adófizetői 1873-ban. (In: Tanulmányok Budapest múltjából XVIII. Bp. 1971.)
- Vörös, Petőfi* = Vörös Károly: Petőfi és a pesti kispolgár. (In: Petőfi és kora. Szerk.: Lukácsy Sándor—Varga János. Bp. 1971.)

Vörösmarty *Levelezése* = Vörösmarty
Mihály Összes művei 17—18. Levele-
zése. (Szerk.: Horváth Károly és Tóth
Dezső, sajtó alá rendezte Brisits Fri-
gyes.) Bp. 1965.

Wertheimer, Andrásy = Wertheimer
Ede: Gróf Andrásy Gyula élete és kora
I—III. Bp. 1910—13.

Wlassics, Deák = Bárány Wlassics Gyula:
Deák Ferenc. Bp. 1923.

A mellékleten Székely Bertalan Deák-portréja

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat igazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó
és Nyomda Vállalat végezte
Felelős vezető: Zöld Ferenc
Budapest, 1991. 18948
Felelős szerkesztő: De Coll Lajos
Műszaki szerkesztő: Rigó Zsuzsanna
A fedélterv T. Janisch Kornélia munkája
Kiadványszám: 2799
Megjelent: 14,75 (A/5) ív terjedelemben

Takács Péter tanulmánya nagy szakirodalomra támaszkodva vizsgálja Deák politikusi pályájának egyik legérdekesebb szakaszát, az 1849-től 1865-ig terjedő időszakot. Az Osztrák Birodalom bel- és külpolitikájának értő-eligazító elemzésén, az események mélyebb jelentésének felmutatásán túlmenően dolgozatában a történész szerző hangsúlyosan foglalkozik Deák személyiségével. A megbecsült államférfi, a volt 48-as igazságügy-miniszter magatartásának jellegzetességeit azonban nem a kuriózumok kedvéért kutatja; arra kíváncsi: mi volt a politikusi elvhűség szerepe a rendi Magyarország felbomlásakor, hogyan talál egymásra alkat és közemberi elhivatottság Deák kiegyezést előkészítő, meggyőződésből fakadó munkálkodásában.

Ára: 240,- Ft

ISBN 963 05 5686 3